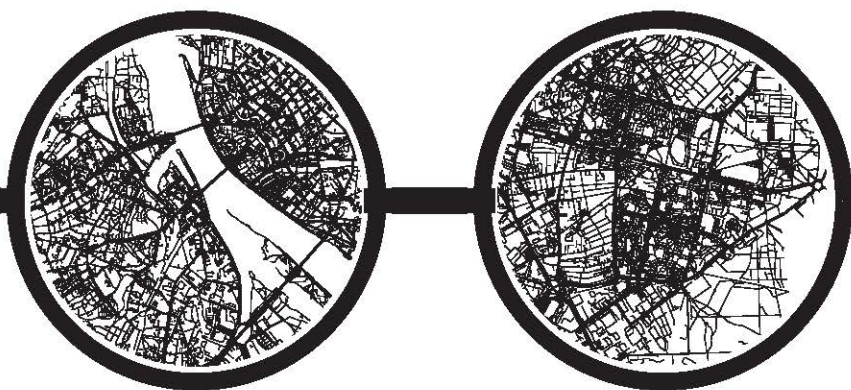

LAMI

Izdevējs / Publisher

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts /

The Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Epa Annusa (Epp Annus, Igaunija / Estonia), Una Bergmane, Dace Bula,

Dace Dzenovska (Lielbritānija / United Kingdom), Māra Grudule,

Zanda Gūtmane, Jērgs Hakmanis (Jörg Hackmann, Vācija / Germany),

Benedikts Kalnačs, Metjū Kots (Matthew Kott, Zviedrija / Sweden),

Toms Ķencis, Stella Peļše, Sanita Reinsone, Guntis Šmidchens (ASV / USA),

Pāvels Štolls (Pavel Štoll, Čehija / Czech Republic), Edīte Tišheizere,

Gitana Vanagaite (Gitana Vanagaitė, Lietuva / Lithuania), Kārlis Vērdiņš

Žurnāls *Letonica* ir iekļauts *Scopus*, *ERIH* un *EBSCO* datubāzēs /

Journal *Letonica* is included in the *Scopus*, *ERIH* and *EBSCO* databases

Žurnālā ievietotie zinātniskie raksti ir anonīmi recenzēti /

Articles appearing in this journal are peer-reviewed

Saturs (Content)

- 4** *Olga Senkāne*. Identitāšu semiotiskās reprezentācijas Gunara Janovska un Viestura Kairiša atveidotajā Latgales mazpilsētā (Semiotic Representations of Identities in the Small Town of Latgale Portrayed by Gunars Janovskis and Viesturs Kairišs)
- 30** *Ilze Ļaksa-Timinska*. Mēģinot izprast 20. gadsimta 20. gadu padomju latviešu identitāti. Roberta Eidemaņa garā stāsta "Ielenktie" imagoloģisks lasījums (Towards an understanding of Soviet Latvian identity in the 1920s. An Imagological Reading of the Long Story *The Surrounded* by Roberts Eidemanis)
- 50** *Juris Urtāns*. Suņi Latgales pilskalnu folklorā (Dogs in the Folklore of Latgale Hillforts)
- 70** *Signe Šēnfelde*. Alternatīvā lasīšanas kultūra Latvijas PSR 20. gadsimta 50. gados pēc Kaspara Aleksandra Irbes dienasgrāmatas (Alternative Reading Culture in Soviet Latvia in the 1950s through the Diary of Kaspars Aleksandrs Irbe)
- 98** *Jānis Veckrācis, Mārtiņš Mintauris*. Vēstures (terminoloģiskais) diskurss un dažu pamatterminu vēsture latviešu valodā (The (Terminological) Discourse of History and Emergence of Some Basic Terms in the Latvian Language)

- 142** *Linda Zulmane. Ceļš pārejas laikmetā Andrieva Niedras pasākā "Zemnieka dēls" (The Road in the Age of Transition in Andrievs Niedra's Fairytale *The Farmer's Son*)*
- 160** *Sergejs Kruks. Ambiguous Grammatical Forms in Latvian Corpora (Neviennozīmīgas gramatiskās formas latviešu valodas korpusos)*

ARHĪVI, DOKUMENTI, FAKTI
(ARCHIVES, DOCUMENTS, FACTS)

- 178** *Gonzalo Preciado-Azanza. A Guide to Sources of Information for Researchers of the Latvian Ballet Diaspora (Informācijas avotu ceļvedis Latvijas baleta diasporas pētniekiem)*

Olga Senkāne

Dr. philol., literatūrzinātniece; Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija

Dr. philol., literary scholar; Rēzekne Academy of Technologies

E-pasts / e-mail: olga.senkane@rta.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.01

**Identitāšu semiotiskās reprezentācijas
Gunara Janovska un Viestura Kairiša atveidotajā
Latgales mazpilsētā**

**Semiotic Representations of Identities
in the Small Town of Latgale
Portrayed by Gunars Janovskis and Viesturs Kairišs**

Atslēgvārdi:

kultūrsemiotika,
vietas identitāte,
pilsētas zīmes,
koncentriskā pilsēta,
ekscentriskā pilsēta,
perifērijas identitāte

Keywords:

cultural semiotics,
place identity,
city signs,
concentric city,
eccentric city,
peripheral identity

Raksts sagatavots ar Latvijas Zinātnes padomes finansējumu Valsts pētījumu programmas "Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai" projektā "Identitāšu ainavas: vēsture, kultūra un vide" (VPP-LETONIKA-2021/1-0008).

Kopsavilkums

Ikviens zīme translē nozīmes, kuras saistītas ar kādu piederību. Šādas nozīmes var veidot gan tēlainis pārnese (metafora), gan vienkāršs parādību sakars (metonīmija). Identitāšu ainavas noteikšanai var noderēt gan atzīta vārda māksla, gan simptomātiski teksti, kas ir saistoši tikai zīmju atlases un satura ziņā. Gan Gunara Janovska romānā "Pilsēta pie upes" (1989), gan Viestura Kairiša ekranizējumā (2020) provinces pilsēta pie ūdensteces ir svarīgs notikumu fons. Pētījuma mērķis ir atrast un raksturot perifēriskas piederības zīmes Janovska un Kairiša atveidotajā pilsētā pie upes, izmantojot Jurija Lotmana pilsētas semiotikas pieeju.

Svarīgākā nomales identitātes iezīme gan romānā, gan filmā ir elastīgā reakcija uz jauno, jo sižeta virzību abos tekstos nosaka četrkārtējā varas maiņa. Janovska un Kairiša tekstā nomale reprezentējas zīmēs, kas satur nepastāvību: decentrēta topogrāfija, atrašanās pie upes ar spēcīgu straumi, jaunākajos izgudrojumos (sakari, transports u. c.) balstītā dažādu varu simbolika un jebkādas jaunrades trūkums. Pilsēta pie upes nepārtaukti top un pārtop, tāpēc tai ir vēsture, bet tā ir tikai pielāgošanās vēsture. Janovska un Kairiša atveidotās pilsētas zīmes lielākoties pilda vēsturiskas atsaucis funkciju, tās ir sinekdohas (daļa reprezentē veselo), kuras nepretendē uz vispārinājumu, tikai ļauj operēt ar pietiekamu faktu daudzumu. Perifērijas cilvēks tver tikai atsevišķo, viņš dzīvo tikai pieredzes robežās. Pilsēta pie upes ir šīs vienpusīgās dzīves vietas alegorija.

Summary

Every sign conveys meanings associated with an identity. Such meanings can be formed by figurative transference (metaphor) and a simple connection of phenomena (metonymy). Both recognized word art and symptomatic texts, which are binding only in terms of the selection and content of signs, can be useful for determining the landscape of identities. Such symptomatic texts include Gunars Janovskis's novel *Town by the River* ("Pilsēta pie upes", 1989) and Viesturs Kairišs's feature film of the same name (2020). In both the novel and its film adaptation, a provincial town by a watercourse is an important backdrop for events. The study aims to find and characterize peripheral identity signs in the city by the river depicted by Janovskis and Kairišs, using Yuri Lotman's approach to urban semiotics.

The most important feature of the identity of the periphery in both the novel and the film is the flexible reaction to the new since the direction of the plot in both texts is determined by the fourfold change of power. In the text of Janovskis and Kairišs, the outskirts are represented in signs that contain impermanence: decentred topography, location by a river with a strong current, symbolism of various powers based on the latest inventions (communications, transport, etc.), and the lack of any creativity. A city by a river is constantly emerging and transforming, therefore it has a history, but it is only a history of adaptation. The signs of the city depicted by Janovskis and Kairišs mostly fulfill the function of historical reference; they are synecdoches (the part represents the whole), which do not pretend to generalize but only allow us to operate with a sufficient amount of facts. The peripheral man grasps only the individual; he lives only within the boundaries of experience. The city by the river is an allegory of this one-sided place of life.

levads

Ikviena dabas vai cilvēka veidota zīme, kurai mēs piešķiram jēgu, to radot vai uztverot, translē nozīmes, kuras vienmēr apliecina piederību – piederību pie vietas, laika, kultūras, ideoloģijas u. tml. Zīmju nozīmju ģenerēšana saistāma ar metaforu, ierastu sakaru atkārtošana – ar metonīmiju (Runia 2006: 6). Pētot piederības zīmes, semiotikām ir svarīgi visi asociatīvie līdzekļi – gan tēlaini, jauna satura atklājēji, gan acīmredzamu, vairāk vai mazāk ierastu sakaru raidītāji paņēmieni. Tāpēc literāri teksti, ko izvēlas identitāšu noteikšanai, var būt gan mākslinieciski oriģināla, atzīta, gan tikai simptomātiska rakstura “klasika”, kas ir saistoša tikai zīmju atlases un to saturiskā piepildījuma ziņā. Pie šādiem simptomātiskiem, metonīmijām piesātinātiem tekstiem pieder Gunara Janovska (1916–2000) romāns “Pilsēta pie upes” (1989) un Viestura Kairiša (1971) tāda paša nosaukuma spēlfilma. Gan romānā, gan tā ekranizējumā provinces pilsēta pie ūdensteces ir svarīgs notikumu fons – gan kā konkrēta reālija, gan kā mitoloģizēts tēls. Teorētisku pamatojumu šāda fona – pilsēta pie plūstoša ūdens – izmantojumam mākslā pirmo reizi sniedz izcilais padomju laika kultūrsemiotiķis Jurijs Lotmans (*Lotman*, 1922–1993) ar Pēterburgas piemēru (Lotman 1984: 30–45). Krievu literatūras klasika uzrāda Pēterburgas kā decentrētas vietas ciešo saistību ar ūdeņiem. Lotmana iedibinātajai pilsētas dihotomijas tradīcijai – nemainīgais centrs un pārmaiņām pakļautā perifērija (forma un saturs) – ir pietiekami daudz interpretētāju mūsdienu Eiropas un ASV semiotikā. Viņam pārmet pārejas vai saiknes trūkumu starp pilsētas jēdzienu, pilsētu Pilsētu, uz kuras bāzes veidojas ikreizējie sapratnes priekšstati par ideālo pilsētu un sabiedrību/valsti un reālo vietu īstenībā, mainīgo, nefiksējamo savā nepārtrauktajā, laikā un telpā notiekošajā kustībā. Bet ko nozīmē piederība pie viena vai otra dihotomijas pola? Ko nozīmē dzīvot nepieciešamā pastāvībā vai apziņā, ka viss nenovēršami plūst un mainās?

Pētījuma mērķis ir atrast un raksturot perifēriskas piederības zīmes Janovska un Kairiša atveidotajā pilsētā pie upes. Šim nolūkam nepieciešams ieskats Lotmana pilsētas zīmju teorijā, kā arī dažās mūsdienu diskusijās par to.

Lotmana pilsētas semiotikas nozīmīgums mūsdienās

Lotmans ir viens no Tartu–Maskavas semiotikas skolas veidotājiem 20. gadsimta 70., 80. gados, viens no atpazīstamākajiem bijušās Padomju Savienības zinātniekiem. Viņa idejas kultūras un mākslas filozofijā ir ietekmējušas Polu Rikēru (*Ricoeur*, 1913–2005), Umberto Eko (*Eco*, 1932–2016), Volfgangu Īzeru (*Iser*, 1926–2007), Jūliju Kristevu (*Kristeva*, 1941) un daudzus citus. Starptautiska interese par šo semiotiķi saglabājas un pieaug arī 21. gs. Par to liecina

viņa teorijai veltītas (ar 2009. gadu) konferences Tallinā, zinātniski žurnāli (Pilshchikov 2015) un rakstu krājumi (Schönle 2006). 21. gs. pētnieku interesi piesaista galvenokārt semiosfēras jēdziens, semiotiskās vides mainība un jēgu jaunrade, paškomunikācija un pašidentitāte, Krievijas un Rietumu kultūras pretmeti, centra un perifērijas attiecība, kā arī polārās zīmju sistēmas urbānajā telpā (Todd 2006: 345–248). Rakstu krājuma *Lotman and Cultural Studies* (Schönle 2006) pēcvārdā uzsvērts, ka Lotmana sekotāji piemēro viņa mantojumu jaunajam kontekstam: mūsdienu Irānas un Amerikas, Krievijas un Čehijas politikai, seksualitātei un ķermenim u. c. Šīs tēmas šķiet Lotmanam tālas, bet viņa ideju izmantojums kļūst produktīvs, salīdzinot tās ar modernām alternatīvām teorijām, "ievietojot tās dažādu sociālu zinātņu un jaunu kultūras sfēru kontekstā" (Todd 2006: 248). Jaunākie pētījumi par pilsētas zīmju sistēmu apkopoti 2022. gadā kultūras semiotikai veltītajā rakstu krājumā *The Companion to Juri Lotman: A Semiotic Theory of Culture* (Tamm, Torop 2021).

Lotmana urbānās polaritātes teorija piesaistījusi Tampere Universitātes (Somija) profesores Sannas Tuomas (*Tuoma*, 1967) uzmanību. Viņas publikāciju priekšplānā ir pilsētas kā vietas kultūras binārā tipoloģija, Krievijas un Eiropas pilsētu atbilstība tai. Viņa apcer un analizē Lotmana tekstus, piemērojot tos dažādām pasaules metropolēm. Piemēram, Stambula vai Venēcija tiek raksturotas kā decentrētas vietas, pēdējā tāpat kā Pēterburga atrodas uz divu stihiju (jūra un sauszeme) un divu kultūras būtību – austrumu un rietumu – robežas, Venēcijas tāpat kā Pēterburgas akmens pamatus skalo ūdens (Tuoma 2009). Tuoma pierāda, ka Lotmana teorijai ir pamats, tā darbojas, tāpēc nemeklē tajā pretrunas, vārdu sakot, neveido dialektisku skatījumu uz Lotmana kultūrsemiotisko pilsētas dihotomijas problēmu.

Viens no Lotmana kultūrsemiotikas mūsdienīguma apliecinātājiem pētījumiem, kurš gan meklē pretrunas, tomēr atzīmē Lotmana urbāno zīmju diferenciācijas teorijas aktualitāti, ir amerikāņu zinātnieka, Eko skolnieka, pilsētas sociālo zīmju pētnieka Marka Gotdīnera (*Gottdiener*, 1943) raksts par Lotmana vietas semiotikas jaunajām perspektīvām (Gottdiener 2015: 23–39). Eko semināru iedvesmots, Mičiganas Universitātes Slāvistikas bibliotēkā viņš uziet divus Lotmana pētījumus "Kino semiotika" (*Semiotics of Cinema*, 1976) un "Mākslinieciskā teksta struktūra" (*The Structure of the Artistic Text*, 1977), vēlāk – grāmatu "Prāta visums" (*Universe of the Mind*, 1990). Trīs minētie darbi iedvesmo amerikāņu zinātnieku pastāvīgiem pētījumiem reklāmas naratīva jomā.

Padomju zinātnieka tekstos Gotdīneru piesaista noturīgas krievu formālisma pēdas un strukturālisma perspektīva, ar kuru Lotmans neaprobežojas, un tas gan Eko, gan Gotdīnera ieskatā ir apsveicami. Lotmana kultūras interpretācijā tamdēļ apvertas ne tikai negrozāmais vispārīgais, bet arī mainīgais, daudzējādais atsevišķais saturs, kas ikreiz pretendē uz nopietnu vai parodējošu konstantā parauga (Platona

idejas vai Aristoteļa formas) atkārtojumu. Par strukturālisma ietekmēm Lotmana teorijā liecina šī dihotomija, piemēram, Pēterburgas (mainīgā) un Maskavas (pastāvīgā) vai racionālā un iracionālā, formas un satura opozīcija. Strukturālā pieeja ar savu jēdzienisko aparātu nespēj paskaidrot mainīgo – sociālā laika, vēstures (atmiņas, pagātnes) aizplūstošās reālijas, kam jau sengrieķu Hērakleits no Efesas (*Heraclitus Ephesius*, ~544–483) piemēro ūdens metaforu. Gottdīners apgalvo, ka šīs problēmas Lotmans sāk risināt “savā jaunajā dzimtenē Igaunijā” (Gottdiener 2015: 25), vēsture un atmiņa nokļūst viņa interešu lokā saistībā ar tādu vietu kā Pēterburga.¹

Paša Gottdīnera sociāli semiotiskā pieeja fokusējas uz materiālās kultūras zīmēm, mainīgo īstenību, ierasta zīmes un nozīmes sakara atkārtojumiem, kas funkcionē kā metonīmijas, bet Lotmanu vairāk interesē jēgas jaunrade, ko paveic metafora, tāpēc Pēterburga viņu saista kā pilsēta mākslinieciskajā tekstā un pati Pēterburga kā mākslinieciskais teksts. Sociālā semiotika pieņem, ka zīmes ir daudznozīmīgas, to semantika ir nepastāvīga, atkarīga no uztvērēja pieredzes, izglītības, vērtībām u. tml. “Katrai zīmei ir vairāk nekā viena nozīme” (Gottdiener 2015: 26), un tajās nav transcendences jeb – pieredzē nekad nesastopamo, cilvēka domāšanā vien glabāto, gatavo, mūžīgo, nemainīgo, tātad sastingušo ideju vai formu. Reāli pastāv tikai saturs, un sociālā semiotika šo saturu pēti tā nejaušībā. Bet nejaušībā nav likuma. Lotmans neizslēdz transcendentā (likuma vai jēdziena) nepieciešamu pastāvēšanu, tiecoties rast atbildi uz jautājumu, kāpēc un kas pilsētas semiotiskajā ainavā ir pastāvīgs un kas ne, darbojas vai tomēr mākslīgi izdomāts ir mūžīgais Hērakleita logoss, kurš ļauj cilvēka sapratnei pieejamajā cēloņū un seku sakarības ķēdē analizēt un turpmāk paredzēt izmaiņas. Strukturālisti konstatē vispārīgā un konkrētā dihotomiju, bet Gottdīnera ieskatā Lotmans potenciāli tiecas to pārvarēt, jo viņu aizrauj tieši semiosfēras (visu apzīmējošo prakšu kopuma kādā sociālā sistēmā) elementu dinamiskās korelācijas, kas pakļautas nepārtrauktajai nosacījumu maiņai. Un šī maiņa pati par sevi ir pastāvīga.

Semiozes vai zīmju apzīmēšanas/nozīmju piešķiršanas procesi īstenojas sabiedrībā, cilvēku mijiedarbībā ar laiku un telpu, vietām un objektiem, kas var būt tikai nejaušā kārtā līdzīgi kādiem citiem, atšķirīgi vai pretēji tiem. Lotmana pilsēta ir vai nu jēdziens, vai nu fakts, kultūras hibridizācijas vieta, kur dažādi nacionāli, sociāli un stilistiski kodi vai teksti saduras, tamdēļ tā ir jaudīgs jaunās informācijas ģenerators, dinamiskās, mainīgās sociālās mijiedarbības dzīves telpa. Maiņa nemainīgi notiek – tā pastāvīgais spēj sadzīvot ar nepastāvīgo. Pēc Gottdīnera domām, Lotmana pilsētas kā vispārīgas un konkrētas vietas opozīciju koncepcija nav pietiekami izstrādāta, jo viņš tomēr neatrisina šo strukturālistiem raksturīgo mainīgā un konstantā

1 Šajā pētījumā tiek izmantots vietvārds Pēterburga, nevis Sanktpēterburga, jo Lotmans savā pilsētas semiotikā konsekventi izmanto pirmo variantu.

dihotomiju. Sociālajā kontekstā zīmju jēgas daudzveidīgi ģenerējas, un viena un tā pati zīme dažādiem cilvēkiem (un to grupām) var nozīmēt pavisam kaut ko citu: ne- jauši var izcelties konflikts gan zīmes translējamās jēgas, gan zīmes vērtības dēļ (piemēram, Amerikas pamatiedzīvotāji nesvin Kristofora Kolumba godināšanas die- nu). Kad apzīmējamā priekšmeta konotācija gūst pārsvaru pār tā denotāciju, zīmes nozīme nenovēršami mainās, un veidojas jauna zīme. Gotdīners apgalvo, ka Lotmans nepietiekami pievēršas jēgu konfliktam zīmes daudzkārtējās atšķirīgajās, pat polā- rajās uztverēs kā aizvien jaunas informācijas avotam.

Amerikāņu sociālais semiotiķis pārmet Lotmanam to, ko somu slāviste Turoma nekritiski pieņem un aprobež savos rakstos: 1) pastāvīgā pieļāvums; 2) pastāvīgā un mainīgā opozīcija. Dihotomijas pārvarēšana Gotdīneram nozīmē pilsētas zīmju konstantās komponentes izslēgšanu, viņš neievēro, ka Lotmans analizē pilsētu (Pēterburgu) mākslinieciskā tekstā un kā tekstu: gan mītu radītājs (tieši), gan māks- slinieks (tēlaini, pastarpināti), gan zinātnieks (ar jēdzienu) vienmēr orientējas uz kādu vispārīgu likumu vai patiesību. Citiem vārdiem, Lotmanam tiek pārņemts tas, ka viņš nav modernais sociālais semiotiķis, mainīgā satura atzinējs, metonīmisku sakaru meklētājs, bet gan kultūras semiotiķis, jēgu jaunrades un metaforu pētnieks, kurš metavalodai vai naratīvam pretī liek mākslas valodu, sintagmai, daudzumam pretī – paradigmu, vienoto. Pastāvība piemīt pašai mainībai, un mainību mēs varam tvert, pateicoties tās jēdzienam/likumam, ko metaforiski atklāj jau Hērakleits.

Gotdīnera ieskatā Lotmanam turpmāk būtu bijis jānonāk pie dihotomijas pārva- rēšanas, pievēršoties drošīcamajam – tikai un vienīgi atsevišķiem faktiem, pieredzes daudzveidībai tās nepārtrauktā mainībā: zīmju totālai polisēmijai atkarībā no to veidotāja un uztvērēja kultūras perspektīvas. Gotdīners šo cerīgo iespēju saskata “semiotiskā poliglotisma” jēdzienā, kas ir izejas punkts Lotmana virzībai prom no formas konstantēm (pilsētas ideja, forma vai jēdziens) pie daudzveidīgā mainīgā pil- sētas jutekliskās realitātes satura.

Amerikāņu zinātnieks piekrīt Lotmanam un uzsver, ka Pēterburga tiek būvēta kā Krievijas logs uz Eiropu, lai ar jūras ceļiem nodrošinātu impērijas sakarus ar Rie- tumeiropu, šai pilsētai vienlaicīgi bija jātop par ekonomikas centru un dažādo kul- tūras valodu krustpunkta jeb “semiotiskā poliglotisma” vietu (Lotman 1984: 35). Gotdīners uzsver, ka vienas un tās pašas zīmes dažāda interpretācija iedzīvotāju vidū nav tikai kultūras noteikta, bet arī sociāli, politiski, ideoloģiski, etniski u. tml. stratificēta. Lotmans ieminas par (sociālajai semiotikai svarīgajiem) neierobežotas jēgu spēles kontroles vai iegrožošanas mehānismiem multikulturālās Pēterburgas tipa pilsētā. Tie nodrošinātu semiozes atbilstību un piemērošanos vienotajai zīmju sistēmai, tajā jebkuras nobīdes vai pārkāpumi būtu vērtējami kā bīstams traucējums. Kontroles rīku ideju Lotmans tālāk neattīsta, tamdēļ, pēc Gotdīnera domām, padomju

zinātnieka veidotā metaforu vēsture nepārņem pašā vēsturē – viņa paradigmātisko domāšanu neaizstāj aktuālais sintagmatiskais redzējums.²

Gotdīners tomēr piekrist, ka aptverošākie apzīmēšanas vai jēgas piešķiršanas veidi izmanto gan sintagmatisko (pastāv atsevišķais noteiktā daudzumā), gan paradigmātisko (pastāv vienota) asociāciju, jeb, citiem vārdiem, metonīmijai var tikt "piekomandēta" metafora. Konkrētā Pēterburga ir vispārināma, tā dod vielu vai ir atvērta mītradei/jaunradei, jo tai nav ilgas kultūras vēstures, tā nekad nav gatava, visu nelielo savas pastāvēšanas laiku tā top, un tiek apbūvēta par godu kaut kam vai kādam. Gotdīners piemin Pēterburgas un Ļeņingradas valdnieku un attiecīgi – nosaukumu maiņu kā nepastāvības piemēru. Tai nav sena, stabila, negrozāma pamata. Tās nav bijis vienmēr, tā pastāv laikā un tāpat uz laiku. Tāpat iepretī Pēterburgas tipa pilsētai tomēr pastāv jau tapusi pilsēta jeb pilsētas entelehija.

Lotmans izceļ divus pilsētas tipus, divas vietas: pilnīgu, kas jaunas nozīmes neģenerē, un nepilnīgu, kas tās rada (Lotman 1984). Gotdīners atzīst, ka Lotmans veido strukturālu opozīciju, kas empīriski nepastāv. Materiālās zīmes ikvienā urbānā vidē raida vai translē aizvien jaunas nozīmes, nekas pastāvīgs šajā procesā neapliecinās, protams, atskaitot pašā šī procesa pastāvību. Un šeit Gotdīners nonāk pret-runā pats ar sevi.

Lotmana dihotomija saistāma ar pilsētas ideju, formu vai jēdzienu. Laikā šī forma ienāk kā vēsturiski mainīgs ideāls. Kā citādi var nodrošināt semiozes robežu kontroli, ja ne ar šo noteikto atdarināmo paraugu? Vēsture uzrāda normas atkārtojumus vai tās pārkāpumus. Vēsturiskie romāni un filmas, kas veidotas pēc romānu motīviem, šo nosacījumu respektē. Atdarināmos paraugus meklē, atrod un atveido teksti, tostarp arī Gotdīneru interesējošā reklāma.

Gotdīners un Lotmans vienkārši pārstāv dažādas semiotikas jomas: pirmais aiz konkrētā vispārīgo neredz principiāli (tā kā vienas patiesības nav, par patiesību var kļūt jebkura ačģarnība), otrs mēģina to saskatīt, bet apzinās problēmu, ap kuru šķēpus lauž jau antīkā ontoloģija: jebkādas pārejas trūkums no vispārīgā pie konkrētā, no domas/idejas pie pieredzes/fakta. Šis, pat vācu klasisko filozofu (Imanuela Kanta, (Kant, 1724–1804), Johana Gotlība Fihtes (*Fichte*, 1762–1814), Frīdriha Vilhelma Jozefa Šellinga (*Schelling*, 1775–1854)) nepārvarētais duālisms Lotmana versijā uztur un pamato mūžīgā un mainīgā dihotomiju pilsētā kā dabas un kultūras krustpunkta vietā. Vertikāles un horizontāles, vienmēr pastāvošā un vienmēr aizejošā, metafizikas un fizikas opozīcija ļauj skaidrāk un skaudrāk ieraudzīt nejaušo uz nepieciešamā, laiku uz mūžības, plūstošo uz stāvošā, ikreizējo atkārtojumu uz jēdzienā balstītā parauga

2 Pašu Gotdīneru vairāk interesē laikā (vēsturiski) fiksējamās zīmju vērtības svārstības mūsdienu patērētāju sabiedrībā, piemēram, tāda parādība kā ievērojamu vietu pārvēršana precē jeb vietas patērēšana ar reklāmu kā sintagmatiska darbība.

fona. Jā, Lotmanu piesaista mainīgais, viņš to meklē Pēterburgā, kurai viss vēl priekšā, nevis aizmugurē un gatavs. Pēterburgai nav ilgās pilnības sasniegšanas vēstures, nav stabilā tapšanas fundamenta. Bet ir ūdens, kas skalo pamatu akmeņus, tā ir mūra pilsēta uz ūdens un pie upes. Lotmana terminoloģijā – ekscentriskā pilsēta iepretī koncentriskajai, piemēram, Maskavai, turklāt būtiska Lotmanam ir viņa izvēlētā apzīmējumu etimoloģija, abiem vārdiem ir viena sakne "centr-", tā konceptuāli savieno šos tipus, jo pilsēta tiek definēta divējādi – kā vieta attieksmē pret viduspunktu.³

Apdzīvota vieta attieksmē pret vidu kultūrfilozofiski interpretēta Nobela laureātu Viljama Goldinga (*Golding*, 1911–1993: romāns "Smaile" (*The Spire*, 1964)) un Gabriela Garsijas Markesa (*Márquez*, 1927–2014; romāns "Simts vientulības gadu" (*Cien años de soledad*, 1967)) darbos. Celtnei bez fundamenta jāsagrūst, tāpat kā ciemam bez pamatīgas vēstures jāiet bojā stihisku dabas spēku iedarbībā. Ja blakus nav ūdenstilpnes, tad derēs arī ilgstoša lietus izraisīti plūdi. Nav rašanās un izzušanas cikla, nav mūžīgās atgriešanās ritma. Makondo ir Markesa Arakatakas un Lotmana Pēterburgas ekscentriskais nepastāvības spoguļattēls. Atšķirībā no slepkavas Kaina (ar sargājamu vainu apzīmogatā) dibinātās pirmās pilsētas, Pēterburga zināmu iemeslu dēļ atrodas nevis austrumos, bet rietumos no koncentriskās Ēdenes–Maskavas.⁴

Spilgts ekscentriskās vietas un perifēriskas piederības atveidojums rodams latviešu trimdas rakstnieka Janovska romānā "Pilsēta pie upes" (1989), ko filmas "Piļsāta pi upis" (*Pilsēta pie upes*, 2020)⁵ scenārijā izmantojis režisors Viesturs Kairišs (Kairišs 2020). Romāna un tā ekranizējuma personāžs mīt valsts nomalē, apdzīvotā vietā pie ūdensteces. Janovskis dod visai caurspīdīgus mājienu, ka viņa attēlotā Katrīnpils (Pēterburgas–Ļepigradas tradīcijā godinot kādu no valdniekiem) patiesībā ir Jēkabpils,⁶ savukārt Kairišs mērķtiecīgi veido vispārinātu Latgales mazpilsētas tēlu, dažus skatus uzņemot Jēkabpilī un Subatē. Filmas skatītājs, kaut vienu reizi apceļojis Latgali, viegli atpazīst vairāku reģiona pilsētu (Krāslavas, Ludzas, Rēzeknes, Daugavpils) ielas, ēkas, ainavas. To saziņošana ir viens no kino vairākkārtējas

3 Lotmans centra un perifēriskas urbānas vietas nosaukumiem izmanto apzīmējumus ar vienu un to pašu sakni "centr-" un pretējas nozīmes prefiksiem "kon-" un "eks-", tas ir ļoti svarīgi viņa vietas koncepcijai. Adjektīva "ekscentrisks" primārā nozīme ir 'tāds, kam ass neiet caur centru'; adjektīva "koncentrisks" primārā nozīme ir 'tāds, kam ir kopējs centrs'. Šajā pētījumā tiek izmantoti Lotmana ieviestie termini ar to primāro nozīmi.

4 Amerikāņu rakstnieks, Nobela prēmijas laureāts Džons Steinbeks (*Steinbeck*, 1902–1968) 1952. gadā izdod romānu "Austrumos no Ēdenes" (*East of Eden*) kā spilgtu reminiscenci uz Kaina dibināto perifērisko pilsētu.

5 Studija *Ego Media*, Latvijas, Lietuvas un Čehijas kopražojums (Rietuma 2022: 136).

6 Janovskis trīs gadus dzīvojis un strādājis Jēkabpilī (1941–1944).

noskatīšanās iemesliem. Abu tekstu personāžu vieno skaidri izceltā piederība – viņi mīt valsts perifērijā 20. gadsimta 30., 40. gadu mazpilsētā.

Uzsvars uz atveidotās vietas atrašanos pie ūdenstece ir nepārprotams un konceptuāli svarīgs gan romānam, gan filmai. Līdzās nomales identitātei Janovska un vēl jo vairāk Kairiša tekstā spēcīgi ieskanas nenovēršamajam pakļauto identitāte: būt nolemtiem dzīvot malā no centra reizē nozīmē būt spiestiem ļauties laika/maiņas plūdumam un ļauties kādai augstākai gribai – kā ar vainu apzīmogotais Kains (arī Markesa Buendiji), kā krustā sistais Kristus, kā mūždien vajātie ebreji un visbeidzot kā laikā un laikos mītoši mākslinieki, kuriem jāmālē tas, ko liek, lai izdzīvotu.

Kopumā jāatzīst, ka Lotmana nepārvarētā pilsētas dihotomija joprojām ir diskusiju avots, bet viņa izceltie ekscentriskās vietas simptomi – tās neilgā vēsture, atvērtība pārmaiņām, dažādām kultūrām u. c. – ļauj saprast un definēt perifērisko identitāti. Turpmāk būtu nepieciešams precizēt Lotmana veikumu pilsētas polārās dabas atklājumā un izcelt decentrētās vietas iezīmes piederības kontekstā.

Pilsētas nepārvarāmā dihotomija: centrs un perifērija

1984. gadā Tartu Universitātē iznāk Pēterburgai veltīts unikāls zinātniskā žurnāla *Acta et Commentationes Universitatis Tartuens* 664. laidienis, kurā publicēti tā laika redzamāko padomju kultūrsemiotiķu un lingvistu strukturālistu raksti par pilsētas zīmju sistēmu. Pamatīgākie šī izdevuma pētījumi balstās daļēji literatūras piemēros: ja Vladimirs Toporovs (Toporov, 1928–2005) Pēterburgas tekstu apcer plašajā krievu literatūras klasikā, tad Lotmans abstrahējoties izvērš jau minēto divu pilsētas tipu un tiem atbilstošu zīmju teoriju, Pēterburga šeit kļūst par ekscentriskās kultūras nesēju un apliecinājumu. Lotmans apgalvo, ka decentrētās vietas zīmju sistēma mākslas tekstā būtiski atšķiras no sava pretstata – centra marķējumiem –, atrašanās pie plūstoša ūdens ir viens no tiem.

Pilsēta Tartu–Maskavas skolas kultūrsemiotikā tiek interpretēta kā neskartās, mežonīgās telpas apgūšana, dabas un kultūras sintēzes rezultāts. Katrs tās elements satur visas nozīmes uzreiz, to summu (Toporov 1984: 23). Goldinga romānā "Smaile" atveidotajai katedrālei nav pamatu, atrašanās vienuviet tur nozīmē atrašanos visur. Apdzīvota vieta kļūst organiska, ja tai ir centrs – pašai savs Knosas pagalms, ap kuru aug jaunu ielu labirints; attiecīgi neorganiskajai apdzīvotajai vietai šāda pagalma trūkst, pastāv tikai kāds izejas punkts ārpus apgūšanai/apbūvēšanai paredzētās teritorijas (Toporov 1984: 12), visbiežāk tā ir ūdenstilpe, pie kuras vai pat kuras dēļ pilsēta tiek veidota, un tas ir Pēterburgas gadījums.⁷

7 Markesa Makondo ir vērtējama kā šīs ieceres vai ideāla nepiepildījums, to gan kompensē ilgstošā lietusgāze.

1. attēls. Pilsētas vertikāles Viestura Kairiša filmā "Pilsāta pi upis" (*Pilsēta pie upes*, 2020).
Figure 1. Verticals of the city in the feature film *Town by the River* (2020) by Viesturs Kairiņš.

Daba ienāk pilsētas kultūras struktūrā un ir līdzvērtīga tai, tāpēc urbānajā vidē vērojama divvaldība: dabiskais dominē horizontālēs (zeme, ūdeņi, akmeņi, gaiss; viss amorfais, šķībais u. tml.), kultūra – vertikālēs (kupoli, smailes; precīzs, regulārs noformējums, tiekšanās uz augšu u. tml.) (Toporov 1984: 23). Pāreja no dabas pie kultūras īstenojas vērojumā ar vizuāla sakara izveidi. Kairiša atveidotās pilsētas ainavā vertikāles kā cilvēka sapratnes kultūras zīmes ir acīmredzamā pārsvarā (skat. 1. att). Dabiskais atkāpies līdz ūdeņiem un mežiem.

Kultūra ir veids, kā glābties no instinktu varas, un daba ir veids, kā bēgt no civilizācijas (romāns un filma atveido pilsētnieku biežo došanos uz mežu un pie ūdens). Dabas un kultūras ideālā vienībā pilsēta veido visuma/pasaules sakārtoto modeli, priekšstatos balstītu ideālu kā sapratnes produktu – paredzamu, jo pārredzamu – pretēji mežonīgajam haosam kā īstenības iracionālajai telpai.⁸

8 Pilsēta mākslas darbā var būt arī izomorfa valstij, reprezentēt to, iemiesot tās ideālu. Janovska romānā *Katrīnpils* kļūst par Latvijas valsts metonīmiju brīdī, kad lasītāja apziņā veidojas asociatīvs sakars starp valdošo centru un tam pakļauto perifēriju: 20. gadsimta 30., 40. gadu Jēkabpils kā neliela pilsēta iepretī galvaspilsētai Rīgai strukturāli atgādina mazās valsts attiecību pret to pakļāvušo lielvalsti.

2. attēls. Ierobežotības zīmes Viestura Kairiša filmā "Pilsēta pie upes" (*Pilsēta pie upes*, 2020).

Figure 2. Signs of restriction in the feature film *Town by the River* (2020) by Viesturs Kairišs.

Gan dabas, gan kultūras zīmes pilsētā var translēt kā ierobežotību un noslēgtību, tā plašumu un pārskatāmību (Toporov 1984: 24–25). Nepareizais, neregulārais, kroplais vērojams gan dabā, gan kultūrā: deformētas, nekoptas ēkas, nožēlojama iedzīve, skaļās, piegružotās ielas. Negatīvas konotācijas kultūras vietā Toporovs saista ar vidu (krustceles), šauru, nelielu telpu (krogu), ielu, neregulāras formas istabu, stūri, tapetēm, aizkariem, sienām, logiem, durvīm, atslēgām, trepēm, vārtiem – visu, kas aizsedz skatu, arī netīrumiem, ar troksni, ar cilvēku drūzmu. Kairiša filma ir piesātināta ar šāda tipa zīmēm, kuras visbiežāk veido metonīmisku saikni ar vienas vai otras varas noteiktajiem sociālajiem, sapratnes atziņās balstītajiem uzvedības un priekšstatu rāmjiem (skat. 2. att.). Cilvēkam labvēlīgās konotācijas veidojas skatam atvērtās vietās – prospektā, krastmalā, tiltā, laukumā, dārzā un parkā, pilī un baznīcā, kupolos, lukturos jeb gaismas stabos, jumtu smailēs – visā, kas atsedz skatu (Toporov 1984: 25). Tajās glābjas, turp bēg varu vajātais Janovska romāna personāžs.

Pilsētai ir sava valoda, tā runā gan caur sakārtoto un pārredzamo, gan nekultivēto vai aizlaisto, tāpēc nepārskatāmo: ielām, ūdeņiem, salām, dārziem, ēkām, pieminekļiem, cilvēkiem, vēsturi, idejām. Pilsētas valodu var uztvert kā heterogēnu tekstu, kam piedēvējama kāda vispārīga nozīme. Šī nozīme organizē noteiktas zīmju

sistēmas rekonstrukciju, tā ir atslēga, šifrs visam vietas – centrētas/organiskas vai decentrētas/neorganiskas – zīmju kopumam (Toporov 1984: 13). Lotmans konsekvēnti šķir koncentriskās un ekscentriskās pilsētas tēlus ar šīm vietām raksturīgo, īpašo zīmju sistēmu (Lotman 1984).

Koncentriskā pilsēta ir kā dievnams apdzīvotā vietā, idealizēts visuma makets, Zemes naba. Lai kur tā būtu izvietota, tai piedēvē centra vai vidus stāvokli (Jeruzaleme, Roma, Meka u. tml.). Koncentriskā struktūra tiecas būt noslēgta, jo apkārtnē tai šķiet naidīga. Tāda pilsēta nereti atrodas kalnā un reprezentējas kā starpnieks starp debesīm un zemi. To raksturo ģenētiskie mīti ar dievu līdzdalību (piemēram, Vergilija Roma). Koncentriskajai pilsētai kā ideālajai, mākslīgajai, prāta – pēc paša izstrādāta parauga – konstruētajai vietai, sava veida Tomazo Kampanellas (*Campanella*, 1568–1639) racionālajai utopijai nevar būt vēstures, jo tā noliedz visas laikā izveidojušās struktūras: tapšanas posmus ceļā uz pilnību. Koncentriskais princips atzīst tikai savu galamērķi, pilsētas entelehiju jeb pilsētu Pilsētu – mūžīgi vienu un to pašu visur un vienmēr gatavu pilnību. Šāda vieta paredz visa vecā, aizejošā, iepriekšējā pilnīgu nojaukšanu, ja tāds te ir bijis, un vienīgās, patiesajai pilsētas idejai atbilstošās infrastruktūras būvniecību. Koncentriskajā kultūrā viss atkārtojas: visa laikam un nīcībai pakļautā nojaukšana līdz pamatiem un laika zobam nepieejamā uzsliešana. Tās veidotāji ir aktīvi un darbīgi prāta ideju iedzīvinātāji, patieso, negrozāmo zināšanu nesēji un apliecinātāji.

Ekscentriskā pilsēta – politisku vai sociālu apsvērumu dēļ – var atrasties vienīgi pasaules perifērijā. Tā pakļaujas nebeidzamām izmaiņām, strauji reaģējot uz visu jauno: pastāvošā, ierastā kārtība ar skubu tiek izjaukta, bet tas, kā ieviešanai vēl vajadzīgs laiks, tiek atzīts par vienīgo iespējamo šī brīža patiesību. Iepriekšējais bez nožēlas un skepses tiek atmests, neatgriezeniski nonākot pagātnes neviennozīmīgo vērtību klāstā. Bet tas, kas vēl tikko iecerēts, ar steidzīgu iztapību un attapību tiek pieņemts un nostiprināts, tiesa, aiz lietderības apsvērumiem – uz noliedzamā un aizmirstamā bāzes. Šī mākslas tekstos atveidotā pilsēta parasti atrodas jūras vai upes grīvā, tā ir atvērta mijiedarbībai ar svešo, jaunieviešamo.

Ekscentriskā kultūra nepretendē uz pilnību, tā ir procesā, to raksturo zināšanas uzkrājošā tapšana nemitīgā lineārā kustībā uz priekšu. Koncentriskās kultūras vertikālo opozīciju (augša/apakša; debesis/zeme) šeit aizvieto horizontālie dabiskā un mākslīgā pretmeti. Šāda pilsēta ir radīta pretēji dabas gribai, tāpēc atrodas sadursmē, konfrontācijā ar to. Ja Lotmana dihotomijai piemēro Osvalda Špenglera (*Spengler*, 1880–1936) "Rietumzemes norieta" (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918) priekšstatus, tad koncentriskā pilsēta pārstāvētu kultūras (prāta) stadiju, bet ekscentriskā – pagrimstošo civilizācijas (saprātnes) stadiju tautu gara organizācijas dzīvības ciklos. Kā faustiskā kultūra tā nebeidzami, ar jebkuriem attiecīgajā

attīstības brīdī pieejamajiem līdzekļiem tieksies atkarot ūdeņiem zemi – tās labiekārtošanai.

Lotmans atzīst, ka konfrontācija ar dabu ļauj interpretēt pilsētu kā: 1) sapratnes uzvaru pār stihiju (nevis abu līdzsvaru); 2) dabiskās kārtības izjaukšanu vai sagrozījumu (Lotman 1984: 31). Ar šādu pilsētu saistīti eshatoloģiskie mīti, cilvēces bojāejas pareģojumi, stihiju uzvara – plūdi, nogrimšana. Ekscentriskā pilsēta ir nolemta mūžīgajai dabas un kultūras sadursmei, Pēterburgas mītā tā īstenojas kā ūdens un kultivēta, apstrādāta, slīpēta vai šķelta akmens antitēze (Lotman 1984: 33). Perspektīvā ūdenim būtu jāuzvar, jo visam, kas ienāk laikā, no tā arī jāaiziet.

Ekscentriskā pilsēta ir greizā, nepareizā, ačgārnā realitāte; normālās, prātīgās pasaules metamorfoze par anormālo, neprātīgo: ūdens šeit kustina, izskalo, padara neizturīgus kultivētā akmens pamatus, apdraud tos. Ūdens, pretēji Špenglera faustiskās kultūras iecerei, tiecas pārklāt sauszemi. Kustīgie akmeņi katedrāles pamatu vietā ir svarīga zīme Goldinga romānā "Smaile" kā kas nepareizs, otrāds, ačgārns, tāpēc atbaidošs. Šī daiļdarba vadmotīvs ir zināšanu un ticības dialektika, pašapmāns un sapratnes maldi kā viena no cilvēka nolemtībām, kurai vienkārši jāļaujas. Smaili bez izturīgiem pamatiem nav iespējams uzslīst, to vējā un lietū saārdīs nenovēršamais laika zobs.

Purvā būvētās, Ņevas apskalotās Pēterburgas ainavā ūdens un akmens hierarhiski mainās vietām, ūdens ir bijis pirms akmens un būs pēc tā: pastāvīgi plūstot, tas izkustina un sagrauž sastingušo akmeni. Ekscentriskā pilsēta atklāj procesu un nekad rezultātu, tai vienmēr ir sava vēsture, kuru nevar prognozēt, jo tā nav pakļauta likuma noteiktam ciklam. Nezināt likumu nozīmē ļauties (Goldinga tēlu taktika), būt pasīvam, pildīt kādu augstāku, nesaprotamu gribu.

Ja koncentriskā pilsēta ir mūžīga, tad ekscentriskā – nolemta nepārtrauktai maiņai, piedzimšanai un iznīkšanai, bojāejai. Tā tas notiek ar Markesa Makondo: tai ir īsa, vien simts gadu ilga vēsture, uz kuru varētu atskatīties vienīgi pilsētas stihiskas bojāejas brīdī. Makondo nestabilās būves aizskalo ilgstošās lietusgāzes pali. Buedijiem kā Kaina dzimtai lemts dibināt pilsētu bez pamata, atvērtu vējiem un ūdeņiem, noslaukāmu no zemes virsmas uz neatgriešanos. Tāda ir Pēterburgas perspektīva mākslā.

Pēterburga, pilsēta ar vēsturi, Lotmana skatījumā ir "semiotiskais poliglots", sarežģīts apzīmēšanas mehānisms, daudzveidīgu, pie dažādām valodām piederīgu heterogēnu tekstu un kodu katls, kultūras ģenerators (Lotman 1984: 35). Poliglotisms izraisa semiotiskās kolīzijas: notiek dažādu nacionālu, sociālu, stila kodu un tekstu mijiedarbe, pilsēta īsteno dažādas zīmju hibridizācijas, pārkodēšanas, pārcēlumus un tādā veidā kļūst par jaudīgu un nepārspējamu jaunas informācijas avotu. Jaunais veidojas tikai ārpus centra.

Semiotiskas kolīzijas apliecinās ne tikai sinhroni – zīmju šī brīža izvietojumā vai konstelācijā –, bet arī diahroniski: arhitektūrā, pilsētas rituālos, ceremonijās, plānojumā, ielu nosaukumos un tūkstošiem citu pagājušo laikmetu reliktu reprezentācijās kā kodu programmās, kuras no jauna ceļ gaismā vēsturiskās pagātnes tekstus. Pilsēta ir mehānisms, kas pastāvīgi pārrada savus tekstus, savu pagātņi un iegūst iespēju pastāvēt tagad. Tādā nozīmē pilsēta, tāpat kā kultūra vispār, ir mehānisms, kas stājas pretī laikam savas kreācijas pastāvībā. Racionāli veidotajai, koncentriskajai pilsētai utopijai trūkst šo semiotisko rezervju. Vēstures trūkumu kā semiotisku tukšumu tajā var kompensēt tikai mitoloģija un pilsētas/valsts ideoloģijas (ideālu) translētāja māksla.

Pēterburga savā attīstībā pakāpeniski attālinās no sākotnējās ieceres kļūt par impērijas centru, galvaspilsētu, kuras pamatā ir harta un kurai nevar būt vēstures. Tā apaug ar vēsturi (negrozāmo ideju nomaina grozāmie ideāli), iegūst sarežģītu, sociāli un nacionāli daudzveidīgu iedzīvotāju noteiktu pārmaiņām atvērtas vietas struktūru. Pēc Lotmana domām, ekscentriskās Pēterburgas identitātes pamatā ir teatralitāte un mākslīgums, šī piederība paredz ārējā novērotāja klātbūtni, piemēram, Eiropas skatienu uz Krieviju vai Maskavas kā centra skatienu uz perifēriju. Perifērijai (ekscentriskajam telpiskajam stāvoklim, izvietojumam) ir nepieciešama skatītāju zāle un tās novērtējums. No tā izriet, ka nomales identitāte slāpst pēc atziņas, nav brīva no nepilnvērtības kompleksa, kas liek nepārtraukti tapt un dokumentēt savas pilnveidošanās vēsturi.⁹ Arī to pārrakstīt.

Piederība pie ekscentriskās vietas ļauj būt gatavam iecietīgi un elastīgi reaģēt uz jauno. Janovska un Kairiša tekstā tā ir svarīgākā vietas identitātes iezīme, jo sižeta virzību abos darbos nosaka četrkārtējā varas nomaiņa un perifēriskas pilsētas iemītnieku reakcija un to.

9 Viens no ievērojamākajiem 20. gadsimta pilsētas semiotiķiem Valters Benjamins (*Benjamin*, 1892–1940) arī uzsver pilsētas dzīves radniecību ar teātra izrādi. Savās esejās (vācu *Denkbilder*) par Marseļu, Neapoli, Maskavu, Parīzi, Berlīni viņš izmanto topogrāfisko pieeju: pilsēta tiek atveidota autoram svarīgu toposu veidā, iezīmējot pilsētas kartē viņa bērnības un jaunības notikumu, tikšanos, sapulču u. tml. vietas. Tās viņš nosauc par spēles vietām (vācu *Schauplätze*) – kafejnīcas, laukumi, parki, ielas top par skatuvi, kur tiek izspēlētas situācijas. Benjamins apcer pilsētu vispār, taču iezīmes, kas to raksturo, vairāk atbilst Lotmana ekscentriskās pilsētas tipam. Īpaši skaidri tas redzams viņa autobiogrāfijā “Iela ar vienvirziena kustību” (1924), kur pilsēta kļūst par arēnu cīņai starp dabisko un mākslīgo. Benjaminu neinteresē koncentriskā pilsēta jeb pilsētas ideja, un viņš nepievērš uzmanību plūstošā ūdens nozīmei decentrētā vietā.

Ekscentriskās pilsētas iezīmes

Janovska atveidotajā mazpilsētā

Ja pilsēta mākslas darbā nav nosaukta un nav nosaukta ar nodomu, to nekļūdīgi var atpazīt pēc reālajām (Minc et al. 1984: 85). Janovska romāna "Pilsēta pie upes" ekspozīcijā uzsvērts, ka stāstītāju interesē tikai perifēriskas pilsētas (attieksmē pret Rīgu kā centru) pie Daugavas (Janovskis 2007: 10), un Katrīnpils vietā varētu būt jebkura no tām, jo visas atrodas svarīgu ceļu krustojumā. Jaunais tur nonāk itin ātri.

Norāžu uz to, ka attēlotā nomales pilsēta ir Jēkabpils, ir pietiekami un pārspīlēti daudz, vispirms jau dibināšanas gads un ģerbonis – gan ar nelielām izmaiņām vai pārbidēm: briedis blakus eglei, un uz sudraba pamata ir gada skaitlis 1675 (Janovskis 2007: 18); atpazīstama topogrāfija, ielu un hidronīmu nosaukumi, piemēram, Zvanītāju iela un Sakas upe; tipiskais iestāžu tīkls un skaits u. tml. Šķiet, stāstītājs ar šiem gaužām vāji konspirētajiem mājieniem ironizē par katru, kurš iecer ko tādā veidā slēpt: "Pieredze māca, ka nekad neko un nevienu nedrīkst saukt īstā vārdā. Tikai tā var paglābties no apsūdzībām, tiesas un soda. Tāpēc es šo savu pilsētu saucau par Katrīnpili. Ja es tagad saku, ka Katrīnpilī bija četri dievnami, trīs vidusskolas un divas viesnīcas, tad katrs, kas tur ir bijis un dzīvojis, zina šīs pilsētas īsto vārdu. Es vēl mazliet palīdzēšu. Šī Katrīnpils atrodas Daugavas krastā. Nu vairs nav nekādu šaubu, ka šī ir mana pilsēta. To var viegli uzminēt. Bet es pats to nebūšu teicis. [...] Tai vietā Daugavai ir plats un varens plūdums (Janovskis 2007: 13). Atveidojamās pilsētas izvēli acīmredzami noteicis Daugavas straumes īpašais ātrums un plašums šajā vietā, kas alegoriski saistāms ar pārmaiņām jeb visiem vējiem atvērto lokāciju.

Tēlotās pilsētas nosaukuma izvēle, no vienas puses, norāda uz nejaušu kāda vēsturiski nozīmīga valdnieka personvārda izvēli, vienkārši nomainot Kurzemes un Zemgales hercogu Jēkabu pret kādu citu viņa laikabiedru, tiesa, augstāka ranga, valdnieku – Krievijas impērijas ķeizarieni Katrīnu I, lai saglabātu asociatīvo saikni ar ne visai centīgi slēpto atveidotās pilsētas prototipu; no otras puses, šis segvārds satur ekscentriskajai pilsētai svarīgu nozīmi: nomales vietu vārdi viegli nomainās līdz ar varu.

Katrīnpils topogrāfijas aprakstā: 1) pilsētai nav norādīts centrs (Siena tirgus minēts tikai kā viens no infrastruktūras elementiem), bet pastāv nomale jeb pilsētas kā perifērijas perifērija, kur mitinās romāna galvenais tēls un stāstītājs; 2) infrastruktūra izkārtota un tiek raksturota attieksmē pret Daugavu vai kādu citu upi kā robežu: "Pumpura iela bija pati pēdējā iela pilsētas nomalē. Tā nebija bruģēta [...]. Ielas vienā galā, uz Daugavas pusi, atradās Nešas dzirnavas un kokzāģētava." (Janovskis 2007: 15) Daugavas platā straume atdala Katrīnpili no tās māsas Vecpils [Krustpils segvārds romānā – O. S.], kas guļ upes pretējā krastā. Pāri Daugavai var tikt ar pārceltuvi un mazu kuģīti, kurš nes lepnu nosaukumu "Gulbis", lai gan ir nokrāsots melns no

dūmeņa līdz ūdens līnijai. Kairiša filmā tas aizvien ir balts, bet romānā Melnais gulbis atbilstoši savai visās nozīmēs ekscentriskajai atrašanās vietai satur no krāsas kontrasta izrietošas konotācijas: kaut kas gaužām rets un negaidīts; maldīgu, ar laiku apgāzamu, sapratnes veidotu teoriju (ka visi gulbji ir balti), arī ideoloģiju metonīmiju. Katrīnpilī četras reizes mainās vara un attiecīga mācība, kuģitim tiek doti šī brīža ideoloģijai atbilstoši nosaukumi, piemēram, "Aurora" – padomju okupācijas gadā, attiecīgi uz dūmeņa tiek uzklātas vajadzīgās krāsas un operatīvi uzzīmēti jaunās varas simboli (Janovskis 2007: 73).

"Līdztekus Daugavai visā Katrīnpils garumā ved četras ielas." (Janovskis 2007: 20) Autors sīkāk raksturo apriņķa pilsētai pienākošās iestādes, kuras atrodas Brīvības ielā, pavīpsnājot par to ciešo saistību ar brīvības ierobežojumu: cietums, policija, darba pārvalde un apgabaltiesa. Katrai jaunajai varai ir savi ieskatī brīvības lietā, "desmit gadu laikā četras reizes mainījās saimnieki, valdnieki un noteicēji" (Janovskis 2007: 21). Brīvības iela pārtop Lielajā ielā, tad Rīgas ielā. Ielu pārdēvēšana Katrīnpilī labākajā gadījumā "sava apgabala ievērojamāko rakstnieku vārdā" (Janovskis 2007: 47) kļūst par ikdienu. Padomju okupācijas gadā Vienības ielu pārdēvē par Staļina ielu. "Jāni Akurāteru nostūma pie malas Michails Šolohovs. Es vairs nedzīvoju Pumpura, bet Iljas Ērenburga ielā." (Janovskis 2007: 73)

Iestāžu uzskaitījumi romānā, protams, ir tālu no Homēra (*Homēros*, ~ 8. gs. p.m.ē.) vai Džeimsa Džoiša (*Joyce*, 1882–1941) lasītāja pacietību kutinošiem katalogiem, tomēr tie pilda zināmu funkciju kā materiālas zīmes, kas četras reizes nomainīs vai nu izskatu, vai nu nozīmi, vai abus reizē, zaudēs un atkal atgūs savu vērtību, veidojot augsni vēstures griežiem pakļautās pilsētas "semiotiskajam poliglotismam". Lieki piebilst, ka iedzīvotāju sastāvs nomales pilsētā pie upes ir etniski un sociāli raibs, to uzsver gan romāna autors, gan spēlfilmas režisors. Tautības dažādas, bet "visi vienādi, vienīgi vācieši ne" (Janovskis 2007: 16). Pakāpeniski sagatavojot holokausta tēmu, Janovskis un Kairišs vairāk pievēršas vietējo ebreju rosīgajai, omulīgajai ikdienai (veikali, darbnīcas, skolas) saziņā ar latviešiem un citu tautību iedzīvotājiem (Janovskis 2007: 107).

Katrīnpilij, kā jau pārmaiņu pilsētai, ir sava vēsture. Stāstītājs ar vāji slēptu, ironiski atturīgu patētiku nosauc 20. gs. 30. gadu saimnieciskā uzplaukuma jeb labā jaunā būvniecības indikācijas: cukurfabrika, varens dzelzs tilts pār Daugavu, Tautas, vēlāk Aizsargu nams ar skatuvi, koncertzāle ar divām bufetēm. Skaitļa "četri" simetrija neattiecas uz krogiem un baznīcām: krogi ir trīs, baznīcas – četras. Viena no tām ir sinagoga, tai blakus krogs nepienākas. Vācu laikā pati sinagoga pilsētai vairs nepienākas, to nodedzina; parējos dievnamus jaunās varas lietderīgi izmanto saimnieciskām vajadzībām. Mainās to pamatfunkcija jeb denotācija. Bet, piemēram, preses uzdevumu, valdošās ideoloģijas tribūnu loma paliek tā pati, lai arī "Katrīnpils

Vēstnesis" padomju varas gadā pārdēvēts par "Liesmaino Oktobri" un tad atkal atpakaļ.

Stāstītājs Ansis ir mākslinieks, daiļkrāsotājs, viņš savas pilsētas vēsturi tver un fiksē attiecīgajā brīdī aktuālajās krāsās, vizuālajos atribūtos un varas valodai atbilstošajā burtu šriftā – vietu, ielu, jauno iestāžu un amatu nosaukumu labojums ir krāsotāja ziņā, viņš ar savu pamiksto un šaudīgo dabu (Janovskis 2007: 26) ir visa jaunā, ar steigu pārņemamā un pārveidojamā epicentrā, tiesa, nevis kā mākslinieks, bet gan kā vienkāršs mālētājs. Ansis ironizējot atklāj sava amata ienesības garantu – ātru reakciju uz notiekošo un pietiekamā pieredzē balstītu spēju paredzēt: "Zils? Katrs prātīgs cilvēks saprata, ka tagad valdīja zaļā krāsa." (Janovskis 2007: 46) Vai arī: "Man [Ansim – O. S.] visu vajadzēja sākt no gala. Brīvības iela tagad saucās par Vienības ielu. Es gan sekretāram ieteicu kādu nedēļu vēl pagaidīt. Varbūt, ka arī Vienības iela nebūs īstā." (Janovskis 2007: 48) Kairi šis šo Anša asprātību iedzīvina atsevišķā spilgtā epizodē, ko tiražē filmas treilera ievaddaļā.

Romāna autors un jo īpaši filmas režisors pārspīlē steigu, ar kādu tiek ieviests jaunais. Durvju uzrakstiem pilsētas valdē pēc Kārļa Ulmaņa apvērsuma nolemts izmantot melnos burtus ar zaļu apmali, pēc brīža – zaļos ar melnu. Pārkrāsošana tiek veikta pat vienas varas posmā – operatīvas informācijas trūkuma dēļ. Vēl nekas nav droši zināms vai saprotams, "jaunā iekārta" pārāk miglaina (Janovskis 2007: 72), bet vēlme pārņemt un apliecināt no koncentriskās pilsētas (Maskavas, Berlīnes) ienākošās vērtības – pārāk liela. Koncentriskās Rīgas tēls romāna sižetā ir tikai nojaušams, bet Kremļa uzspiesto vērtību zīmes, piemēram, sarkanā piecstaru zvaigzne, pārvērš, pār kvalificē perifērijā Baltiju, Latviju un visas tās apdzīvotās vietas, Rīgu ieskaitot. Arī Kairi ša veidotajā romāna ekranizācijā redzamais mazpilsētas ģerbonis tiek "izskaistināts", pielāgojot to jaunajam laikmetam: briedim starp ragiem Ansis iekrāso sarkano piecstūru zvaigzni (Janovskis 2007: 77). Oktobra revolūcijas gadadienas svinības filmā precīzi ievēro attiecīgās romāna epizodes noskaņu: "Pret [izpildu komitejas ēkas – O. S.] vidu ielika gatavas, laikam no Maskavas atsūtītās ģimenes – Ļeņinus, Staļinus un Molotovus. Mūsu pašu Kirchenšteinam un Vilim Lācim neiznāca vietas. Krievu kultūru solīja rādīt Vecpilī novietotā sarkanarmijas pulka ermoņiku vīri un kūleņu metēji. Pilsēta bija kā spārnos." (Janovskis 2007: 85) Romānā aprakstītā pasākuma muzikālais pavadījums uzticēts vecajam aizsargu orķestrim, tikai aizsargu tērpā vietā tiem mugurā ir privāti mēteļi (Janovskis 2007: 87). Nomaless pilsētā viss vecais nekad netiek nolīdzināts līdz ar zemi, jaunā vara lietderīgi izmanto iepriekšējos resursus. Tāpēc revolūcijas gadadienas svinības Ansim atgādina ikgadējos pilsētas svētkus un pārno aizsargu pulka godināšanu. Dzīrotāji gan šoreiz ir citi, bet "Daugava – pilsēta – zeme – tauta – tie palika tie paši" (Janovskis 2007: 87). Janovskis nosauc nemainīgās vērtības.

Ekscentriskas vietas pamatrūpe ir ātra pielāgošanās jaunajiem apstākļiem, tās veiksmes un neveiksmes veido nomales vēsturi. Un perifēriskās pilsētas iemītnieki ir neizpratnē, ja, mainoties varai, par to neviens neliekas ne zinis; inerce liek sagatavoties citai kārtībai, tomēr vēl nav nekādas iniciatīvas no jaunā centra: Rīga ir kritusi, Vecpilī jau stāv vācu karaspēks, bet Katrīnpils ir aizmirsta (Janovskis 2007: 149). Aktuālās informācijas kavēšanās jeb jaunienākošo zināšanu trūkums draud izvērsties par katastrofu, jo ekscentriskās pilsētas iedzīvotāja identitātei nav paciešams šis potencialitātes stāvoklis – mīņāšanās, bezdarbība, kad vecā jau nav, bet jaunā vēl nav. Tā tikai brīdi var būt tukša, klusa, domīgi klausoties lielpilīšu dunā (Janovskis 2007: 230). Vēl nezinot, ar ko, bet tukšums noteikti iespējami ātri aizpildāms. Gadās arī pa kādam izņēmumam. Anša stāstījumā par vācu komandantu tāpat kā ielu un amatu nosaukumu bieži maiņu, kad kāds vēl nav kārtīgi apsildījies, bet jau tiek pārcelts tālāk, kā garāmejot ievīta jaunā leitnanta iniciatīva pārdēvēt Brīvības ielu par Ādolfa Hitlera ielu. Pilsētas valde vilcinās minēto rīkojumu pildīt (Janovskis 2007: 206). Kairīgs romāna ekranizācijā šo apstākli ar nodomu neievēro, viņa Ansis uz ielas nosaukuma zīmes aši raksta jaunās okupācijas varas vadoņa vārdu vācu valodā. Varas zīmju nomaiņas steidzīgā ritma uzturēšanai šis režisora kariķējums attaisnojams (skat. 3. att.) tāpat kā Ulmaņa vai Staļina bistes aprakšana un Anša leģionāra tērps filmas izskaņā.

Krāsotāja amata pieredze un ar to saistītās izdošanās vai neizdošanās, lielāks vai mazāks pieprasījums pēc viņa darba vai tā trūkums grāmatojas secīgi cita citu nomainošo varu izdotajos rīkojumos ievilkt vai noņemt Ansim tālruni (Janovskis 2007: 56, 106, 152, 158, 164). Mākslinieka mājas arī ir sava veida perifērija, kas piedzīvo nomalei nepieciešamo sakaru līdzekļu parādīšanās un nozūšanas ritmu: tālrunis ir un tālruņa nav, tālrunis atkal ir u. tml. Katrīnpils regulāri zaudē un atgūst savas labbūtības liecības: priekšmetu vai objektu noteiktu krāsojumu, nosaukumus (kuģītis, Tautas nams) arī raksturo pazūšanas un atgriešanās ritms. Tāpēc dažas lietas Katrīnpils vēsturē tomēr var paredzēt: "Nesen uztrieptā krāsa [uz kuģīša – O. S.] lobījās nost. Atkal varēja redzēt sirpi un āmuru." (Janovskis 2007: 168) Anša palīgs Kārlēns, noprotot, ka "ar sirpi un āmuru tik un tā būs mūžīgs posts", noskrāpē to nost (Janovskis 2007: 175). Ja dzīve pilsētā iegrozās "atkal vecās sliedēs" (Janovskis 2007: 163) kā dejas solis vai kāpiens atpakaļ, tam noteikti sekos kustība uz priekšu.

Cēloņu un seku sakarība darbojas vietu hierarhiskā statusa nomaiņā, hipotētiskā sprieduma formā: ja kāda vieta tagad ir centrs, tad cita vieta attiecībā pret to ir perifērija. Šāda konstrukcija īstenojas krievu un vācu varas maiņas posmos kā centra pārbīde no Maskavas uz Berlīni un otrādi, Rīgai, protams, uz laiku pārtopot par decentrētu vietu. Kuģīša kurinātājs sarunā ar Ansi izmanto šo hipotētisko jeb nosacījuma konstrukciju: vāciešiem "jāieņem tikai Maskava un Ļeņingrada, un lielā Krievija

3. attēls. Ekscentriskās vietas mainīgums Viestura Kairiša filmā "Pilsēta pie upes" (*Pilsēta pie upes*, 2020).
Figure 3. Variability of eccentric location in the feature film *Town by the River* (2020) by Viesturs Kairiņš.

būs čupā" (Janovskis 2007: 178). Interesanti, ka koncentriskās pilsētas gods šeit piešķirts arī Pēterburgai-Ļeņingradai, acīmredzami tiražējot Hitlera retoriku saistībā ar iebrukuma PSRS jeb Barbarosas plānu ieņemt vispirms stratēģiski nozīmīgākās – Maskavu, Ļeņingradu un Kijevu.

Janovska romānā vietas zīmes satur Lotmana domubiedra Toporova minētās pārskatāmības un ierobežotības konotācijas, visbiežāk gan pēdējās, piemēram, Vecpils galvenās ielas lielie, apaļgalvainie akmeņi (Janovskis 2007: 172), arī Anša mājas sliekšnis (Janovskis 2007: 175), sodrējiem aizaugušie, pārkrāsošanai bieži pakļaujamie dūmeņi; Kairiša filmā – bēniņi kā slēpnis (skat. 2. attēlu). Neziņas, neskaidrības, drūmu paredzējumu un naida pārņemts, Iljas Ērenburga un Mihaila Šolohova ielas krustojumu šķērso gleznotājs Cildis (Janovskis 2007: 75). Varas maiņas brīdī, kad slapstīties vēl nav jēgas, Ansis iet tieši pāri Komunāru laukumam (Janovskis 2007: 115), bet Jaunie kapi un Jaunais mežs (apzīmētāja "jauns" izvēle spilgti raksturo ekscentrisko vietu) izrādās drošākās slēptuves briesmu brīdī – čukstu, aizdomu un asiņu laikā (Janovskis 2007: 115, 116, 130), kad jātiek iespējami tālu prom no pilsētas. Zagšanās pa pilsētu īstenojas, šķērsojot mājas pagalma, dārza, kapu vārtus un vārtiņus.

Meža ieplakā vai kapos Ansis var atviegloti nopūsties, lai gan kapi ir kultivētās dabas teritorija ar cilvēka veidotiem ziņojumiem: "Marmora, granīta un koka krusti vērās manī [Ansī – O. S.] ar saviem uzrakstiem." (Janovskis 2007: 119)

Toporova urbāno zīmju sistēmā logs ierobežo skatu. Vācu komandants Janovska romānā skatās pa logu, sabāzis rokas kabatās. Aiz lielceļa un krasta kokiem viņš redz Daugavu. Tā plūst plata un strauja un atgādina viņam Reinu (Janovskis 2007: 170). Vācu virsnieks spiests darīt to, ko nevēlas, bet pastāv "rāmis", kas noteic viņa gribu. Šī epizode ir prelūdijs ebreju nošaušanas aintai, kuru Katrīnpils komandants smagi pārdzīvo. Ierobežotājas zīmes raksturo noteiktu vizuālu detaļu izvēli gan romānā, gan filmā, kur ikviens kadrs ir rāmis, vairāk vai mazāk greizs un nepareizs. Kairišs papildus izmanto sliežu ceļa un vagonu simbolisko potenciālu.

Skaidrs, ka ekscentriskā kultūra nesadzīvo ar dabu, pārmāc to sevī un lokalizē ārpusē, piemēram, pretošanās kustības dalībnieku sargātāju mežu. Mežā ir skaisti (Janovskis 2007: 130), mežs baro (sēņošana), mežs glābj no vajāšanas un slēpj, mežā apglabā varu upurus, uz meža stīgas var iedziedāties divriteņu riepas (Janovskis 2007: 133). Mežs nepieder nomales pilsētai, lai gan tā tiecas iespiesties nekultivētā teritorijā, atstājot šur un tur savas laiku zīmes.

Ekscentriskajā pilsētā dabas un kultūras zīmes netiecas korelēties (čūskas nogalināšanas aina) ne vizuāli, ne akustiski, ne kādā citā veidā, gandrīz vienīgi lēni plūstošās Daugavas spoguļa stiklos (Janovskis 2007: 219). Upes ūdens atspulgi atdzīvina, iekustina malā stāvošo akmeni: "Pareizticīgo baznīca raudzījās ūdenī. Tās sīpolaino torņgalu atspulgus sijāja straume. Krievu uzspriecinātais tilta posms gulēja ūdenī, atstājot tādu kā tukšu izdrupuša zoba vietu." (Janovskis 2007: 194) Janovska romānā šādas ainas ir jutekliski un semantiski piesātinātas, to atveidei pievērsies arī gleznainu, vizuālām metonīmiskām zīmēm piesātinātu kadru cienītājs Kairišs. Daugavas ūdeņos spoguļojas trīs Katrīnpils dievnami, bet visbiežāk – krievu baznīca, kuras zaļo torņu sīpolus un zeltītos divkāršos krustus sašķaida airu spārni vai straumes vērpētes – tie saraujas īsāki, tad izstiepjas un vietām pārtrūkst (Janovskis 2007: 230). Upē atstarojas krasta malas augstie koki, māju baltie, dzeltenie un ķieģelkrāsas traipi ar sarkanām dakstiņu platmalēm. Straume sašķoba ūdens virsmā "pieplakušos logus, durvis, dūmeņus ar sodrējainu apmali" (Janovskis 2007: 230). Šo sagrozīto, greizo, ik mirki mainīgo ekscentriskās pasaules bildi, atstarotās realitātes mirkli kā fotouzņēmumā nofiksē Kairišs. Mākslinieks Ansis romānā atbilstoši krievu izcelsmes amerikāņu modernista Vladimira Nabokova (*Nabokov*, 1899–1977) estētikai nedomā vārdos, viņš redz pagātnes notikumus krāsās un kustībās (Janovskis 2007: 12), atspīdumi kā ātri gaistošu dabas gleznojumu apraksti funkcionē ne tikai kā decentrētas vietas nepastāvības, bet arī kā radoša cilvēka tēlainās un negaistošās atmiņas metafora. Ansis domā vārdos tad, kad ir mālētājs.

Ekscentriskās piederības būtība iešifrēta romāna izskaņā, kad perifēriskās kultūras pārstāvis bēg no kārtējās paredzamās, viņam nepieņemamās varas. Blīvais telpas mitēmu raksts (durvis, ritenis, mala) atklāj perifēriskas vietas lomu mākslinieka liktenī:

Ieraudzījis mani, kapteinis atvēra stūresmājas durvis.

– Nu? Kas ir? Nāksi pie lielā riteņa?

Viņš zināja, ka man patika kuģi vadīt.

– Paldies, bet šoreiz ne. Es pastāvēšu tepat pie malas. (Janovskis 2007: 230)

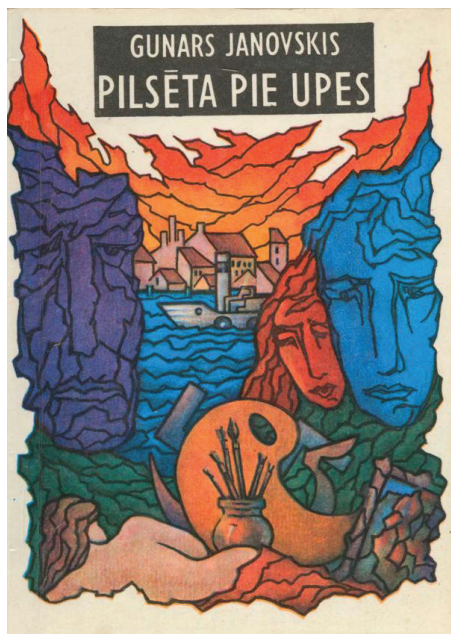
Janovskis mērķtiecīgi atveido pārmaiņām pakļauto decentrēto vietu un tai piederīgos iemītniekus. Hērakleita mainīgās īstenības metafora iedzīvināta Daugavas straujajā plūdumā, kuram cilvēks spiests ļauties, ja vēlas dzīvot nomalē vai vēlas saglabāt savu nomales identitāti arī citur. Gan romāna, gan filmas finālā attēlotā Anša bēgšana ir kārtējā ļaušanās kādai straumei.

Nolemtība kā piederības iezīme Janovska un Kairiša tekstā

Nomales cilvēks, Steinbeka un Markesa spilgti atveidotais pirmās decentrētās pilsētas dibinātāja Kaina iedzīves mantotājs, var piederēt pie dažāda mēroga vietām: no lielas ēkas vai maza ciema nostūra līdz pat kādai pasaules (zemeslodes) malai. Piederība pie attālā reģiona un vēl jo vairāk – pie attālā reģiona attālākā miesta – paredz virkni ierobežojumu, kas izriet no ekscentriskā stāvokļa specifikas. Cilvēks, kurš nevairās no šāda viņa brīvības iegrožotāja stāvokļa, ļaujas un pakļaujas dotās iespējas nosacījumiem, mēģina ar tiem sadzīvot vai ir ar tiem mierā pats savas pasivitātes dēļ. Mazpilsētas mālētājs Ansis bēg no nepārtrauktajām pārmaiņām pakļautās vietas, taču viņš ir šajā "malas" identitātē ieaudzis, inerti turpinot domāt tai atbilstošos priekšstatos gluži kā Gulivers.

Gan uz romāna pirmizdevuma vāka, gan filmas reklāmā izmantotās zīmes raida nolemtības konotācijas (skat. 4. att.).

Uz romāna vāka attēlota sasprēgājusi ekscentriskās pilsētas aina ar tās pamatstihijām – ūdeni un akmeni/mūri. Filmā "Piļsāta pi upis" afišā Ansis stāv plūstošā upes ūdenī kā krustā sistis, ar izplestām rokām un nespēkā vai paļāvībā nolaistu galvu. Kairišs veido asociāciju ar Kristus nolemtību. Taču ļauties upes straumei, nepastāvīgajai īstenībai, savam nīcīgajam jutekliskumam ir paša cilvēka izvēle un atbildība. Būt šādā vietā nozīmē rēķināties ar tai raksturīgo pārmaiņu nenovēršamību, pieņemt tās, pielāgoties tām sevis vai šīs identitātes pārstāvju dēļ, un tas nav Dieva Dēla cienīgs upuris. Nav tādas Dieva Dēla identitātes. Viņš ir viens, un viņš ir viss, viņa krustā vispārīgais un atsevišķais, doma un sajūta pilnībā līdzsvarojas.

4. attēls. Nolemtības konotācijas Janovska un Kairiša teksta semiotikā.

Figure 4. Connotations of determination in the semiotics of the text by Janovskis and Kairišs.

Režisora Kairiša improvizētais, upē "uzstādītais" dzīvais un atspulgotais krucifikss, krucifikss uz Anša istabas sienas u. c. simboliski norāda uz ekscentriskās vietas iemītnieka atrašanos pilnīgā stihijas varā – pasīvu un pakļāvīgu kā pati daba. Tā nav gribas izpausme, tas ir pilnīgs gribas trūkums. Nomaļes identitāte drīzāk ir Kaina dzimtas piederības nobīde no Ēdenes pie nomaļas vietas, kur nonākts ciltstēva vainas dēļ: mēs piedzimstam tur, kur mums ir lemts piedzimt. Bet tā ir vienīgā vietas identitāte, kas nav atkarīga no mums.

Vietai piesaistītas nolemtības tēmu filmā uztur Stikss un Harona mitēmas: kuģīša kapteinis ved pāri Daugavai vai pa Daugavu varas nesējus, varas vajātos vai iznīcināmos un no varas bēgošos. Viņi nešaubīgi, pakļāvīgi ļaunas pārceļšanai: Kairišs nomaļes identitātē neiekļauj cilvēka būtībai raksturīgo brīvības devu. Janovska Katrīnpils valde vilcinās pārdēvēt Brīvības ielu par Ādolfa Hitlera ielu, Kairiša scenārijā šis šaubu moments iet secen. Ekscentriskajā pilsētā visi un vienmēr bez skepses un kavēšanās pakļaujas kādai straumei, arī palikšanas vai bēgšanas stihijai. Iespējams, tādā veidā filmas scenārija autors sagatavo emocionālu augsni citām attēlotām nolemtībām un identitātēm – zināmas paralēles veidošanai.

Gan romānā, gan filmā par ekscentriskās piederības nesējiem un reizē upuriem kļūst vietējie ebreji. Vismaz divos romānā atveidotajos varas maiņas posmos viņu

dzīves un tradīciju telpa strauji un neizbēgami sašaurinās. Janovska tekstā tā ir viena no galvenajām sižeta līnijām, Kairiša filmā tai priekšā ir melodramatisks mīlestības trijstūra šķetinājums, kura romānā nemaz nav. Anša stāstījumā vietējo ebreju medību un nošaušanas akts tiek pakāpeniski un retardēti sagatavots ar vairāk vai mazāk saprotamām briesošās katastrofas detaļām ("nemana žīdu" (Janovskis 2007: 154)), uzrunās lasītājam atvainojoties, ka aizklāsts laikam pa priekšu (Janovskis 2007: 31). Vilcināšanās un šaubas caurauž vēstījumu: par to nedrīkst domāt; to nedrīkst atcerēties; tas nojauc notikumu secību (Janovskis 2007: 31). Taču, detaļu devai pieaugot, tiek gan domāts, gan atsaukts atmiņā, gan sajaukts, piemēram, Anša pirmās mīlestības Rozas atveidā: "Pēc vairākiem gadiem es viņu [Rozu – O. S.] atkal redzēju pajam garām. Ar noliektu galvu. Ar bezcerīgiem, gurdieniem soļiem." (Janovskis 2007: 31) Daļkrāsotājs Ansis uzglezno žīdu Bernšteinu, Rozas tēvu, bet briesmu brīdī savu darbu steidzīgi iznīcina. Nomales nepastāvībā nepārtraukti gaistošās īstenības iemūžinājums mākslā var kļūt bīstams. Tāpēc perifērijas amatnieka liktenis, kuram Ansis sparīgi ļaujas gan romānā, gan filmā, ir mālēt, neradot skaisto: ekscentriskā piederība atvērta jaunajam, bet ne paliekošajam.

Janovska un Kairiša tekstā etniskā vajātas tautas un nomales iedzīvotāju atstumtībā tiek meklēta abu likteņa paralēle. Romānā gandrīz pilnībā sakrīt abu identitāšu reakcija uz jauno: zināt, kas būs, bet nepretoties, izvairoties no vardarbības; sagatavoties un pacietīgi gaidīt savu kārtu; ātri, priekšzīmīgi reaģēt uz varas signāliem (Janovskis 2007: 167, 169, 197). Bet būtiski atšķiras abu piederību nolemtības konotācijas: krasu un reizēm postošu pārmaiņu pastāvībā dzīvojoša cilvēka vairāk vai mazāk kļedzošais dramatisms un tam pretī – sava labi zināmā likteņa mēmas pieņemšanas traģisms: "Viņi nāca lēnām, galvu nokāruši, kājas gurdieni vilkdami. [...] Pilnīgā klusumā. Nedzirdēja ne vārda, ne vaida. Tikai gurdieni soļi švīkāja apaļīgos bruģa akmeņus. [...] Viņi gribēja klusumu." (Janovskis 2007: 197) Viņi vienīgi cer, ka liktenis nebūs pārāk briesmīgs (Janovskis 2007: 108). Viņi paši neatstāj sev izvēli, viņi paši un visi kopā bezbailīgi atbrīvo šo vietu no sevis (Janovskis 2007: 202, 217), lai šajā pilsētā pie upes viss būtu nokārtots un tam varētu "pavilkt melnu svītru" (Janovskis 2007: 203).

Gan krustā sistā siluetu upes straumē, gan ebreju drūmo plūsmu pa putekļaino ielu no geto uz nošaušanas vietu Kairišs metonīmiski sasaista ar šīm identitātēm piederīgo pasīvu ļaušanos augstākajai gribai.¹⁰ No ekscentriskās vietas var aiziet, to

10 Ar šo nāvei nolemtu ļaužu traumi emocionāli kontrastē vairākās filmas epizodēs attēlotā vietējo ebreju u. c. iedzīvotāju kustība pa mazpilsētas ielām saistībā ar kādu tradīciju, piemēram, kāzām vai bērēm. Kairišs mīl kontrastus, tamdēļ viņš ievieš virkni jaunu epizožu vai tēlu, piemēram, čekistu Mamonovu, kurš pirms slepkavībām spēlē klavieres, vai katoļu priesteri, kuram nav ļauts iejaukties ebreju glābšanā kā laicīgā lietā u. tml.

var neizvēlēties, taču no vainas apziņas pašas par sevi nevar izbēgt nekur, tai nav saistības ar vietu. Tās ir divas dažādas piederības un nolemtības. "Neviens mums nevar līdžēt," (Janovskis 2007: 108) saka Bernšteins. Citiem vārdiem, vaina, kura rodas no ietiepīgas, spītīgas piederības pie kādas visa paliekošā izpostītājas vietas, nav tas pats, kas vaina, kura rodas no piederības pie kādas tautas. Holokausta tēma tamdēļ romānā un filmā var vienīgi paspilgtināt pie ekscentriskās vietas piederīgo ļaužu elastīgo attieksmes maiņu pret ko vai kādu, ebreju gadījumā – attieksmes maiņu pret tiem, ar ko sānu pie sāna satiecīgi dzīvots gadsimtiem ilgi.

Romānā Ansis uz ceļa norādes gotu burtiem raksta Vecpils vārdu, bet filmā uz plāksnes iegravēts nosaukums "*Grenzhof*" (vācu 'Robežciems'). Šai ceļa zīmei garām plūst nāvei nolemto ebreju straume; pie dzīvības un nāves robežupes Daugavas–Stikšas Kairišs izvieto Robežciemu. Režisors atradis ekscentriskās vietas identitātei atbilstošu apzīmējumu: robežas šķērsošana ir virzības akts. Nomales būtība rodama nebeidzamā kustībā.

Piederība pie perifēriskas, pastāvīgām pārvērtībām pakļautas vietas raksturo Kaina pēctečus Vecajā Derībā, latviešu tautu Janovska romānā un latgaliešus – Kairiša filmā. Tas ir lokālā patriotisma lielākoties metonīmisks, uz sakaru balstīts atveidojums, kur atsevišķais pārstāv daudzumu (cilvēks dzimtu, mazpilsēta valsti, ielas nosaukums vai dūmeņa krāsa ideoloģiju u. tml.), aiz kādas sašķobītas, atstarotas īstenības reālijas ir cita reālija (sarkanā piecstaru zvaigzne ģerboņa briedim starp rāgiem un Kremļa smaile). Tās ir vēsturiski atpazīstamas laika un vietas zīmes, kas satur daudzuma vai apjoma savstarpējo sakaru. Abos tekstos ir metaforu deficīts. Tēlaini pārnesumi ģenerē jaunas nozīmes, un tas ir veids, kā pārvarēt Gotdīnera kritizēto Lotmana formas un satura dihotomiju: māksla savieno vispārīgo un konkrēto. Janovska jutekliski spilgtā tēlainība atklāj sevi pilsētas vertikālo celtnu horizontālajos atspulgos. Skaistais ir formas un satura līdzsvarā.

Kairiša filmā Ansis uzglezno savu sievu Naigu: vācu varas vīriem tas ir tikai kaifoto. Nav formas, ir tikai saturs, jo nomalē mālē, tur manuskripti un portreti deg.

Nobeigums

Janovska un Kairiša tekstā nomale reprezentējas zīmēs, kas satur nepastāvību: decentrēta tīklveida topogrāfija, atrašanās pie upes ar spēcīgu straumi, jaunākajos sapratnes sasniegumos (sakari, transports u. c.) balstītā dažādu varu simbolika; atvērtība svešiem izgudrojumiem (Buendiju apsēstība) un jebkādas jaunrades trūkums (Buendiju liktenis). Šādas vietas identitāti raksturo nepārtraukta tapšana un pārtapšana, neko nezinot par galamērķi vai rezultātu. Ekscentriskais cilvēks nesaprot, kurp virzās, nekritiski pieņemot jebkuras jaunas idejas un vēsmas. Viņš ir nolemts nezināšanai, jo neprot vispārināt. Tā ir Fausta cienīga drāma, jo ne

tikai Margrietā, bet arī Helēnā viņš spēj redzēt tikai mainīgo un nīcīgo saturu. Lotmana koncentriskā pilsēta ir mūžīgās skaistā formas vai likuma ekvivalents kultūrā, forma bez satura, nemainīga un nedzīva bez tā.

Lotmana urbānā perifērijas un centra dihotomija ir īstenības (kā ir) un patiesības (kā jābūt) dialektika. Ja nav zināma patiesība, Hērakleita logoss, nav iespējams aptvert īstenību. Dzīvot visuma nomalē vai malā nozīmē tvert realitāti tās atsevišķumā, daudzveidībā un kustībā – nepastarpināti un neapzināti. Tā ir dzīve maldīgu priekšstatu pasaulē, prom no centra, no Ēdenes, no sevī meklētas un atrastas patiesības. Ekscentriskās piederības simptomātika Janovska un Kairiša tekstā saistāma ar nolemību nezināt/nesaprast atšķirībā no Kristus un tamdēļ vienkārši pieņemt to, kas ir. Janovska un Kairiša atveidotās pilsētas zīmes lielākoties pilda vēsturiskas, retāk mītiskas atsaucis funkciju, tās ir sinekdohas (daļa reprezentē kopumu) un ne-rosina uz vispārinājumu, tikai savu vai svešu pieredzes faktu, to pietiekama un tamdēļ ticama daudzuma atsauksanu atmiņā. Gandrīz autentisku bundžīņu un kārbīņu skaits Bernšteina veikala plauktos var būt bezgalīgs, un tas rada noteikta laikmeta un vietas dokumenta ilūziju Kairiša filmā, bet tas arī viss. Ekscentriskais cilvēks tvert tikai atsevišķo, viņš dzīvo pieredzes robežās, nekad tās nešķērsojot. Pilsēta pie upes ir šīs vienpusīgās dzīves vietas alegorija.

Literatūra un avoti

Gottdiener, Mark (2015). The Semiotics of Place in the Work of Juri Lotman and Contemporary Perspectives. Pilshchikov, Igor (ed.). *Urban Semiotics. The City as a Cultural-Historical Phenomenon*. Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora. Tallinn: TLU Press.

Janovskis, Gunars (2007). Pilsēta pie upes. Smiekliņam. *Kopotī raksti XIII*. Rīga: Elpa.

Kairišs, Viesturs (rež.) (2020). *Pilsāta pi upis*. Latvija: Ego Media.

Lotman, Jurij (1984). Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda. *Semiotika goroda i gorodskoj kul'tury. Peterburg. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Uchebnye Zapiski Tartuskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Acta Et Commentationes Universitatis Tartuensis. Vihik 664 Vypusk. Trudy po znakovym sistemam VIII*. Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitet, s. 30–45.

Schönle, Andreas (ed.) (2006). *Lotman and Cultural Studies*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

Minc, Zina; Bezrodnyj, Mihail; Danilevskij, Aleksandr (1984). Peterburgskij tekst i russkij simbolizm. *Semiotika goroda i gorodskoj kul'tury. Peterburg. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Uchebnye Zapiski Tartuskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Acta Et Commentationes Universitatis Tartuensis. Vihik 664 Vypusk. Trudy po znakovym sistemam VIII*. Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitet, s. 78–92.

Pilshchikov, Igor (ed.) (2015). *Urban Semiotics. The City as a Cultural-Historical Phenomenon*. Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora. Tallinn: TLU Press.

- Rietuma, Dita (2022). Cinematographic Co-productions between Latvia and the Baltic States: Experience and Trends. *Letonica*, No. 46, pp. 120–138. DOI: 10.35539/LTNC.2022.0046.D.R.118.136.
- Runia, Eelco (2006). Presence. *History and Theory* 45. February. Wesleyan University, pp.1–29.
- Tamm, Marek; Torop, Peeter (eds.) (2021). *The Companion to Juri Lotman: A Semiotic Theory of Culture*. London: Bloomsbury Academic.
- Todd III, William Mills (2006). Afterword. Lotman without Tears. Schönle, Andreas (ed.). *Lotman and Cultural Studies*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Toporov, Vladimir (1984). Peterburg i peterburgskij tekst russkoj literatury. *Semiotika goroda i gorodskoj kul'tury. Peterburg. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Uchebnye Zapiski Tartuskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Acta Et Commentationes Universitatis Tartuensis. Vihik 664 Vypusk. Trudy po znakovym sistemam VIII*. Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitet, s. 4–29.
- Tuoma, Sanna (2007). Lotman's Petersburg, Simmel's Venice, and the "Eccentric City" Observed. *Varietas et Concordia. Essay in Honour of Pekka Pesonen*. Helsinki, pp. 210–219.
- Tuoma, Sanna (2009). Semiotika gorodskogo prostranstva Ju. M. Lotmana: opyt pereosmyslenija. NLO. Nr. 4. Pieejams: <https://magazines.gorky.media/nlo/2009/4/semiotika-gorodskogo-prostranstva-yu-m-lotmana-opyt-pereosmysleniya.html> [skatīts 03.05.2024.].

Ilze Ļaksa-Timinska

PhD, literatūrzinātniece; Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts

PhD, literary scholar; Institute of Literature, Folklore and Art, University of Latvia

E-pasts / e-mail: ilze.laksa-timinska@ulfmi.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.02

Mēģinot izprast 20. gadsimta 20. gadu padomju latviešu identitāti. Roberta Eidemaņa garā stāsta "Ielenktie" imagoloģisks lasījums

Towards an understanding of Soviet Latvian identity in the 1920s. An Imagological Reading of the Long Story *The Surrounded* by Roberts Eidemanis

Atslēgvārdi:

imagoloģija,
20. gs. 20. gadi,
etnotipi,
ideoloģija,
heteroattēls,
autoattēls,
alteritāte

Keywords:

imagology,
1920s,
ethnotypes,
ideology,
hetero-image,
self-image,
alterity

Raksts izstrādāts projektā "Identitāšu ainavas: vēsture, kultūra un vide" (Nr. VPP-LETONIKA-2021/1-0008), kas tiek īstenots Valsts pētījumu programmā "Letonika latviskas un eiropēiskas sabiedrības attīstībai".

Kopsavilkums

Roberta Eidemaņa (1895–1937) 1925. gadā Maskavā izdots garais stāsts “Ielenktie” ir viens no latviešu padomju literatūras pirmajiem būtiskajiem prozas tekstiem. Tas ne tikai iezīmē jaunu tematisko lauku, ideoloģisko pozīciju un formālu rakstības paradigmu latviešu literatūrā, bet arī netieši reflektē par to, kas un kāds ir padomju latvietis. Imagologs Daniels Anrī Pažo (*Daniel Henri Pageaux*, 1939) uzskatīja, ka, rakstot un runājot par “citiem”, mēs patiesībā atklājam “sevi”. Ņemot vērā šo premisu un imagoloģijas teorētiskos aspektus un metodoloģiju, raksta fokusā ir garais stāsts “Ielenktie”, analizējot etnosus un tautības jeb etnotipus tekstā. Taču, ņemot vērā padomju izteikto internacionālismu, rakstā ir mēģinājums izmantot imagoloģisko lasījumu, šķirot ne tikai tradicionālos etnotipus, kas balstīti tautībās, bet arī identificējot un šķirot tēlus pēc politiskās un ideoloģiskās pārliecības.

Raksta mērķis ir caur “cita” attēlojumiem jeb heteroattēliem identificēt, ko iespējams pateikt par tekstā iekļauto pašidentitāti, tādējādi caur teksta naratīviem iezīmējot iespējamo 20. gadsimta 20. gadu padomju latviešu identitāti.

Summary

The long story *The Surrounded* (“Ielenktie”) by Roberts Eidemanis (1895–1937), published in Moscow in 1925, is one of the first primary prose texts of Latvian Soviet literature. It marks a new thematic field, ideological position, and formal writing paradigm in Latvian literature, and it indirectly reflects who and what a Soviet Latvian is. The imagologist Daniel Henri Pageaux (1939) believed that by writing and talking about “others”, we are revealing “ourselves”. Considering this premise and the theoretical aspects and methodology of imagology, this article focuses on the long story *The Surrounded*, analyzing the ethnos and nationalities (genotypes) present in the text. However, given the Soviet’s pronounced internationalism – the article attempts to use an imagological reading, sorting not only traditional ethnotypes based on nationalities but also identifying and sorting the characters in the text by political and ideological persuasion.

The article aims to identify what can be said about the self-identity embedded in the text through representations of the “other” (hetero-images), thus mapping a possible identity for Soviet Latvians in the 1920s through the narratives of the text.

Imagoloģijas vēsture un terminoloģija

Imagoloģija, ko bieži dēvē par attēlu (latīņu val. *imago*) pētniecību, ir starpdisciplināra joma, kas pievēršas pārsvarā literāro naratīvu un dažādu tautu un grupu starpkultūru reprezentāciju analīzei. Tās mērķis ir izprast, kā kultūras un tautas tiek attēlotas un uztvertas dažādās izpausmes formās, tostarp literatūrā, mākslā, plašsaziņas līdzekļos un citās kultūras izpausmēs. Imagoloģija būtībā ietver kritisku ar konkrētām kultūras, etniskajām vai nacionālajām grupām saistītu tēlu un stereotipu izpēti.

Imagoloģiskos principus laika gaitā izveidoja domātāji no dažādām kultūras vidēm, galvenokārt Eiropā, taču par pirmsākumu mēdz uzskatīt amerikāņu žurnālista un filozofa Voltera Lipmena (*Walter Lippman*, 1889–1974) grāmatu *Public Opinion* ("Publiskais viedoklis", 1922), kurā atrodama pirmā kritiskā stereotipu analīze. Viņš uzsver, cik maz sakara stereotipiem ir ar realitāti: "Lielākoties mēs nevis vispirms redzam un tad definējam, bet gan definējam un tad redzam." (Lippman 2007: 50) Arī Eiropā salīdzinošās literatūras pētnieki 20. gadsimta 20.–30. gados sāka pētījumus par to, kā stereotipi, īpaši tie, kas attiecas uz tautu īpašībām un raksturu, izpaužas literārajos tekstos. Taču līdz 20. gadsimta otrajai pusei, neskatoties uz ceļojumu aprakstu pārpilnību (un dažos gadījumos arī tieši to dēļ), bija plaši izplatīti vienkāršoti uzskati par nacionālajiem raksturiem un īpašībām. Tie dominēja kultūras grupu literārajos attēlojumos, ko dažkārt iemiesoja viens varonis. Tikai pēc Otrā pasaules kara Eiropā sākās nopietnāka pievēršanās "citu" atveidojumiem un tam, kā tas tiek uztverts. Tas nonāca pie dekonstruktīvas nacionālā raksturojuma retorikas analīzes, kas atrodama literārajos tekstos. Jau kopš 1947. gada Žana Marī Karē (*Jean-Marie Carré*, 1887–1958) pētījumos par ārvalstu literārajiem tēliem tika uzsvērtā būtiskā mijiedarbība starp politiku un literatūru (Carré 1947). Viņa paraugam sekoja Mariuss Fransuā Gijārs (*Marius-François Guyard*, 1921–2011), 1951. gadā esejā apzīmēdams cittautiešu tēlus kā subjektīvus priekšstatus, ko ietekmējuši identificējami vēsturiski konteksti (Guyard 1951). Šajā esejā viņš atzīmēja, ka Žans Žaks Ruso (*Jean Jacques Rousseau*, 1712–1778) jau 1764. gadā, apceļodams Šveici, rakstīja, ka iespaidi, ko valsts apmeklējums atstāj uz ceļotājiem, vairāk atklāj par ceļotājiem, nevis viņu apmeklējuma vietu (Guyard 1951: 114). Šis 18. gadsimta Ruso atzinums sasaucas ar idejām, par kurām imagologi diskutēja vairāk nekā 200 gadus vēlāk un kas kļuva par imagoloģijas teorētisko esenci.

20. gadsimta 60. gados tika likts pamats tā saucamajai Āhenes imagoloģijas skolai ar beļģu komperatīvistu Hugo Dīserinku (*Hugo Dyserinck*, 1927–2020) priekšgalā, kurš turpināja Karē un Gijāra iesākto virzību un uzsvēra, cik nozīmīgs ir sociālais, politiskais, vēsturiskais konteksts literārā darba tapšanā. Viņš norādīja, ka nacionālie tēli ir diskursa konstrukcijas, kas atspoguļo subjektivitāti literārā darba tapšanas brīdī un rada literārajos darbos risināto morālo spriedzi (Dyserinck 1967). Dīserinks

arī aizsāka diskusiju par imagoloģisko leksiku – pats viņš lietoja terminus “tēli”, “iztēles tēli”, “stereotipi”, lai aprakstītu dažādus pētāmos diskursus par sevi un citiem. Dīserinka māceklis Manfrēds Fišers (*Manfred Fischer*, 1947) 1987. gadā ierosināja šos neskaidros un plūstošos terminus aizstāt ar vienotu terminu “imagotips” (Beller 2007: 9) (radies, apvienojot *imago* un “stereotips”), vēlāk atvasināts “etnotips”, kas ir visbiežāk lietotais termins 21. gadsimta imagoloģijas teorētiskajā literatūrā.

Paralēli Āhenes imagoloģiskajai skolai liela nozīme ir arī 20. gadsimta 80. gados franču literatūrzinātnieka Daniela Anrī Pažo (*Daniel-Henri Pageaux*, 1939) idejām. Pažo uzskatīja, ka visi etnotipi rodas, apzinoties “es” attiecībā pret “cits” un “šeit” attiecībā pret “citur” (Pageaux 1989: 135). Te parādās attiecības starp diviem kultūras uztveres veidiem – kultūras (es) un iztēles/iztēloto kultūru (cits) jeb, kā viņš pats piedāvāja šīs attieksmes dēvēt, – identitāte pret alteritāti (Pageaux 1989: 136). Tātad ir “es” identitāte, uz kuras pamata tiek konstruēts etnotips, izejot no identitātes pasaules uztveres, valodas, vērtībām, atšķirīgām un kopīgām iezīmēm. Vēl viens apsvērums, par ko rakstīja Pažo, – lasītāja identitāte, viņa gaidas un reakcija uz noteiktiem attēliem. Pažo rosināja imagologiem uzdot sev jautājumu: kas varētu būt konkrēto darbu mērķauditorija, un vai tēli tajos ir ieviesti apzināti un ar kādu mērķi (Pageaux 1989: 138–139)? Tādējādi tika izveidotas trīsstūrveida attiecības starp referentu (tas var būt pats rakstnieks, bet biežāk konkrēta teksta stāstītājs), etnotipu un tā uztvērēju, un imagologiem ir iespēja pētīt, ko iespējams atklāt par referentu, ņemot vērā, kāds etnotips tiek veidots, ar kādu nolūku, kas ir mērķauditorija.

Šo ideju integrē arī Āhenes imagoloģijas skolas turpinātājs, holandiešu teorētiķis Jūps Lērsens (*Joep Leerssen*, 1955). Viena no viņa interesēm ir validitātes jautājums – pētot nacionālos stereotipus un iespējamās “nacionālos raksturus” vai nacionālo reputāciju, imagologam rūp nevis jautājums, vai šī informācija ir patiesa, bet gan – kā tā ir kļuvusi atpazīstama (Leerssen 2007a: 27)? Šī interese (nevis par “patiesību”, bet gan par “atpazīstamību”) nozīmē, ka etnotipi tiek pētīti nevis kā informācija par realitāti, bet gan kā kontekstuālas iezīmes. Lērsens šķir tekstu, intertekstu un kontekstu (Leerssen 2018: 20). Intertekstualitāte parāda, ka etnotipi bieži balstās nevis uz tiešu realitātes novērojumu, bet gandrīz vienmēr uz pastāvošo reputāciju. Bieži vien tiek citēti vai pieminēti agrākie autori, un, ja kāds pameklē šos agrākos autorus, var secināt, ka tie savukārt ir atkarīgi no vēl kādiem avotiem – etnotipi tiek veidoti nevis starp tekstu un realitāti, bet gan starp tekstu un tekstu (Leerssen 2018: 20). Nacionālie stereotipi ir intertekstuālas konstrukcijas – no iepriekš pastāvošas tekstuālās tradīcijas mantotās konvencijas, kas pilnībā aizēno realitātes pieredzi, un nacionālo stereotipu spēks drīzāk slēpjas to atpazīstamībā, nevis patiesības faktorā (Leerssen 2017: 8).

Ne mazāk svarīgs ir arī konteksts – tas attiecas uz vēsturiskajiem, politiskajiem

un sociālajiem apstākļiem, kādos konkrētā darbība ir notikusi. Lērsens ar kolēģi no Āhenes imagoloģijas skolas Manfrēdu Belleru (*Manfred Beller*, 1936) grāmatā *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters* ("Imagoloģija: nacionālo raksturu kultūras konstrukcija un literārā reprezentācija", 2007) ir izstrādājuši imagoloģisko metodi, kas balstās intertekstu izzināšanā, kā arī konteksta izpētē, uzdodot jautājumus par konkrētu etnotipu: kurš to saka? kādu auditoriju autors uzrunā? kāpēc šim autoram ir svarīgi to pateikt? kādi ir politiskie apstākļi šī teksta tapšanas laikā? kā autors mēģina pārliecināt lasītāju par viņa apgalvojuma pamatotību (Beller 2007)? Lērsens būtībā turpina Pažo aktualizēto ideju, ka cittautu reprezentācijas mehānismu var pareizi analizēt tikai tad, ja ņemam vērā autora attieksmi. Šī iemesla dēļ imagologs izšķir autoattēlus un heteroattēlus – attieksmi pret savām kultūras vērtībām (paštēls, autoattēls) un attieksmi pret otru (heteroattēls). Jebkurš kultūras attiecību attēlojums ir kultūras konfrontācijas attēlojums, un šajā konfrontācijā neizbēgami ir iesaistītas paša autora kultūras vērtības un priekšstati (Leerssen 2007b: 344). Citiem vārdiem sakot, svešas kultūras reprezentācijā vienmēr ir iesaistīta subjektivitātes pakāpe (autoattēls). Šī neizbēgamā subjektivitātes pakāpe ir viena no galvenajām atšķirībām starp "attēlu" un objektīvo informāciju. Līdz ar to, analizējot etnotipus, mēs drīzāk iepazīstam referentu un/vai autoattēlu, nevis aprakstīto un atveidoto etnosu, tautību, grupu.

Šī raksta kontekstā svarīgi definēt, kas ir "es", no kura perspektīvas tiek konstruēti etnotipi. Malēnietis Roberts Eidemanis (1895–1937), kura garais stāsts "Ielenktie" ir pētījuma fokusā, Pirmā pasaules kara laikā nonācis frontē, pēc 1917. gada revolūcijas bijis Sarkanajā armijā un piedalījies Krievijas pilsoņu karā, pēcāk palicis dzīvot Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā (PSRS),¹ kļūdams par daļu no latviešu padomju diasporas.²

1 Pēc Krievijas pilsoņu kara 1922. gadā tika dibināta PSRS, kura sastāvēja no Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas, Aizkaukāza Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas, Baltkrievijas Sociālistiskās Padomju Republikas un Ukrainas Sociālistiskās Padomju Republikas.

2 Lai gan 1918. gadā tika dibināta neatkarīga Latvijas Republika, ne visi latvieši 20. gadsimta 20. gados dzīvoja savā etniskajā dzimtenē. 160–180 tūkstoši latviešu dzīvoja PSRS teritorijā, veidodami diasporu ar savu valodu, kultūru, periodiku, skolu tīklu, literatūru utt. Latviešu diaspora PSRS bija veidojusies šādi: 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā ap 100 000 latviešu zemnieku emigrēja no mūsdienu Latvijas teritorijas, jo ārpus Baltijas vieglāk un lētāk varēja kļūt par zemes īpašniekiem, pēc Latvijas neatkarības iegūšanas viņi nepameta savas un senču gadiem iekārtotās mājas un lauku sētas, bet palika jaunveidotajā PSRS; Pirmā pasaules kara laikā, izvairoties no frontes, uz mūsdienu Krievijas un Baltkrievijas teritoriju devās latviešu bēgļi, no kuriem ne visi pēc kara atgriezās dzimtenē; Pirmā pasaules kara laikā vairāki latviešu strēlnieku pulki pievienojās Sarkanajai armijai, cīnoties Krievijas pilsoņu karā, daļa strēlnieku neatgriezās Latvijā, izvēloties turpināt savu dzīvi PSRS; latviešiem vēsturiski bija saikne ar sociālistisko kustību, un vairāki desmiti tūkstošu latviešu pameta jauno Latvijas Republiku un dzīvoja PSRS ideoloģisku apsvērumu dēļ.

Benedikts Andersons (*Benedict Anderson*, 1936–2015) grāmatā *Imagined Communities* ("Iedomātās kopienas", 1983) nāciju attēlo kā sociāli konstruētu grupu, ko iedomājas cilvēki, kuri sevi uzskata par šīs grupas daļu un ir piesaistīti kopīgai ģeogrāfiskai telpai (Andersons 2022). Padomju latviešu diasporas gadījumā no vienas puses telpa ir grūti aptverama, jo runa ir par miljoniem kvadrātkilometru, kur izsēti šīs "kopienas" cilvēki, no otras puses ir skaidri nodalāma ģeogrāfiskā telpa – runa ir tikai par kopienu, kas atrodas PSRS teritorijā. Nacionalitātes jautājums arī nav viennozīmīgs – no vienas puses latviskā piederība ir nenoliedzama, no otras ir internacionālisms kā viens no ģeogrāfiskā sociālisma stūrakmeņiem (Lenin 1979: 125–346). Taču internacionālisma koncepts PSRS nenoliedza un neignorēja nacionālo piederību. Lai gan bija dažādi politiski lēmumi, kas mēģināja unificēt un mazināt nacionālās atšķirības, tomēr 20. gadsimta 20. gados notika masveidīgas kampaņas, kas, gluži otrādi, uzsvēra, ka katra PSRS nacionālā minoritāte ir savdabīga un atšķirīga, jo tās veicina kultūru izzināšanu, valodu un rakstības izveidošanu utt., tai pašā laikā valdības līmenī tika kultivēti arī nacionālie aizspriedumi un stereotipi.³ Līdz ar to var arī runāt par atsevišķu padomju latviešu kopienu, no kuras "es" tiek skatīti "citi". Šajā gadījumā imagoloģijas piedāvātās robežas tiek paplašinātas un tiek skatīta ne tikai tautība/etniskā piederība ar tās saistītajiem stereotipiem. Opozīciju "es" un "citi" rada arī politiskā identitāte, kas ir būtiska padomju latviešu identitātes un kopienas daļa, līdz ar to pētījuma empīriskajā daļā imagoloģijas idejas un metodoloģija tiek integrēta, ne tikai analizējot nozīmīgākos tradicionālos etnotipus garajā stāstā "Ielenktie", bet arī kopienas, kuru vienojošais aspekts ir nevis nacionalitāte, bet politiskā piederība.

Garais stāsts "Ielenktie"

Eidemaņa garais stāsts⁴ "Ielenktie" tika izdots 1925. gadā (rakstīts 1923.–1924.) Maskavā. Tas krasi atšķīrās no reālistiskajiem, didaktiskajiem stāstiem, ar kuriem Eidemanis bija debitējis prozā pirmskara latviešu literārajā telpā (tekstu publikācijas laikrakstu "Rīgas Avīze", "Kāvi" un "Latvija" literārajos pielikumos; 1912. gadā ar pseidonīmu Roberts Lejenietis tiek izdots stāsts "Svešā malā" Augusta Lāča (1878?–1928) apgādā Rīgā). Protams, Eidemaņa atgriešanās literatūrā notika pēc ilgāka pārtraukuma, kura laikā jaunais rakstnieks bija kļuvis par Sarkanās armijas virsnieku un piedalījies karadarbībā gan Sibīrijā, gan mūsdienu Ukrainas teritorijās. Tāpat viņš ienāca jaunā kultūrvidē un literārajā telpā – literatūras aina PSRS 20. gadsimta 20. gados bija daudzveidīga un eklektiska.

3 Par nacionalitātes jautājumu PSRS skatīt, piemēram: Smith 1999; Martin 2001.

4 Pats autors un laikabiedri to dēvē par romānu, taču no mūsdienu skatpunkta – primāri apjoma dēļ – tas drīzāk būtu uzskatāms par garo stāstu.

Turpināja darboties pirmsrevolūcijas modernisti (simbolisti, akmeisti, futūristi u. c.), radās jauni grupējumi ar saviem avangardiskajiem redzējumiem (kubofutūristi, formālisti, antiutopisti u. c.), paralēli notika ideoloģiski mēģinājumi izprast un definēt, kādai jābūt proletariātiskai mākslai. Agrīnās padomju vēstures pētniece Šeila Ficpatrika (*Sheila Fitzpatrick*, 1941) norāda, ka pēc revolūcijas radošajā inteliģencē pastāvēja dziļa šķelšanās starp avangardistiem, tradicionālistiem, konservatīvisiem, reālistiem, simbolistiem, marksistiem un tiem, kas bija vai nebija gatavi būt padomju varas "līdzgaitnieki" (Fitzpatrick 1992: 4). No vienas puses Krievijas pilsoņu kara varonis Eidemanis būtu uzskatāms par priekšzīmīgu un varai lojālu padomju pilsoni, no otras puses mākslinieciski meklējumi aizrāva rakstnieka radošo personības šķautni, to pastiprināja arī tuvā draudzība ar krievu avangarda rakstnieku Borisu Piļņaku (*Boris Pil'ņak*, īstajā vārdā Boriss Vogavs (*Boris Vogau*), 1894–1938), kurš PSRS literatūrā debitēja 1922. gadā ar romānu "Kailais gads" (*Golyj god*). Piļņaka romāns būtu uzskatāms par vienu no spilgtākajiem padomju agrīnā modernisma paraugiem, autors – par ornamentālās prozas pionieri. Lielu iespaidu romāns atstāja arī uz Eidemaņa rakstību, būtībā varētu teikt, ka "Ielenktie" ir "Kailā gada" latviešu ekvivalents sižetiski un tematiski, bet galvenokārt tieši formas ziņā.⁵ Aiz ārēji haotiskās formas ir sava stingra sistēma, kas nav uzreiz pamanāma – tās pamatā ir montāža un sasaiste starp elementiem tiek veidota ar romāna vadmotīviem, atkārtotiem tēliem un izvērstām metaforām. Tekstam raksturīga ritmizācija, bagātīga tēlainība, aktīva simbolizācija un metaforizācija, montāžas kompozīcijas principi, grafisku elementu izmantošana, kā arī liela uzmanība tiek pievērsta vārdam un tā iekšējai formai. Tāpat plaši izmanto dokumentus, citātus, izvilkumus no preses, reklāmām, kā arī stāstā integrē anekdotes, ticējumus un citus intertekstus.

Sižetiski garais stāsts vēsta par Krievijas pilsoņu kara notikumiem kādā stepes pilsētiņā N.⁶ Pilsētiņā N. ir ienākuši boļševiki, taču no "stepes pūš dažādi vēji" (Eidemanis 1958: 397). Stepe un tās vēji reprezentē stāstā nezināmo, opozīciju, kas grib ieviest pilsētiņā haosu un vilina iedzīvotājus neatbalstīt boļševikus:

Stepē anarhisti, mazinieki, eseri, monarhisti, tirgoņi, oficiari, dižciltīgi muižnieki, pinkaines zemnieku galvas, garāmejoši avantūristi.

Stepē melni–zili–zaļi–balts krāsu spektrs. Kā lai neapžilbst acis, kuras pieradušas pie sādžas vienmulības? (Eidemanis 1958: 397)

5 Vairāk par garā stāsta "Ielenktie" formālajiem elementiem un līdzību ar Piļņaka romānu "Kailais gads" skat. Ļaksa-Timinska 2024.

6 Pēc dažādām atsaucēm tekstā (piemēram, ka pilsētiņā nesen valdījuši petļurieši vai ka namiņš atrodas Gogoļa ielā, kas nosaukta par godu tautietim, slavenajam rakstniekam, vai ka apgabals ir "padomju maizes klēts" utt.) var secināt, ka pilsēta atrodas mūsdienu Ukrainas teritorijā.

Stāsta fabula ir diezgan vienkārša – ieņemtajā pilsētiņā dzīvo pilsone Aņa, kura ir attiecībās ar kaislīgu boļševiku Ivanovu. Bet atšķirībā no kaislīguma partijas mītiņos, attiecībās viņš ir visnotaļ vēss un Aņa ilgojas pēc sirsnīgākas, karstākas mīlestības: "Ivanovs viņu mīl tikai dzīvnieciski, bez iekšējām trīsām, bez daiļuma mīlā." (Eidemanis 1958: 387)

Pēkšņi pilsētiņā uzrodas Aņas jaunības gadu mīlestība Romaņenko (pēc atgriešanās dzimtajā pilsētā viņš konspirācijas nolūkos izmanto uzvārdu Volkovs, līdz ar to stāstā tiek izmantoti paralēli abi uzvārdi). Pirmā pasaules kara laikā viņš devies karot uz Franciju un kopš tā laika pazudis, klīdušas baumas, ka viņš sadarbojas ar baltgvardiem un petļuriešiem. Pretstats starp spartisko boļševiku komunālo dzīvokli, kur dzīvo Aņa, Ivanovs un vēl vairāki partijas biedri, un Romaņenko izsmalcināto istabu ir diezgan liels. Tāpat Romaņenko ir galants, kaislīgs, pievērš daudz uzmanības Aņai, lutina viņu gan ar dāvanām, gan komplimentiem un citiem uzmanības apliecinājumiem, un Aņa drīz vien nododas slepenam romānam ar savu jaunības laiku draugu. Taču izrādās, ka Romaņenko joprojām ir antikomunists un sieviete nezinot piegādā viņam svarīgu informāciju, tādējādi Romaņenko un "cilvēki no stepes" var ieņemt pilsētiņu un patriekt boļševiku valdību. Kad Aņa saprot, kas viņas dēļ ir noticis, sieviete izdara pašnāvību, pakaroties telefona vados.

Garā stāsta fabula un sižets piedāvā plašu tēlu galeriju, parādot Krievijas pilsoņu kara kosmopolīto un gan nacionāli, gan ideoloģiski daudzveidīgo pilsētas iedzīvotāju sastāvu, kas ir labs izejas punkts imagoloģiskam lasījumam, taču arī stāsta ekspressīvā, ornamentālā forma, neslēptā konstrukcija⁷ nozīmē, ka etnotipi varētu būt ne tikai nejaušs, stereotipisks iepriekšējo tekstu un priekšstatu atveidojums, bet arī apzināti veidots, iespējams, ideoloģisks konstruējums, kas reprezentē tekstā pausto identitāti un alteritāti.

Garā stāsta "Ielenktie" imagoloģisks lasījums

Bellera piedāvātajā imagoloģiskajā metodē viens no pirmajiem uzdevumiem ir identificēt, kas ir konkrētā **teksta informants** un **kam tas tiek rakstīts**. Šajā gadījumā ir skaidrs, ka informants jeb autors ir Roberts Eidemanis; protams, ir iespējams runāt tikai par tekstā identificējamo rakstnieka paštēlu, kas nav vienādojams ar rakstnieka reālo personību un uzskatu sistēmu. Būtībā rakstnieka identitāte ir nenotverama un to nav iespējams rekonstruēt, ir iespējams tikai strādāt ar tekstā ietverto informāciju, kas šajā gadījumā arī nav viennozīmīga – tekstu caurvij ironija, līdz ar to informantu

7 Garajā stāstā ir izmantoti dažādi paņēmieni, kas rāda tā konstrukciju, piemēram, autora iestarpinājumi un sarunāšanās ar lasītājiem paralēli sižetam, konstruēti nodaļu nosaukumi.

var uztvert burtiski, taču modernisma tekstā liela nozīme ir arī intonācijai, kas maina attieksmi pret pausto. Varam arī paredzēt, ka prozas teksta mērķauditorija ir padomju latviešu diaspora, jo darbs ir rakstīts latviešu valodā, taču jāpiebilst, ka Maskavā Valsts izdevniecībā jau pēc gada romāns tiek izdots diezgan lielā tirāžā arī krievu valodā, līdz ar to iespējams paplašināt mērķauditoriju uz PSRS lasītājiem kopumā. Ja mērķauditorijas jautājums ir diezgan vienkārši atbildams, tad informanta identitāte nav tik viennozīmīga. Imagoloģijas pamatā ir svarīgs "es" un "cits" šķirums. Jau iepriekš minēts, ka PSRS politiskajā kontekstā precīzam imagoloģiskam lasījumam nozīme ir ne tikai tautībai, bet arī politiskajai piederībai, līdz ar to varētu identificēt Eidemani kā latvieti, komunistu, boļševiku. Lai gan pārsvarā stāsts piedāvā heterodieģētisku stāstījumu, tajā vairākkārtēji notiek arī autora iejaukšanās, komentējot vai piebilstot kaut ko no sava skatpunkta (tādējādi vēl vairāk pastiprinot stāsta kā konstrukcijas sajūtu). Vienā šādā iejaukšanās reizē tiek mēģināts definēt, kas ir autors:

Lasītājs var man prasīt: kāpēc tu, latviešu rakstnieks, raksti par krievisko patvāri?

Man jāatzīstas: pēdējā gadu desmitā es Latvijā bijis neesmu, un šodien – tāpat kā to nezina lasītājs – es vēl nezinu, kad man izdosies atgriezties pie latviskām tēmām.

Var jau būt arī tā, ka drīz vien vispasaules orķestrī ieskanēsies arī latviešu kalpa pijole.

Lai kā! Tomēr viens mums abiem jāatzīst: pie krieviskā patvāra sēdēdami, mēs esam mācījušies vēl tuvāk izprast vispasaules revolūciju. (Eidemanis 1958: 388–389)

Citātā saskatāmi vairāki imagoloģiski aspekti – pirmkārt, stāstītājs uztver sevi kā latvieti, latviešu rakstnieku, taču ārpus Latvijas; otrkārt, konkrēto tekstu par Krievijas pilsoņu karu viņš neidentificē kā "latvisku tēmu", līdz ar to savā ziņā norādot uz savu atrašanos svešā kultūrvidē ar citām prioritārām tēmām; treškārt, "vispasaules revolūcija" tiek saistīta ar transkulturālu⁸ procesu pie "krieviskā" patvāra; piektkārt, tiek reproducēts marksistiski ļēņinskajam naratīvam parocīgais latvieša kalpa tēls ar žēlīgo pijoli. Tādējādi Eidemanis iezīmē arī padomju latviešu identitātes pazīmes – no vienas puses ir latviskās saknes, kuras reprezentē kalpība, žēlīgums, taču jaunajā latviešu tēlā redzama tiekšanās pēc internacionālisma, saplūsme ar citām kultūrām, kas novērš uzmanību no "latviskām tēmām". Tas, iespējams, izteikts ar ironiju, uzsverot šo tēmu mazsvarīgumu, pretstatot "Latviju" un "vispasaules

8 Fernando Ortiss (*Fernando Ortiz*, 1881–1969) definējis transkulturālismu kā divu vienlaikus notiekošu fāžu sintēzi, no kurām viena ir pagātnes dekuluralizācija (šajā gadījumā atteikšanās no "latviskā") un otra ir jaunās kultūras integrēšana (šajā gadījumā "pasēdēšana" pie krieviskā patvāra), kas tālāk nozīmē "jaunās kopīgās kultūras pārradīšanu" (Ortiz, 1970).

revolūciju”, tādējādi padomju latvietis ir tāds, kurš ambiciozi tiecas pēc lieliem mērķiem, nespēj un nevēlas šobrīd vairs identificēties ar Latvijas latviešu “tēmām”.

Stāstā bez paša autora iespaidumiem darbojas tikai viens latvieša tēls – čekists Pēteris Linde, kurš strādā pilsētā N.:

Ārkārtējās komisijas priekšsēdētājs Pēteris Linde.

Anketās uz jautājumu – “kādas tautības?” Linde rakstīja – “internacionālists – revolucionārs”.

“Kādās valodās runājat?” – angliiski (amerikāniski), krieviski, latviski, pa daļai franciski un vāciski.

1906. gadā Linde – toreiz meistara palīgs Feniksā – bija spiests bēgt no Rīgas. Vairāk kā gadu viņš bija vergojis uz visādu tautu kuģiem, līdz beidzot nokļuvis Amerikā. (Eidemanis 1958: 376–377)

Iespējams, tieši Lindes tēls varētu būt uzskatāms par stāsta **autoattēlu** – viņš ir latviešu boļševiks, būtībā vienīgais stāsta varonis, kura rīcība no marksistiski ļeņinskā skatpunkta ir viscaur nekļūdīga. No otras puses pastāv arī iespēja, ka Eidemanis Lindes tēlā ironizē par perfekto “boļševiku”,⁹ kuram svešas cilvēciskās vērtības un ir perfekti noslīpētas atbildes, nekļūdīga, bezkaislīga rīcība, līdz ar to viņa tautība ir “internacionālists – revolucionārs” un saikne ar latvisko identitāti ir pilnībā izjukusi. Tādēļ nevar viennozīmīgi izziņāt, vai Lindes tēls būtu uzskatāms par autoattēlu, vai no referenta skatpunkta tas ir heteroattēls, jo reprezentē citas kultūras vērtības, neskatoties uz formālajām sakritībām (latviešu boļševiks). Sliecoties izvēlēties otru variantu, var secināt, ka tekstā nav iestrādāts autoattēls atsevišķa tēla veidā, tikai kā autora iejaukšanās un komentāri stāstījumā, kuri teju nemaz par sevi nereflektē, līdz ar to līdz galam īsti nav iespējams precīzi atbildēt par to, kas ir tekstā iekodētā identitāte, bet mēs noteikti varam zināt, kas viņš “nav”, jeb apskatīt alteritātes.

Pievēršoties **tradicionāliem etnotipiem** – neskaitot latvieti Pēteri Lindi, stāstā parādās arī citu tautību pārstāvji. Lielākā daļa darbojošos personu ir bez skaidri definētas tautiskās piederības, dažviet tiek izmantots jēdziens “slāvi”, domājams, pārsvārā pilsētiņas vietējie iedzīvotāji jeb ukraiņi un atsevišķi no Maskavas atbraukušie komunisti, kas potenciāli ir krievi vai ebreji, bet, tā kā eksplīcīti viņi netiek aprakstīti kā konkrēti etnotipi, tad nav iespējams pievērsties viņu sīkākai analīzei. Pilsētiņā dzīvojošajiem “slāviem” tiek pretstatīti “stepes cilvēki”:

9 Eidemanis pats bija Sarkanās armijas virsnieks, savukārt Pēteris Linde stāstā ir Viskrievijas ārkārtējās komisijas priekšsēdētājs – Krievijas pilsoņu kara laikā starp abām organizācijām un īpaši to vadītājiem bija saspringtas attiecības un nereti konflikti. Nav informācijas par Eidemaņa personīgo attieksmi un viedokli par Viskrievijas ārkārtējo komisiju, taču intonāti ironiskajā stāstā pastāv iespēja, ka arī Pētera Lindes tēlā lasāmas ironiskas nokrāsas.

Vējš ir tāds pats, kāds viņš bija vēl tanīs laikos, kad bārdains, vējos un saulē nokveldējis – seja zem konusveidīgas cepures kā bronza – auļoja pa stepi mežonīgais skits. Tais laikos cilvēks jau mācījās mīlēt dzelzi: tāpēc dzelzs šķēpi bija sadurti kurganos, kuri bija uz mesti stepē virs mirušiem. Un rudens naktīs vējš spēlējās ap šķēpiem kā ap kokļu stīgām.

Vējš ir tāds pats, kāds viņš bija vēl tad, kad pa stepi kā raibas lapas rudens viesulī virpuļoja kliežošī spilgtās austrumu tautas. Cilvēki, kuri dzīvo stepē, mīl un saprot šo vēju, kurš no kurganiem nes rūgtu vērmēju smaržu, jo –

vējš šis ir pašu cilvēku asinīs;

jo stepju cilvēkos vēl ir uzglabāties skits –

un tatārs,

un daļa no pirmatnības. (Eidemanis 1958: 377–378)

Citātā par stepes cilvēkiem, kas tiek salīdzināti ar skitiem un tatāriem, vējš tiek izmantots kā simbols, kas saistīts ar pirmatnību, savvaļas spēku un neparedzamību. Tiek radīts iespaids, ka stepes iedzīvotāji ir cieši saistīti ar savu vidi – viņi saprot un jūt vēju, kas nes sevī viņu senču garu. Šis vējš, kas "ir pašu cilvēku asinīs" (Eidemanis 1958: 378), simbolizē saikni ar pagātņi un dabas spēkiem, kuri joprojām ietekmē šo cilvēku dzīvesveidu un uzvedību. Viņi iemieso pagātnes pirmatnību un ideālus, kas nav ietverami padomju ideoloģiskajos rāmjos. Līdz ar to tatāru un skitu etnotips tiek konstruēts kā bīstams, būtībā padomju varai antagonisks.

Šo iespaidu pastiprina arī cits tēls, Krimas tatāru tirgotājs, kurš tirgo saldumus, kokaīnu un degvīnu, pārstāv kontrastējošu dzīvesveidu, kas ir pretrunā ar padomju sabiedrības ideāliem. Šis tēls pauž gan materiālistu, gan vēlmi pēc miesiskām baudām, parādot savu neiederēšanos padomju sabiedrībā.

Vienu no istabām apdzīvoja tatārs, kurš uz Revolūcijas laukuma ar saldumiem, kokaīnu un degvīnu tirgojās – saldumus viņš pārdeva par papīra naudu, bet kokaīnu un degvīnu par zeltu. (Eidemanis 1958: 403)

Dzīvniecisko, nevaldāmo dabu iemieso arī kaukāziešu etnotips, kuru stāstā reprezentē pilsētas iedzīvotājs Sardiševs:

Istabā Sardiševs skaļi stāstīja kaukāziskas anekdotes; gremoja stipriem dzīvnieka zobiem ķilķenus; paēdis noslaucīja ar delnu taukus no lūpām; tikai no acīm taukus, kuri bija acu brūnumam virsū uzpeldējuši, nenoslaucīja. (Eidemanis 1958: 406–407)

Sardiševs noņēma, Sardiševs civilizēts! melno jēreni, kuru valkāja kā ziemā, tā vasarā; nosēdās, smaidīja, zobus līdz smaganām atņirgdams – zobi apžilbinoši balti; dedzināja Kučkeni brūno, dienvidniecisko acu ugunīm. (Eidemanis 1958: 406)

Otrajā citātā nolasāma arī ironija "Sardiševs noņēma, Sardiševs civilizēts! melno jēreni" (Eidemanis 1958: 406), implicējot, ka tā nebūt nav norma. Lai gan tatāru un kaukāziešu etnotipos saskatāmas līdzības, uzsverot instinktīvu dzīvesziņu, kaukāzieši stāstā nerepresentē bīstamību, drīzāk viņu "dzīvnieciskā" enerģija tiek novirzīta seksuālā gultnē vai ir komisma avots, tikmēr tatāri drīzāk saistāmi ar kārtības

iznīcināšanu un destrukciju. Var spekulēt, ka šāda alteritāšu atšķirība – pieņemot, ka Eidemanis mēģina konstruēt marksistiski ļeņinskajai ideoloģijai simpātisku nara-tīvu, – varētu būt saistāma ar ilgstošu tatāru pretošanos padomju varai,¹⁰ savukārt daudzi boļševiku elitē bija kaukāziešu izcelsmes,¹¹ tādēļ etnotips tiek veidots labvē-līgāks un pieņemošāks.

Vēl viens stāsta etnotips ir “vakareiropietis”. Šo apzīmējumu tradicionāli attie-cina uz personu, kura ir dzimusi vai dzīvojusi Eiropas rietumdaļā vai ir saistīta ar tās kultūru vai vērtībām. Stāstā ik pa laikam parādās arī atsevišķas konkrētas tautības, taču to iezīmes nav individualizētas, tādēļ drīzāk visas būtu aplūkojamas kā etnotips kopumā. Vakareiropiešus raksturo kārtība, labas manieres (un arī manierīgums), pieklājība, ārišķīgas izpausmes:

Saltikovs akurāts – ārzemnieks, vakareiropietis. Prot angļiski, franciski, vāciski. No 19. gadu simteņa beigām Saltikovs dzīvojis Londonā, pat 1905. gadā uz Krieviju neatgrieždamies. No Eiropas uz Krievijas klajumiem, kur vēl tik daudz pirmatnības, Saltikovs atnesis sev līdz kultūru. Tāpēc viņš tāds akurāts; tāpēc sirmās ūsas viņam rūpīgi koptas, bārda arvien apcirpta; tāpēc visgrūtākos brīžos, kad utis apkārt rāpo, Saltikovam arvien balta, stīvi stērķelēta krādziņa ap dzīslaino kaklu. Kad Saltikovs runā, valoda viņam tāda pati akurāta kā pats; loka teikumus kā savu galdautiņu pēc ēšanas. (Eidemanis 1958: 374–375)

Saltikova izskats un uzvedība ir ārēji nevainojami – rūpīgi koptās ūsas, bārda, stīvi stērķelēta krādziņa – viss liecina par viņa piederību pie noteikta kultūras un sociālā slāņa, kas atšķiras no apkārtējās padomju sabiedrības. Šis uzsvars uz ārējo izskatu un manierēm var tikt interpretēts kā kritika pret vakareiropiešiem, kuri koncentrējas uz virspusēju un formalizētu kultūru, nevis uz padomju cilvēkam nozī-mīgākām problēmām – revolucionāro cīņu un nemitīgu darbu. Bet šeit ir zināms dualitātes aspekts. No vienas puses Saltikova labās manieres un izpausmes var tikt interpretētas labvēlīgi kā norāde uz augstu izglītību, kultūru un civilizāciju. No otras puses šīs īpašības padara viņu par atšķirīgo un svešinieku, kas nesaprot padomju realitāti un neiederas tajā. Ironizēdams par Saltikova vakareiropeisko manierīgumu,

10 Krievijas pilsoņu kara laikā lielākā daļa Krimas tatāru vai nu centās izvairīties no konflikta, vai karoja pret padomju varu. Tiek lēsts, ka aptuveni 100 000 Krimas tatāru Krievijas pilsoņu kara laikā miruši no bada, savukārt daudzi desmiti tūkstošu emigrējuši uz Rumāniju un Turciju (Drohobycky 1995: 91).

11 Piemēram, gruzīns Josifs Džugašvili jeb Staļins (1878–1953) bija pirmā Politbiroja loceklis; gruzīns Grigorijs Ordžonikidze (1886–1937) pēc 1917. gada revolūcijām ieņēma daudzus augstus amatus, tostarp pilsoņu kara laikā bijis Ārkārtas komisijas komisārs Ukrainas teritorijā. Garajā stāstā “Ielenktie” tiek citēta šķietama Ordžonikidzes vēstule, kurā viņš pavēl Ivanovam doties uz pilsētiņu N. (Eidemanis 1958: 371).

Eidemanis norāda uz padomju jaunajām (vai vienkārši atšķirīgajām) vērtībām, kur klasiskā, "vakareiropeiskā" izglītība tiek pretstatīta ļeņiniski marksistiskās ideoloģijas studijām pašizziņas ceļā; kur fokusēšanās uz ārējo izskatu un manieres tiek pretstatītas cīņai un darbam, kur nav laika fokusēties uz tik mazsvarīgiem faktoriem kā tīrība, koptība vai formāli pieklājīga uzvedība.

Vakareiropieši saistāmi arī ar savaldzināšanu, seksapīlu, tādā veidā Francijā kādu brīdi dzīvojušais Romaņenko pavedina stāsta galveno varoni Aņu, kura izšķiras par soli krāpt partijas pirmrindnieku un savu civilvīru Ivanovu. Romaņenko pavedināšanas spējas tiek izceltas kā tipiski rietumnieciskas īpašības, kas simbolizē ne tikai personīgo pievilcību, bet arī plašāku kultūras fenomenu – vakareiropieša spēju izmantot izsmalcinātību un kaislību, lai ietekmētu citus. Aņas izvēle krāpt savu civilvīru Ivanovu, kurš ir partijas pirmrindnieks, nav tikai personiska nodevība, bet arī simboliska padomju vērtību graušana.

Volkovs prata mīlēt. [...] Parīzē, kur modernā dejā grīļodamies, klasiski vijīgo valsi nonāvēja jau pasaules karš, francūziete viņam pirmo reizi parādīja valdzinoši sārtu mēles galiņu; Parīzē, kur neskaitāmās variācijās veidota izsmalcināti rafinēta kaislība. (Eidemanis 1958: 409)

Citāts atspoguļo plašākus kultūras stereotipus par Rietumiem, it īpaši par Franciju un Parīzi, kā vietu, kur dominē jutekliskums, seksuālā brīvība un morāls relativisms. Simboliski Romaņenko apdraud padomju sabiedrības morālos standartus un vērtības, taču vienlaikus atspoguļo Rietumu kultūras iekārojamību un reizē potenciālo destruktivitāti.

Kādā citā vietā Eidemanis norāda uz vairāku etnotipu "mīlēšanās" raksturiezīmēm, kas kopumā saskan ar citviet paustajām konkrētu tautību raksturiezīmēm:

Naktīs Aņa bija i maigi padevīgā slāvieta, i karsti drebošā kā papele pusnakts trīsās, pirmatnīgi mīlošā kaukāziete, i izsmalcinātā, nakts viesuļos virpuļojošā francūziete... (Eidemanis 1958: 409)

Jāpiebilst gan, ka laikmetam atbilstošā didaktiskā retorika par "pūstošajiem Rietumiem", veidojot vakareiropiešu etnotipu, nav tik viennozīmīga, jo šajos tēlos ir daudz simpātisku īpašību, tādēļ lasītājam var rasties duāla vai pat pozitīva šī etnotipa recepcija – šādā veidā Eidemanis rada naratīvus, kas drīzāk būtu uzskatāmi par pretrunīgiem un marksistiski ļeņinskajai ideoloģijai neatbilstošiem.

Tekstā parādās arī etnotips amerikāņi. Lai arī stāstā nav neviena amerikāņa, Linde, kurš, bēgot no 1905. gada revolūcijas soda ekspedīcijām, devies uz Amerikas Savienotajām Valstīm, reprezentē amerikāņiem raksturīgās īpašības. Viena no tādām ir shematisms un aprēķins, paļaušanās uz prātu un racionāli izzināmo, "shēma, amerikānisms, katrām sekām savs cēlonis, divreiz divi – četri" (Eidemanis 1958: 425).

Taču stāsta noslēgumā Linde saprot, ka ne viss ir izskaitļojams vai ar prātu izskaidrojams, jo viņš nav spējis izprast un paredzēt Aņas izvēli krāpt Ivanovu:

Tāpēc vien, ka tevis dēļ pirmoreiz amerikāniskais Linde bija nācis pie slēdziena, ka amerikāniskā shēma par daudz šaura, lai viņā ietilptu krāsainais, daudzpusīgais cīņu laiks, viņa dinamika un krieviskais plašums! (Eidemanis 1958: 425)

Amerikāņa etnotips tiek saistīts ar pragmatismu un shematisku domāšanu – pieeju, kurā dzīve tiek skatīta caur vienkāršotu cēloņu un sekū sakarību. Racionālisms ir tipisks amerikāņu tēla attēlojums, kurš literatūrā bieži tiek saistīts ar tehnoloģisko progresu, uzņēmējdarbību un tieksmi visu skaitliski un loģiski sakārtot. Imagoloģiskajā kontekstā šāds amerikāņa tēls var atklāt padomju kritiku par pārmērīgo vienkāršošanu un dzīves sarežģītības ignorēšanu. Linde, kas sākotnēji tic savas pieejas neapšaubāmajai pareizībai, stāsta gaitā sastopas ar situāciju, kuru nevar izskaidrot vai atrisināt ar racionālu izpratni.

Stāstā ir arī mēģinājums diskreditēt amerikāņu strādnieku kustību, uzsverot, ka tā ir ārišķīga un virspusēja, un savā būtībā kapitālistiska:

Tagad Ameriku Linde pazina labi.

Kalifornijas kalnraktuvēs, Bostonas fabrikās, Ņujorkas naktsmājās, demokrātiskos cietumos – o, viņš bija bīstams miera traucētājs! – Linde bija palicis rūgts kā pipars.

Vai vēl kāds prata tā nīst kapitālismu kā Linde, kura sirds lāsi pa lāsei bija izžuvusi verdziskā darbā?

Lai Uptonu Sinkleru¹² lasa romantiķi! Pēteris Linde nekad viņa nelasīs.

Uptonu Sinkleru Linde bija saticis Bostonas lopu kautuvēs; Sinklers viņa atmiņā bija iespiesies kā valšķīgs filantrops no bagāto pilsoņu aprindām, kurš, līdzietīgi degunu saraucis, iet garām cilvēku postam un –

Raksta par šo postu tāpēc, ka asiņu sviedri pie dolāriem nelīp! (Eidemanis 1958: 377)

Tekstā parādās arī citu tautību reprezentācija, piemēram, augstprātīgie poļi, glēvais žīds, nodevīgie vāci. Taču šie etnotipi netiek izvērsti vai parādīti individualizētos tēlos, līdz ar to drīzāk uzskatāmi par konkrētās sabiedrības un skatpunkta stabilajiem, vispārpieņemtajiem stereotipiem.

Kā jau iepriekš ticis minēts, iespējams, internacionālajā padomju kontekstā “es” vs “cits” ir iespējams veidot arī ne tikai uz tautības pamata, bet arī balstoties

12 Aptons Sinklērš (*Upton Sinclair*, 1878–1968) bija amerikāņu rakstnieks un kreisi noskaņots politiskais aktīvis, vislabāk pazīstams ar savu romānu “Džungļi” (1908), kas atklāja 20. gadsimta sākuma gaļas pārstrādes rūpniecības smagos apstākļus un izraisīja nozīmīgas sociālās un politiskās reformas.

politiskajā/ideoloģiskajā pārliecībā, līdz ar to varētu identificēt **etnotipus**¹³ pēc šīs paradigmas. Vienkāršākais "es" un "cits" šķirums garajā stāstā "Ielenkie" varētu veidoties, pretstatot padomju varas atbalstītājus un pretiniekus. Viens no redzamākajiem heteroattēliem ir kapitālisti (kas teju automātiski nozīmē arī baltgvardus). Tos stāstā reprezentē Aņas jaunības dienu mīļotā tēvs Romaņenko seniors:

Aņa vēl labi atminas Romaņenko: liels, drukns vīrs ar tradicionālu tirgoņa bārdi, zem kuplām uzacīm dzīvas, nemierīgas acis, kuras arvien kaut ko skaita; gludi nosukāti, spīdoši, eļļaini kā nolaizīti mati. Klusos vakaros, kad Romaņenko pie spīķeriem kļiedza uz strādniekiem, – viņa balss – skaļa un sulīga – dārdēja pār pilsētiņu, un visi zināja: tas ir Romaņenko. Sieva viņam bija slimīga, sāka, kustīga kā ūdenszāle; vienmēr vecmodīgā aubītē, zem aubes izbiedētas dzīvnieka acis – tā viņa svaidījās cauras dienas starp ķēķi un ēdamistabu; balss viņai bija tieva un sāka kā sirups, kuru no mucas krūzē tecina. Nabaga stirniņa no Vologdas mežiem, kuru uz visu mūžu nobaidījis skarbaiss, cietais miltu maisu mednieks! (Eidemanis 1958: 367–368)

Šajā tēlā parādās skarbums gan ārējā izskata aprakstā, gan arī viņa valdonīgajā un pakļaujošajā uzvedībā. Etnotipam ir arī raksturīga māņticība, dievbijība un, protams, pāri visam raksturīga mantkārība:

Naktī Romaņenko daudzīja pieri pret grīdu, un uz viņu izbrīnījušies skatījās tumši tēli iz zeltītiem rāmjiem. Pie Romaņenko – Aņa to vēl labi atmin – visās istabās bija svētbildes, katrā istabā pa desmit, piecpadsmit. Un ar katru gadu vairojās viņas. Lai visi svētie palīdz vairoties miltu maisiem Romaņenko spīķeros! (Eidemanis 1958: 368)

Taču ne vienmēr Eidemaņa pozīcijas garajā stāstā ir tik viennozīmīgas. Piemēram, viens no centrālajiem stāsta konfliktiem ir Aņas izvēle palikt uzticīgai kaislīgajam padomju varas ieviesējam Ivanovam vai ļauties intīmām attiecībām ar jaunības laiku mīlestību Romaņenko. Ivanovs tiek attēlots kā nevīžīgs, pārguris, nespējīgs sniegt uzmanību:

Gribētos viņai reizēm Ivanovam pieglausties, ilgi, gaiši runāt... Bet Ivanovs pārnāk no darba smags, noguris, izsmelts; pat priekš fiziska glāsta viņam bieži spēka trūkst. Tāpat neizģērbies, smags un ļengans, kā miltu maiss iekrīt gultā.

– Kāpēc tu negribi uzvilkt tīru kreklu? Tu smirdi pēc āpša!

Bet Ivanovs jau ir aizmidzis. Aņa skatās uz cilvēka neskūtiem, saplakušiem vaigiem, klausās viņa gārgšanā un domā: "Bēgt! ... Bēgt! ... Uz kurieni?" Vienaļga! –

13 Vārds "etnotips" darināts no vārda "etnoss", līdz ar to nav gluži atbilstošs apzīmējums šajā kontekstā, varētu to saukt par "polittipu", "ideotipu" vai kaut ko tamlīdzīgu, taču rakstā skaidrības labad netiek ieviesti jauni termini, piemērojot tradicionālos imagoloģijas principus un terminoloģiju jaunam konceptam.

Uz poļu fronti, uz Vrangeļa fronti vai Tāliem Austrumiem! Vai par šādu dzīvi – pelēku, sapelējušu, bez prieka un glāsta, Aņa cīnījies? Aiz Aņas ir jaunības pārdrošība, pilsoņu kara cīņas ... un balta stepju pilsētiņa, ap kuru agrāk tik silti sanēja vārpas. (Eidemanis 1958: 376)

Pretstatā padomju antagonists, baltgvars Romaņenko tiek apveltīts ar simpātiskām, Aņai pievilcīgām īpašībām:

Volkovs bija nenogurstošs, neapmierināms savā kaislībā. Un viņa apskāvienos kā zieds atplauka Aņa sieviete, melnu pusnakti acu bezdibeņos šūpodama. (Eidemanis 1958: 409)

No vienas puses šo pretstatu var lasīt arī kā didaktisku un marksistiski ļeņinisko ideoloģiju stiprinošu – uzsverot, ka pilsoņu kara laikā prioritārs ir partijas darbs, kas mēdz būt nogurdinošs un līdz pēdējam izsmelošs, savukārt baltgvaru intereses ir sievietes un sekla uzdzīve. No otras puses Aņa ir centrālais garā stāsta tēls, kāds, pret kuru lasītājs varētu just empātiju, līdz ar to viņas redzējums, domas, dilemmas var rezonēt ar lasītāju, tādēļ no marksistiski ļeņiniskās ideoloģijas viedokļa Eidemaņa veidotais baltgvarda etnotips (īpaši pretstatā ar boļševika Ivanova tēlu) ir problemātisks.

Vēl viens politiskais etnotips, kas caurvij garo stāstu "Ielenktie", ir viltus komunisti. Respektīvi, tie ir tēli, kas šķietami uzticīgi padomju varai, taču ne jau tādēļ, ka atbalsta marksistiski ļeņinisko ideoloģiju (vai pat dažreiz to vispār neizprot), bet atbalsta padomju varu gadījuma/pašlabuma dēļ. Šie etnotipi tiek veidoti, izmantojot komismu un ironiju. Tā, piemēram, pilsētā darbojas padomju funkcionārs Kučka:

Kučka saņēma atbildīga darbinieka algu un – produktus, tas galvenais, vairākās iestādēs. Visās iestādēs viņu skaitīja par nepārspējamu speciālistu.

Kučka bija konsultants:

zemkopības,
juridiskā,
pārtikas,
un vietējās saimniecības nodaļās.

Zemkopības nodaļā Kučka skaitījās par mežu apakšnodaļas priekšnieku. Aprīņķi mežu nebija – tikai nelielas birtalas un krūmāji bija, – bet savā laikā Kučka bija uzrakstījis divas loksnes biezu rakstu ar skaitļiem un diagrammām par tādas apakšnodaļas vajadzību, par mežu nozīmi vietējā saimniecībā utt. (Eidemanis 1958: 405)

Tikmēr Kučkas sievai piemīt visas kapitālista etnotipam raksturīgās īpašības (dievbijība, māņticība, mantkārība):

Tādos gadījumos Kučkene sevi stingri pieskaitīja pie darba ļaudīm. Dažreiz spītēdama vecenei, viņa pat uzdziedāja "Internacionāli", kuras pirmo pantu Kučka

bija viņai iemācījis. Nu, un galu galā Kučkene revolūcijai nepiekrīta tikai dažos jautājumos: 1) dieva jautājumā, Kučkenei pašai svētbilde pie sienas, 2) lai visiem, kas grib tirgot, būtu dota vajadzīgā brīvība un tiktu likvidēta dzīvokļu komisija, 3) lai revolūcijā asiņu nebūtu un 4) galvenais – lai vīrs vairāk produktus mājās nestu. (Eidemanis 1958: 404)

Savukārt par kāda priekšzīmīga un kaislīga padomju mītiņotāja Docenko partijas vēstures zināšanām Eidemanis raksta:

Docenko nav redzējis Ļeņina, lasījis Kārļa Marksa, bet katru savu runu – runas viņam īsas, ugunīgas, kā vēja brāzieni uz jūras – viņš parasti nobeidz tā:

- Lai dzīvo padomju valdība!
- Mūžīga piemiņa Kārlim Marksam!
- Lai dzīvo Ļeņins!

“Mūžīgo piemiņu” Docenko sāka lietot pēc tās reizes, kad apsveicamo telegrammu Kārlim Marksam, kurš, pēc Docenko domām, dzīvoja Maskavā, nododot – telegrammā bruņu vilciens paziņoja par kādu spīdošu uzvaru, – telegrāfists viņam pasacīja, ka Kārlis Markss miris.

– Miris?

Un bieži runāja:

– Miris ... Žēl ... Mūs, mazos cilvēkus, viņš aizstāvēja. Vai es, lops, nevarēju viņa vietā mirt. (Eidemanis 1958: 397–398)

Būtībā šāda etnotipa izveide parāda Eidemaņa spēju ironizēt un smieties par šķietami autoattēliem, “savējiem”, jo šie ir cilvēki, kas veido padomju nomenklatūru un liek pamatus jaunajai varai stāstā minētajā pilsētā. Taču drīzāk Eidemanis neidentificējas ar šiem tēliem, tie ir komunisti, bet atšķirīgi – oportunisti.

Kā viena no garā stāsta caurviju idejām, kas šķir politiskos etnotipus, ir viedoklis par dzeju un tās lietderību. Tā, piemēram, komunālajā dzīvoklī, kurā mitinās Aņa ar civilvīru un partijas biedriem, tiek spriests par dzejas destruktīvo iedabu:

Kāpēc taisni pilsonības dzejnieki runā par daiļumu? Viņu daiļums tāds pats narkozs kā kokaīns, – raibas lupatas, ar kurām viņi – apzinīgi jeb neapzinīgi – grib segt cilvēces postu. Dzejnieki tagadējā nozīmē, dzejnieki kā vienīgie daiļuma izpratēji un monopolisti, izzudīs līdz ar kapitālisma radīto postu un nabadzību. Nākotnes pavārs, ja tikai tāds nosaukums uzglabāsies, sapratīs daiļumu labāk kā tagadnes dzejnieki... (Eidemanis 1958: 374)

Savukārt Romaņenko dzejā saskata dzīves daiļumu un esenci:

Es ienīstu lieliniekus tāpēc, ka viņi grib iznīcināt dzeju dzīvē. Es cīnos par to, lai pilsētās atgriežas prieks un daiļums. Nost ar lieliniekiem un utīm! Lai dzīvo daiļums, kuru apdziedājis Balmonts!¹⁴ (Eidemanis 1958: 410)

14 Konstantīns Bal'monts (*Konstantin Bal'mont*, 1867–1962) bija krievu simbolisma dzejnieks un tulkotājs, viens no krievu dzejas sudraba laikmeta redzamākajiem pārstāvjiem.

Šis ir vēl viens piemērs, kurā grūti noprotama Eidemaņa (arī dzejnieka) auto-attēls/heteroattēls. Abas pozīcijas viņš apraksta ironiskā tonīkārtā, novedot līdz absurda robežai, līdz ar to, visticamāk, viņa paša identitāte netiek asociēta ne ar vienu no šiem redzējumiem.

Garajā stāstā parādās arī citi politiskie etnotipi (mazinieki, anarhisti, peļļurieši), taču tiek minēti fonā kā padomju varas pretinieki bez grodākas analīzes vai individualizētu tēlu izveides.

Secinājumi

Eidemaņa garais stāsts "Ielenkie" ir modernistisks teksts, kuram raksturīga ironiska intonācija, līdz ar to nav iespējams radīt viennozīmīgas interpretācijas. Variācijas un nozīmes veido lasītājs, līdz ar to teksta analīzē tiek rādītas varbūtības, norādītas vairākas lasījuma iespējas, parādās spekulatīvi izteikumi, arī pretrunas.

Stāstā ir atrodami vairāki tradicionāli etnotipi, alteritātes, kas balstītas etniskajā vai tautiskajā atšķirībā. Tatāru un skitu atveidē tiek uzsverts viņu (un viņu pēcteču) mežonīgums, nepieradināmā daba, dzīvnieciskums, bīstamība, tādējādi konstruējot marksistiski ļeņiniskajai ideoloģijai atbilstošu naratīvu par naidīgām tautām, kas nav integrējamas padomju politiskajā sistēmā. Līdzīgi tiek veidots arī kaukāziešu etnotips, taču tas ir labestīgāks, ar humora elementiem, ko varētu izskaidrot gan ar lielo kaukāziešu skaitu partijas elitē, gan ar veiksmīgo sadarbību Krievijas pilsoņu karā. Atsevišķs etnotips ir amerikāņi – racionāli aprēķinātāji, kas nespēj uztvert padomju revolūcijas un domāšanas daudzšķautņaino, neprognozējamo ritējumu. Implicīti tiek runāts arī par slāviem, kuri pretstatā amerikāņiem ir emocionālāki, grūtāk paredzami. Rietumeiropas tautību pārstāvji tiek konstruēti kā vakareio piešu etnotips, uzsverot viņu ārišķīgo un manierīgo iedabu, taču šim etnotipam piemīt arī daudzas simpātiskas īpašības. Tādējādi stāstā ietvertā identitāte nebūtu saucama par pilnīgi ideoloģiski konstruētu, tajā parādās arī piederība pie Rietumu pasaules redzējuma, simpātijas pret to. Latviešu etnotips parādās gan autora iespaidumos, reproducējot padomju ideoloģijai simpātisko "latviešu kalpa" tēlu, gan Pētera Lindes tēlā, taču grūti pierādāms, ka Linde funkcionē kā autoattēls, jo viņš pats identificējas kā "internacionālais revolucionārs", līdz ar to viņa latviskā identitāte ir izplūdusi vai pat pazudusi.

Krievijas pilsoņu kara un internacionālās PSRS kontekstos ir mēģinājums imagoģijas idejas un terminoloģiju piemērot, balstoties politiskajā/ideoloģiskajā "es" un "cits" pretstatā. Kā viena no alteritātēm funkcionē kapitālisti/baltgvardi, kuri tiek attēloti ideoloģiskā nokrāsā kā valdonīgi ekspluatatori, mantkārīgi, tajā pašā laikā dievbijīgi un māņticīgi (ne labā nozīmē). Komiski un ironiski tiek attēloti padomju varas funkcionāri, kuri iesaistās partejiskā darbā pašlabuma dēļ – tekstā viņi tiek

kariķēti, izsmieti. Tādējādi Eidemanis nebaidās parādīt un izsmiet padomju varas trūkumus un ironizēt par tiem. Problemātisks no marksistiski ļeņinskā viedokļa ir arī priekšzīmīgā komunistu Ivanova un baltgvarda Romaņenko pretstats, kur otrais tiek apveltīts ar simpātiskām īpašībām, kas var rezonēt ar lasītāju un radīt pozitīvu receptiju. Visticamāk, arī no politiskā etnotipa viedokļa stāstā neparādās eksplīcīts autoattēls, taču no stāstā ietvertajiem heteroattēliem var secināt, ka stāstītāja identitāte nav viennozīmīga. No vienas puses ir tiecība reproducēt stereotipus un veidot marksistiski ļeņinskai ideoloģijai atbilstošus naratīvus, no otras puses Eidemanis ir atļāvis izsmiet un ironiski aplūkot teju visus stāstā pieminētos tēlus un situācijas, tostarp piešķirot simpātiskus vaibstus padomju tiešajiem antagonistiem.

Bibliogrāfija

Avots

Eidemanis, Roberts (1958). Ielēnkite. *Izlaše*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 367.–427. lpp.

Literatūra

Andersons, Benedikts (2022). *Iedomātās kopienas*. Ābola, Dita (tulk.). Rīga: Jāņa Rozes apgāds.

Beller, Manfred (2007). Perception, Image, Imagology. Beller, Manfred; Leerssen, Joseph (eds.). *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam: Rodopi, pp. 3–16.

Carré, Jean-Marie (1947). *Les Écrivains français et le mirage allemand, 1800–1940*. Paris: Boivin.

Dyserinck, Hugo (1967). Zum Problem der "images" und "mirages" und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft. *Arcadia*, No. 1, S. 107–120.

Drohobycky, Maria (1995). *Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects*. London: Rowman & Littlefield.

Fitzpatrick, Sheila (1992). *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*. Ithaca: Cornell University Press.

Guyard, Marius-François (1951). *La littérature comparée*. Paris: Presses Universitaires de France.

Leerssen, Joseph (2007a). Imagology: History and method. Beller, Manfred; Leerssen, Joseph (eds.). *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam: Rodopi, pp. 17–32.

Leerssen, Joseph (2007b). "Image". Beller, Manfred; Leerssen, Joseph (eds.). *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam: Rodopi, pp. 342–344.

Leerssen, Joseph (2017). Stranger/Europe. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, No. 9(2), pp. 7–25.

Leerssen, Joseph (2018). Imagology: On using ethnicity to make sense of the world. *Porównania*, No. 21(2), pp. 9–30.

Lenin, Vladimir (1979). Chto takoe "druz'ja naroda" i kak oni vojujut protiv social-demokratov? *Polnoe sobranie sochinenij. T. 1*. Moskva: Izdatel'stvo politicheskaj literatury, s. 125–346.

- Lippman, Walter (2007). *Public Opinion*. Souix Falls: NuVision Publications.
- Łaksa-Timinska, Ilze (2024). Latviešu modernisms PSRS: Roberta Eidemaņa piemērs. *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*, Nr. 29, 29.–42. lpp.
- Martin, Terry (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press.
- Pageaux, Daniel-Henri (1989). De l'imagerie culturelle à l'imaginaire. Brunel, Pierre; Chevrel, Yves (eds.). *Précis de littérature comparée*. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 133–161.
- Smith, Jeremy (1999). *The Bolsheviks and the National Question, 1917–23*. London: Palgrave Macmillan.

Juris Urtāns

Dr. hist., Dr. habil. art.

vēsturnieks un arheologs; Latvijas Kultūras akadēmija, Kultūras un mākslu institūts

historian and archaeologist; Latvian Academy of Culture, Institute of Culture and Arts

E-pasts / e-mail: juris.talivaldis.urtans@lka.edu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.03

Suņi Latgales pilskalnu folklorā

Dogs in the Folklore of Latgale Hillforts

Atslēgvārdi:

nogrimusī pils,

jaunava,

manta,

htoniskā pasaule

Keywords:

sunken castle,

virgin,

treasures,

chthonic world

Raksts izstrādāts projektā "Identitāšu ainavas: vēsture, kultūra un vide"

(Nr. VPP-LETONIKA-2021/1-0008), kas tiek īstenots Valsts pētījumu programmā

"Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai".

Kopsavilkums

Pašlaik Latgalē ir zināmi 180 pilskalni. Par 24 no tiem pierakstīti 73 folkloras teksti, kur parādās suņi. Latgales pilskalnu suņu folkloras galvenais motīvs ir saistīts ar ieeju pazemē, sievieti un suņa sargātu naudu. Latgales pilskalnu suņu folklorā vairāk saistīta ar stiprāk nocietinātiem pilskalniem, kuru datējums ir plašs un atbilst vispārējai pilskalnu izmantošanas hronoloģijai. Arheoloģiskajā izpratnē suņi bija pastāvīgi pilskalnu iemītnieki. Mitoloģiskajā nozīmē ieeja nogrimušā pilī, kuru, spriežot pēc folkloras, gandrīz vienmēr apsargā melns suns vai suņu pāris, vienlaikus ir arī ieeja htoniskajā pasaulē. Apsargātā nauda pieder citai pasaulei, un šīs pasaules cilvēki to nevar dabūt. Folklorā var mēģināt saskatīt arī suņu reālās izmantošanas atspulgu pilskalna aizsardzības organizēšanā. Varbūt folklorā uzsvērtie sargsuņi tika izmantoti, lai no iekšpuses aizsargātu pilskalna terasēs celtās palisādes? Var iedomāties, ka bieži minētie divi suņi bija efektīvākais sargsuņu lietojums. Latgales pilskalnu sargsuņu loma ir tikai hipotētisks skatījums uz iespējamo pilskalnu pīļu aizsardzības modeli. Tomēr zīmīgi, ka suņu klātbūtne parādās vairāk nekā citos stāstījumos. Mitoloģiskajā nozīmē suns ir mediators starp virszemes pasauli un htonisko pasauli. Abas šīs pasaules nav savienojamas, tikai laiku pa laikam tās savstarpēji krustojas un ietekmējas.

Summary

At the present 180 hillforts are known in Latgale. 73 texts featuring dogs have been recorded for 24 of them. The main motif of the dog folklore of Latgale hillforts is connected with an entrance in the underworld, a woman and money protected by a dog. The folklore of Latgale hillforts dogs is more related to well-arranged hillforts, the dating of which is extensive and corresponds to the general chronology of the use of hillforts. In the archaeological sense, the dogs were permanent inhabitants of hillforts. In a mythological sense, the entrance to the sunken castle, almost always guarded by a black dog or pair of dogs, is simultaneously the entrance to the Chthonic world. The guarded money belongs to another world, and the people of this world cannot get it. In folklore, you can also try to see a reflection of the real use of dogs in defending a hillfort. The watchdogs emphasized in folklore were likely used to protect the palisades built on the terraces of the hillfort. It can be imagined that the two dogs often mentioned are the real applications of watchdogs. The role of Latgale hillfort watchdogs is only a hypothetical view of the possible defense model of hillfort castles. However, it is significant that a greater presence of dogs appears than in other narratives. In a mythological sense, the dog represents the irreconcilable surface and chthonic worlds, which are represented in the folklore of a particular hillfort.

Apkopojot Latvijas pilskalnu vēstītājfokloru (Ritums, Tāle, Urtāns, Vītola 2006), ir iezīmējušās vairākas sižeta līnijas, kas ir raksturīgas vai zīmīgas visam pilskalnu folkloras kopumam. Daži no šiem sižetiem ir apskatīti plašāk, mēģinot ieraudzīt folkloras saistību ar kādreizējo reālo dzīvi pilskalna pilī vai to, kā tā ir atspoguļojusies nākamo paaudžu uzskatos. Visas Latvijas pilskalnu kontekstā plašāk ir analizēts milža tēls (Urtāns 2013) un dzirkles (Urtāns 2014), Latgales pilskalnu kontekstā – nogrimušas baznīcas, durvju un vārtu motīvs (Urtāns 1990; Urtāns 2015–2021), kā arī lībiešu pilskalnu folklorā (Vītola, Urtāns 2014). Sāk iezīmēties kultūrvēsturiskie apgabali, kur tāds vai citāds pilskalnu folkloras sižets ir vairāk klātesošs.

Raksta mērķis ir apkopot vēstītājfokloras – teiku un nostāstu, kur minēti suņi, – liecības par visiem Latgales pilskalniem, folkloras dotumus savietojot ar konkrētiem pilskalniem.

Pilskalnu suņu folklorā¹ iepriekš nav pievērsusi ne folkloristu, ne arheologu plašāku interesi. Raksta uzdevums ir mēģināt ieraudzīt kādas iepriekš neievērotas sakarības starp Latgales pilskalniem kā materiālās dabas liecinājumiem – arheoloģijas pieminekļiem un konkrēto pilskalnu folkloru kā nemateriālās dabas liecībām.

Latgalē pēdējos gados pēc vairāku desmitu iepriekš nezināmu pilskalnu atklāšanas, kas jūkami ietekmēja sabiedrības attieksmi pret pilskalniem (Muktupāvela, Ozoliņa, Vītola 2023), kopumā zināmi 180 pilskalni un savākts ap 400 folkloras tekstu, kas gan ir visai atšķirīgi pēc apjoma (Urtāns 2024). No 180 pilskalniem vismaz viens folkloras teksts ir par 108 pilskalniem, bet par 24 pilskalniem ir fiksēti 73 teksti, kuros minēti suņi (1. tab.), kas ir vairāk nekā 18 % no visiem Latgales pilskalnu folkloras tekstiem, un tā ir pietiekami liela daļa. Jāpiebilst, ka Skaistas Ļaksu pilskalnam nav visu pilskalnam raksturīgo pazīmju, tomēr par šo vietu ir fiksēts viens suņu folkloras teksts, tāpēc arī šis iespējamais pilskalns iekļauts apkopojumā. Visvairāk suņu folkloras ir par Nautrēnu Rasnupļu pilskalnu (1. att.), Ambeļu Skromaņu pilskalnu un Mākoņkalnu,² kas jau tāpat ir bagāti ar folkloru un kur suņu folkloras teksti ir vairāk nekā puse no visiem (attiecīgi 33 un 18; 18 un 11; 20 un 11). Tas pats attiecas uz pilskalniem, kur folkloras tekstu ir mazāk. Tad arī suņu folkloras teksti ir apmēram puse vai nedaudz mazāk no visiem folkloras tekstiem. Nav īpaši daudz gadījumu, kad visi viena pilskalna folkloras teksti ir saistīti ar suņiem, un parasti tas ir tad, ja par pilskalnu

1 Raksta izklāstā tiks lietots termins "pilskalnu suņu folklorā", jo termins "suņi pilskalnu folklorā", kas, iespējams, ir precīzāks, tomēr attiecīgo locījumu dēļ grūtāk lietojams.

2 Raksts nav domāts kā valodnieciska studija par latgaliešu valodu vai izloksni un pilskalnu vietvārdiem, kas varētu būt atsevišķa pētījuma temats.

1. attēls. Nautrēnu Rasnupļu (Opinku, Žogotu) pilskalns. Jura Urtāna foto.
Figure 1. The Nautrēnu Rasnupļu (Opinku, Žogotu) hillfort. Photo: Juris Urtāns.

ir tikai viens vai divi teksti, tāpat ir pilskalni, par kuriem ir diezgan daudz folkloras tekstu, bet suņu folkloras teksti – tikai nedaudzi. Piezīmēsim, ka Latgales pilskalnu folklorā tikai atsevišķos gadījumos ir minēti citi dzīvnieki, kā cūka vai zaķis. Arī visas Latvijas pilskalnu folklorā citi dzīvnieki ir minēti reti, un tas izceļ suņa nozīmi Latvijas pilskalnu folklorā.

Galvenais Latgales pilskalnu suņu folkloras motīvs ir saistīts ar ieeju pilskalnā (durvis, vārti, caurums, ala), pazemē ieraudzītām būvēm, par kurām gan parasti netiek teikts, ka tās būtu piederīgas nogrimušai pilij, kas stāstītājam un klausītājam būtu pašiem jāsaprot, pazemē esošu sievieti, jaunavu, meitu, par mantu vai suni. Sižetiskais izvērsums parasti saistās ar apburtas meitas atburšanu, kas kādu neizpildītu vai neizpildāmu nosacījumu dēļ nekad nenotiek, par kārotu mantu, kuras iegūšana gandrīz nekad nav sekmīga, jo mantas kārotājus sagaida visādas nelaimes, kuras visbiežāk sagādā tieši mītiskie naudas, ieejas un noburtās meitas sargi – suns vai suņi.

Lūk, daži tipiski Latgales pilskalnu suņu folkloras teksti.

Ambeļu Skromanu pilskalns

Reizi pie Grītes kolna ganejuši divi goni, tur tajā kolnā bejusi ola. Tī goni, tur spālādami, lelokaī gons īsvīž mozoko gona capuri īkšā. Mozokaī gons sok raudot, ka viņam žāl teik capures, un leida viņš pēc capures olā. Olā viņam priekšā aizskrēja divi leli suni un bolta kleitā ģērbusīs sīva. Sīva tūs suņus apmierinoja un vaicoja nu puikas, pēc ko viņš atgojis. Puika pastostēja vysu, kas nūticis un pēc ko gojs. Sīva pajēma capuri, pībēra pylnu ar naudu un padeva puikam, puika laimeīgi aizgoja uz mojom. Tū radzādams, ūtrais gons svīda ari savu capuri olā un leida pakaļ, bet viņam tik laimeīgi nabeja vys. Leli suni tur viņu saplēsa. Ūtrā reitā dažas sīvas gojušas ūgu lasiet un redzējušas viņu saplēstu un izvīstu laukā no olas. Grītes kolns atsarūn pi Škromonu sādžas Višku pog. (Daugavpils apr.).

Latvijas Universitātes Folkloras, literatūras un mākslas institūta Latviešu folkloras krātuve (turpmāk – LFK), 970, 997. Pier. Broņislava Kampāne D Višķos 1933. g.

Baltinavas Puncuļovas pilskalns (2. att.)

Pilskalna rietumos ir “dzelzs vārti”, tur biedējot. Vārtos dažreiz guļot cūka. Cilvēkam tuvojoties, sarkans vīrs to dzenot projam. Citreiz redzēta sieviņa ar bērniņu uz rokas. Tā aicinot sev klāt, bet neviens neejot. Tas esot klads, kas tur rādoties.

Reiz vīrs nācis uz māju. Gar pilskalnu ejot, tas ieraudzījis, ka kalna sānos bijuši atvērti grezni vārti. Vārtos stāvējusi sieviete, kas aicinājusi ienākt. Gājējs piegājis tuvāk un redzējis, ka kalnā ir bucas (mucas) ar zelta naudu, bet divi melni suņi tās sargājot. Sieviete teikusi, ka suņi ļauna nedarīšot, bet gājējs tomēr iztrūcies un skrējis uz ciemu stāstīt redzēto. Atnākuši cieminieki, bet vārtu vairs nebijis. (Brašiņš 1928: 159).

Svariņu Babrauščinas pilskalns

Stāsta, ka tur ir bijusi bedre – ieeja šinī kalnā. Ar kārti bedres dibenu nevarējis aizsniegt. Stāsta, ka kāds cilvēks bijis iegājis šinī kalnā. Tur sēdējusi meita un tai blakus divi suņi. Viņa likusi šim cilvēkam ātrāk iet ārā, citādi viņš šeit palikšot. Viņš arī paklausījis. Tiklīdz viņš izgājis pa durvīm, tās aizvērušās un norāvušas mēteļa gabalu. Stāsta, ka tur esot atrasti naži, dakšas (agrākos laikos).

Skolēns V. Pilipjonoks Asūnē. Reģistrējis R. Šnore, 1929. g. 27. marts. Glabājas Latvijas Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes Kultūras mantojuma informācijas centrā (turpmāk – LNKMP KMIC).

Arheoloģiskajā nozīmē suņu palieku pētījumi pilskalnās nav veikti pietiekami detalizēti, lai gan nav noliedzams, ka suņi bija Latvijas pilskalnu pastāvīgi iemītnieki jau no to pirmsākumiem. Tā suņu kauli ir atrasti Mūkukalna ar vēlo bronzas laikmetu datētos atradumos (Graudonis 1967: 117, 119). Venjamins Calkins, analizējot 20. gadsimta 30.–50. gadu sistemātiskajos arheoloģiskajos izrakumos iegūtos dzīvnieku kaulus no I gadu tūkstoša pirms mūsu ēras līdz mūsu ēras 14. gadsimtam Dignājas, Jersikas, Asotes, Daugmales, Tērvetes, Mežotnes un Talsu pilskalnā, konstatēja, ka visos šajos pilskalnās ir atrasti suņu kauli, kuru kopumā tomēr nav daudz. Kauli piederējuši dažāda vecuma suņiem, sākot no tikko dzimušiem kucēniem līdz ļoti veciem

2. attēls. Baltinavas Puncuļovas pilskalna R puses 8 m augstais valnis. Jura Urtāna foto.

Figure 2. The 8 m high rampart on the western side of the Baltinavas Puncuļovas hillfort. Photo: Juris Urtāns.

dzīvniekiem ar nodilušiem zobiem (Calkin 1961: 203, 212). Jaunāku laiku sistemātiskie arheoloģiskie izrakumi liecina par suņu kaulu klātbūtni Daugavas lejteces I gadu tūkstoša pirms mūsu ēras Ķivutkalna un Vīnakalna pilskalnā, lai gan īpatņu skaits tāpat ir niecīgs salīdzinājumā ar pārējo mājdzīvnieku kauliem. Analogiska aina ir arī Latvijas vēlā dzelzs laikmeta pilskalnu osteoloģiskajā materiālā (Graudonis 1989: 76, 77). Suņu kauli nelielā skaitā konstatēti Sēlpils pilskalnā (divu īpatņu pieci kauli), priekšpīlī un apmetnē (trīs īpatņu 14 kauli; Šnore, Zariņa 1980: 168, 169), Oliņkalnā (četrus īpatņu 10 kauli; Mugurēvičs 1977: 43), Ķentes pilskalnā (pilskalnā trīs, apmetnē divu īpatņu kauli; Stubavs 1976: 85). Latgalē suņu kauli tāpat salīdzinoši nelielā daudzumā iegūti Brikuļu pilskalnā (29 kauli; Vasks 1994: 59) un Aglonas Madalānu pilskalnā (Kuniga 2010: 19, 56). Suņu kaulu pilskalnu kultūrslāņos var arī nebūt, jo suņi, spriežot pēc osteoloģiskā un folkloras materiāla, cilvēku pārtikā netika izmantoti, bet beigtie vai bojā gājušie suņi, visticamāk, tika iznesti ārpus pilskalna.

Zoosarheologs Edvards Plankājs ir atklājis graušanas jeb zobu nospiedumu pēdas uz vismaz diviem dzīvnieku kauliem (3. att.), kas 2023. gadā iegūti Baltinavas

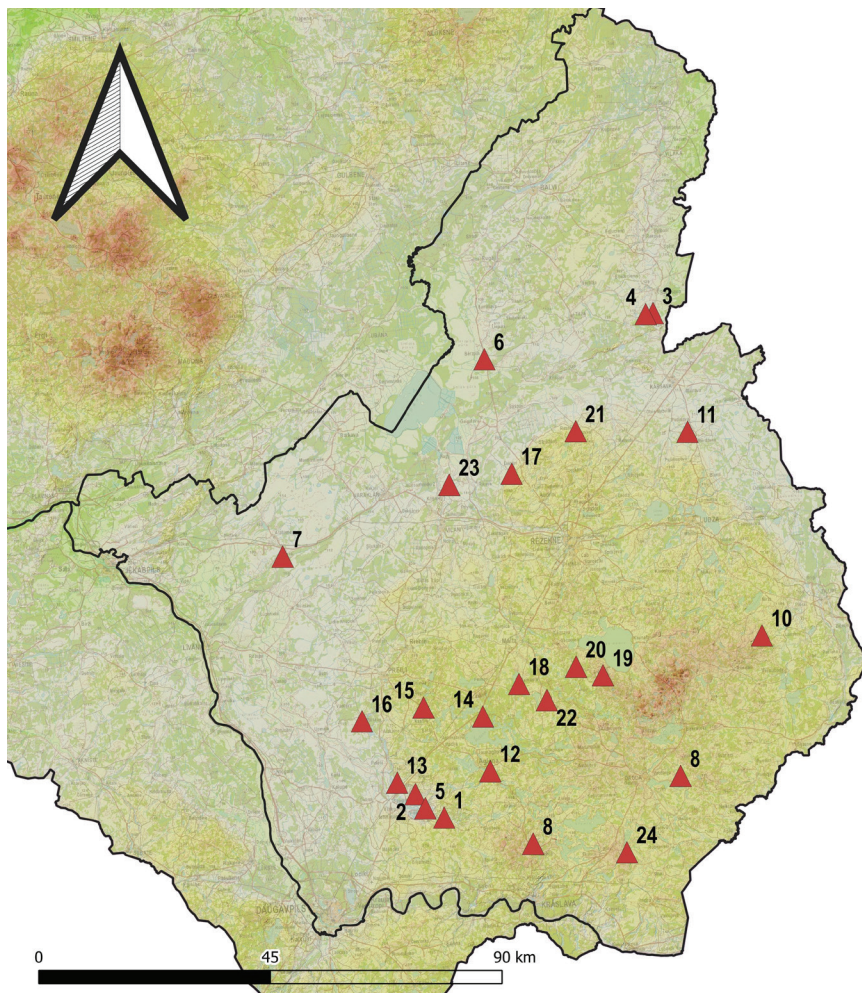

3. attēls. Kauli ar suņu graužuma pēdām no Baltinavas Puncuļovas pilskalna. Eduarda Plankāja foto.
Figure 3. Bones with dog gnaw marks from the Baltinavas Puncuļovas hillfort. Photo: Eduards Plankājs.

Puncuļovas pilskalns 11.–13. gadsimta slānī. Ticami, ka kaulus graužuši pilskalnsuņi. Šādi analizējot pilskalnu kaulu materiālu, droši vien varētu iegūt vēl papildinformāciju par suņu klātbūtni.

Latgales pilskalnu suņu folklorā šī pētījuma vajadzībām lielā mērā ir apzināta Latvijas Universitātes Latviešu literatūras, folkloras un mākslas institūta Latviešu folkloras krātuvē, un tādi ir 45 teksti no 73. Daļa no tiem vēlākos laikos ir publicēta Annas Ancelānes vēsturisko teikumu izlasē (Ancelāne 1988: 42, 64–69, 101, 103, 152, 153) un Sanda Laimes mītiskās pazemes izvērtējumā – teikās par Nautrēnu Rasnuļu pilskalnu (Laime 2009: 400–405).

Būtisks ir Ernesta Brastiņa pilskalnu folkloras (Urtāns 2011), to skaitā Latgales pilskalnu suņu folkloras, pienesums; šie folkloras tekstu pieraksti attiecas uz laiku, kad pilskalnu folklorā vēl bija dzīva un tika lietota (Brastiņš 1928: 33, 53, 55, 101, 121, 123, 159); nereti tās ir vienīgās liecības par attiecīgā pilskalnsuņu folkloras esamību. Samērā daudz materiālu par Latgales pilskalnu suņu folkloru publicēts 20. gadsimta 20.–30. gadu periodikā (Sams 1925a; Sams 1925b; Bukšs 1932: 538; Ločmelis 1933;

4. attēls. Suņu folkloras pilskalnu izplatība Latgalē. Pilskalna numurs atbilst pilskalna numuram 1. tabulā. Sastādīja Juris Urtāns, izveidoja Jānis Meinerts.

Figure 4. Distribution of hillforts of dog folklore in Latgale. The number of the hillfort corresponds to the number of the hillfort in Table 1. Compiled by Juris Urtāns, created by Jānis Meinerts.

Grigorovičs 1936: 24; Aizsils 1939; u. c.). Mūsdienu Latgales pilskalnu suņu folkloras vākums nav liels: tie ir daži teksti no LNKMP KMIC un pāris tekstu mūsdienu folkloras publikācijās (piemēram, Kovaļenko, Tretjakova 2002: 163).

Kartografējot Latgales pilskalnus ar suņu folkloru (4. att.), izdalās divi areāli – centrālā Latgalē starp Višķiem, Skaistu, Aglonu un Pelēciem un mazāks un ne tik kompakts areāls Ziemeļlatgalē starp Rikavu un Baltinavu. Ārpus abiem areāliem

5. attēls. Atašienes pilskalns. Jura Urtāna foto.
Figure 5. The Atašienes hillfort. Photo: Juris Urtāns.

paliek divi pilskalni Latgales dienvidaustrumos un Atašienes pilskalns (5. att.) Rietumlatgalē.

Sistemātiski arheoloģiskie izrakumi, kas ir devuši konkrētas liecības Latgales suņu folkloras pilskalnu datējumam, ir notikuši piecos pilskalnos: plašāka apjoma pētījumi Aglonas Madalānu (Kuniga 2010) un Rušonas Rušenīcas (Kuniga 2022) pilskalnā, šaurāka apjoma – Atašienes pilskalnā (Urtāns 2020), Baltinavas Puncuļovas Alotāju kalnā un Baltinavas Puncuļovas pilskalnā (Urtāns, Meinerts 2024). Tas ļauj šos pilskalnus datēt ar lielāku precizitāti. No pārējiem suņu folkloras Latgales pilskalniem atsevišķi savrupatradumi – galvenokārt keramika – ir iegūti visos šajos pilskalnos (divos pilskalnos iegūta tikai viena gludās keramikas lauska, un šo pilskalnu datējums nav tuvāk nosakāms), tāpat ir ziņas par citu senlietu atradumiem. Tas ļauj 17 no 19 pilskalniem iekļaut kādā hronoloģiskā shēmā, lai gan saprotams, ka datējums ir vispārējs un ietverošs. Var secināt, ka Latgales suņu folkloras pilskalnu datējums ir ļoti plašs, atbilst pilskalnu izmantošanas kopējam datējumam un kādai Latgales pilskalnu suņu folkloras izcelsmes noteikšanai ir maz izmantojams. Līdzīgi secinājumi ir izdarīti, vērtējot durvju un vārtu motīvus Latgales pilskalnu folklorā.

Ticami, ka folkloras vispār un Latgales pilskalnu suņu folkloras konkrēti veidošanās noteica pilskalna novietne, stāvs, izskats, mākslīgo pārveidojumu esamība, pilskalna atpazīstamība folklorā, vietvārdos u. c. Varētu pieņemt, ka, ja šīs īpašības pilskalnam piemita lielākā pakāpē, tad arī folklorā vispār un to skaitā suņu folklorā varēja rasties lielākā apjomā. Pilskalnu verifikācijai ir izstrādāts algoritms, kas skaitliskā izteiksmē zināmā mērā ietver jau minētās pazīmes (Urtāns 1996). Pēc šīs verifikācijas shēmas maksimālais punktu skaits ir septiņi, vietas ar vienu vai diviem verifikācijas punktiem nav uzskatāmas par pilskalniem, bet ar trīs punktiem verificētie pilskalni parasti, īpaši Latgales apstākļos, ir agrākos laikos noarti un sākotnējo vizuālo veidolu zaudējuši pilskalni.

Šādi skaitļos vērtējot Latgales pilskalnus ar suņu folkloru, pārliecinoši lielākā daļa ir tādi pilskalni, kas verificēti ar augstāko punktu skaitu (septiņi verifikācijas punkti 14 pilskalniem; seši verifikācijas punkti diviem pilskalniem). Ar pieciem verifikācijas punktiem vērtēti trīs pilskalni, ar četriem – četri pilskalni un ar trīs – viens pilskalns. Ar pieciem un četriem punktiem vērtētie pilskalni, šķiet, ir zaudējuši daļu mākslīgo pārveidojumu vēlākajā aršanā; sākotnēji tie varēja būt tikpat iespaidīgi kā augstāk verificētie pilskalni. Tādējādi var secināt, ka Latgales pilskalnu suņu folklorā daudz vairāk ir saistīta ar labi veidotiem un vizuāli zīmīgiem pilskalniem.

Suņu skaits Latgales pilskalnu suņu folklorā parasti ir strikti norādīts. No 73 tekstiem viens suns jeb vienkārši suns ir minēts 44 tekstos, divi suņi – 23 tekstos, trīs suņi – divos tekstos un nenoteikts suņu skaits – četros tekstos. Iezīmējas divu suņu biežais minējums, kam, iespējams, ir kāds dziļāks zemteksts, piemēram, sargsuņu pāra darbība varētu būt efektīvāka nekā vienam sunim.

Pilskalnu folkloras suņi raksturoti ļoti kolorīti. Ja tiek nosaukta suņa viena īpašība, tad suns ir: *liels; nikns; melns; kā lauva; grozns; dūsmīgs; skaists; raibs*; ja divas, tad suns ir: *liels, melns; briesmīgi liels, melns, nikns; lels, lels raibs; lels, lels, šausmeīgs; liels, pinkains; melns, pinkains*; ja vairākas īpašības, tad: *liels, melns, nikns; lels, melns, kā jovs [lauva]; liels, pinkains, nikns; lels, malns, brīsmēģis sirdeīgs*.

Latgales pilskalnu suņu folkloras suņi pēc krāsas, ja tā ir norādīta, gandrīz vienmēr ir melni (no 73 tekstiem 35) vai arī suņa krāsa nav norādīta (no 73 tekstiem 36). Divos gadījumos teikts, ka suņi bijuši raibi.

Latgales pilskalnu suņu folklorā galvenā ir sargsuņa funkcija: suns vai suņi sargā ieeju, meitu, sievieti, princesi, mārgu, nogrimušas pils zelta un sudraba naudu vai kādu citu mantu.

Jau iepriekš novērots, ka ne tikai Latgales, bet arī citu Latvijas novadu pilskalnu folklorā ļoti bieži parādās nogrimušā pilī mītošas sievietes; vīriešu kārtas personāžu gandrīz nekad nav. Līdzīgi ir ar Latgales pilskalnu suņu folkloru. No 73 tekstiem 64 tekstos kā pazemē mītošais personāžs tiek minēta sieviete, bet nekad – vīrietis.

Pārējos deviņos tekstos nav minēts ne vīrietis, ne sieviete. Parasti folkloras tekstos figurējošā sieviete ir viena, dažkārt parādās divas, trīs vai sievietes daudzskaitlī (no 64 tekstiem trīs sievietes divos tekstos; divas sievietes četros tekstos, sievietes daudzskaitlī vienā tekstā, pārējos 59 gadījumos viena sieviete).

Mītisko pazemes sieviešu raksturojumā parasti atklājas metaforas, kas liecina par sievietes daiļumu vai kādu citu vērā ņemamu atšķirību augumā vai apģērbā, tāpat parādās latgaliešu valodas īpatnības un 19. gadsimtam un 20. gadsimta sākumam raksturīgi apzīmējumi. Mītiskās pazemes iedzīvotājas tiek sauktas šādi (vārdu rakstība dota nominatīvā un vienskaitlī).

Sieviete, sieva: *sieviete; slaika sieviete; skaista sieviete; sieviete, tērpusies zaļās drānās ar baltu vainagu galvā; veca sieviete baltā tērpā un sirmiem matiem; skaista sieviete, tērpusies baltās drānās ar zaļu vainagu uz galvas; balta sieviete; sieviete melnā lakatā; latgaliski: sīvīte; lela sīvīte, vordā Grīta; lela sīvīte boltos drēbēs; sīvīte ar cīši skaistim matim; boltā kleitā ģērbusīs sīva; balto sīva.*

Jaunava: *jaunava; skaista jaunava; jaunava greznā rotā; brīnum skaista jaunava; latgaliski: jaunive; skaista jaunova; mārga; skaistū mārga.*

Meita, meitene: *meita; skaista meita; jauna meita; ļoti skaista meita; meitene; latgaliski: maita; meita; cīši smuka meita; meita ar cīši skaistim matim; kēnena meita; skaista maita; skaista meitene.*

Princese: *princese; skaista princese; skaista meitene – princese; pils princese; latgaliski: daiļo princese; princeiseite.*

Jumprava: *skaista jumprava; latgaliski: jumprova.*

Kundze, gaspaža, jaunkundze: *apburta kundze; gaspaža; smuka jaunkundze.*

Īpaši krāšņs ir Ambeļu Skromaņu pilskalna jaunavas raksturojums: *skaista, skaista dzaltonīte garom dzaltonom motu peinem* (LFK 970, 933). Sieviešu raksturojumā bieži izmantoti ar 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma valodas un materiālo realitāti saistīti vārdi – *jumprava, kundze, gaspaža, jaunkundze*. Visbiežāk nosauktas sievietes, jaunavas un meitas, bet nekad vīri vai vīrieši, ja nu vienīgi kā sieviešu ieslodzītāji. Skaidrojuma šim fenomenam nav. Jānorāda, ka arī Skandināvijas apbedījumos ar līdzdotiem suņiem ir liels sieviešu apbedījumu īpatsvars, kam īsti nav izskaidrojuma (Gräslund 2004: 169).

Ieeja pilskalna pazemē tiek raksturota kā: *ala; bedre; skurstenis; vārti, kas atveras; dzelzs vārti; vārti pilskalna pagrabā; durvis; durovas, kurām katrā pusē gulējis suns; pī durovu uz sliķšņa suns; durvis un viens logs; divi logi; četri logi; apgaismōta ustoba aiz durovām; caur daudzom tukšom ustobom pilī; cīši skaista pils; durvis, telpas un noliktavas.*

1. tabula. Pārskats par Latgales suņu folkloras pilskalniem.

Table 1. Overview of Latgale dogs folklore hillforts.

Nr.	Pilskalņa nosaukums	Kopā folkloras vienības	No tām suņu folklorā	Arheoloģiskie izrakumi	Datējums, arheoloģiskā periodizācija
1.	Ambeļu Skromaņu pilskalns	18	12		I g. t. m. ē.–II g. t. sākums
2.	Višķu Zabornajas (Podgurjes) pilskalns	2	1		I g. t. p. m. ē.–II g. t. m. ē. pirmie gs.
3.	Baltinavas Puncuļovas Alotāju kalns – pilskalns	2	1	J. Urtāns, J. Meinerts, 2023 (Urtāns, Meinerts 2024)	I g. t. vidus
4.	Baltinavas Puncuļovas pilskalns	6	2	J. Urtāns, J. Meinerts, 2023 (Urtāns, Meinerts 2024)	I g. t.–13. gs.
5.	Višķu pilskalns	2	2		I g. t. p. m. ē.–13. gs.
6.	Bērzpils Berzīnes (Biržu) pilskalns	9	1		I g. t. m. ē.–13. gs.
7.	Atašienes pilskalns	3	1	J. Urtāns, 2019 (Urtāns 2020)	I g. t. vidus
8.	Kombuļu Bantenišķu (Bancinišķu) pilskalns	5	2		I g. t. m. ē. 2. puse
9.	Svariņu Babrauščinas (Špoģovas) pilskalns	4	2		I g. t. p. m. ē.–II g. t. pirmie gs.
10.	Lauderu Rudavas (Lītavas) kalns – pilskalns	10	1		II g. t. m. ē. pirmie gs.
11.	Mērdzenes Silenieku pilskalns	6	2		I g. t. m. ē.

12.	Aglonas Madalānu pilskalns	3	2	V. Urtāns, 1977–1987, S. Urtāne, 1988 (Kuniga 2010)	I g. t. m. ē.–12./13. gs.
13.	Pelēču Baraukas pilskalns	11	3		I g. t. p. m. ē.–I g. t. m. ē. sākums
14.	Rušonas Rušenicas pilskalns	1	1	I. Kuniga, 2002–2010 (Kuniga 2022)	I g. t. p. m. ē. vidus–viduslaiki
15.	Rušonas Šņepstu pilskalns	1	1		I g. t. p. m. ē.–II g. t. m. ē. pirmie gs.
16.	Vārkavas Pilišku (Pelišku) pilskalns	4	1		I g. t. p. m. ē.–I g. t. m. ē. 1. puse, iespējams, arī vēlāk
17.	Dricānu Kakarviešu pilskalns	5	1		I g. t. p. m. ē.–I g. t. m. ē.
18.	Maltas Lapatišķu pilskalns (Karņeckā kalns)	2	1		I g. t. m. ē.
19.	Mākoņkalns (Padebešu kalns, Volken- bergs) – pilskalns	20	11		I g. t. p. m. ē.–I g. t. m. ē., 13. gs.
20.	Mākoņkalna Smaganu pilskalns	1	1		?
21.	Nautrēnu Rasnupļu (Opinku, Žogotu) pilskalns	33	18		I g. t. p. m. ē.–II g. t. m. ē. pirmie gs.
22.	Pušas pilskalns I	4	3		?
23.	Rikavas Pleskavas (Pļuskovas) pilskalns	19	3		I g. t. m. ē.–II g. t. m. ē. pirmie gs.
24.	Skaistas Ļaksu pilskalns	2	1		I g. t. p. m. ē.–I g. t. m. ē.

Sunim dažādās mitoloģijās ir daudzas lomas, jo suns bija pirmais, ko cilvēks pieradināja, un abu kopdzīve ir bijusi gana ilga (Berglund, Svanberg 2009). Par to liecina arī suņa mitoloģiskā loma indoeiropiešu tautu uzskatos (Schlerath 1954). Arī latviešu folklorā par suni ir daudz ticējumu. Galvenie motīvi – suņa spēja ieraudzīt pārdabiskas būtnes, ko neredz cilvēki; suns redz, kā staigā miroņi, redz nāvi, garus, velnus, raganas u. c. Ar suni latviešu tautas ticējumos saistās priekšstati par nāvi: suns kā nāves vēstnesis vai nāves paredzētājs, plašākā nozīmē – suns kā kaut kā slikta, piemēram, ugunsgrēka vai nelaimes, pareģotājs (Šmits 1941: 1745–1776; Straubergs 1944: 179–184). Arī igauņu tautas ticējumos suns tiek uzskatīts kā drošinājums pret atriebīgiem mirušo gariem (Viluoja 1997).

Latgales pilskalnu suņu folklorā gandrīz visos gadījumos tiek uzsvērtā suņa kā sarga loma. Parasti norādīts, ka suns sargā naudu, mantu vai mītisko pazemes iemītnieci vai ka suns sargā ieeju (durvis, vārtus), ko var saprast kā ieeju nogrimušā pilī, kas vienlaikus ir ieeja pazemes jeb htoniskajā pasaulē, kas ir mirušo pasaule. Pazemes pasaule visumā ir naidīga virszemes pasaulei, un tikai atsevišķos gadījumos notiek vai var notikt abu šo pasaulu sadarbšanās, kas gan nekad nav ilgstoša; kopumā šīs pasaules ir nesavienojamas.

Latgales pilskalnu suņu folklorā var saskatīt paralēles ar citām kultūrām un mitoloģijām – suns ir ieejas pazemē, pazemes un mirušo valstības sargs un mirušo pavadonis, kas darbojas starp dzīvo un mirušo pasauli (Herdera vārdnīca 1993: 138, 139; Gräslund 2004: 167; Hoitash 2023; u. c.). Latvijas arheoloģiskajā materiālā konstatēts, ka suņi ir doti līdzīgi mirušajam lībiešu kultūrā (Zariņa 2006: 23; Vasks 2021: 580), bet suņu zobu piekariņi ir sastopami arī latgaļu sieviešu kaklarotās, kas lietotas vēl 13.–14. gadsimtā, tātad šiem piekariņiem bija kāda simboliska nozīme (Plankājs 2021). Suņi cilvēku apbedījumos ir plaši izplatīti Skandināvijā (Gräslund 2004). Latvijā lībiešu kultūra lielā mērā ir saistāma ar skandināviskām tradīcijām, tāpēc Plankājs pieļauj, ka suņu klātbūtne lībiešu apbedījumos varētu būt saistīta ar skandināviskām ietekmēm (Plankājs 2021).

Mītisko suņu sargātā nogrimušo piļu nauda pieder citai pasaulei, un šīs pasaules ļaudis to iegūt nevar vai arī tas ir saistīts ar gandrīz nepārvaramām grūtībām; šī nauda nav paliekoša. Latgales pilskalnu suņu folklorā īpaši tiek uzsvērtā suņu melnā krāsa, kas arī varētu būt norāde uz pazemes jeb htonisko pasauli. Melnas krāsas suņiem ir īpaša nozīme daudzu kultūru folklorā un mitoloģijā, īpaši Britu salās (Norman 2016). Igaunų folklorā teikts, ka mirušā gars var iemiesoties arī dažādos dzīvniekos, to skaitā sunī (no 92 šādiem folkloras tekstiem suns parādās 35 gadījumos). Igaunų folklorā dzīvniekiem, kas iemieso mirušo, tāpat kā Latgales pilskalnu folkloras suņiem, dominējošā ir melnā krāsa (Viluoja 1996). Varētu uzskatīt, ka Latgales pilskalnu suņu folkloras suņi ir mītiski sargi vārdā nenosauktai ieejai pazemes

pasaulē. Janīna Kursīte norāda, ka latviešu tautasdziesmās nav plašāk izvērsti motīvi par suni kā dvēseļu pavadoni ceļā uz viņu sauli, tomēr zināmas suņu asociatīvas saites ar pazemi un tumsu var ieraudzīt (Kursīte 2018: 508).

Latgales pilskalnu suņu folklorā ārpus suņu mītiskās lomas var mēģināt ieraudzīt arī atblāzmu no reālās suņu izmantojuma tradīcijas, tomēr nav īsti skaidrs, vai atblāzma ir no pilskalnu pils laikiem vai 19.–20. gadsimta Latgales zemnieku uzskatiem, kā pils tika aizsargāta. Suns bija pilskalnu piļu pilntiesīgs iemītnieks jau no pašiem pilskalnu rašanās laikiem. Kā redzam tabulā (sk. 1. tab.), Latgales pilskalnu suņu folklorā nekorelē ar pilskalnu datējumu, jo suņi bija klātesoši visos pilskalnu pastāvēšanas laikos, citiem vārdiem sakot, suņu folklorā ir raksturīga dažādu laikmetu pilskalniem.

Jautājums, vai folklorā var būt atainotas kādas aizvēsturiskas reālijas, ir daudz diskutēts, pie vienas atbildes tā arī nenonākot. Var pievienoties nosacīti izplatītākajam uzskatam, ka folklorā var parādīt kaut ko no senās realitātes, tomēr tas būs reti (Kejonen, Aimo 1997; Gazin-Schwartz, Holtorf 1999; Razauskas, Vaitkevičius 2008), lai gan varētu nebūt neiespējami (Vasks 2006). Acīmredzot tas attiecas arī uz Latgales pilskalnu suņu folkloru. Pilskalni, būdami monumentāli, noteikti veicināja folkloras rašanos; apkārtējo iedzīvotāju stāstos neapšaubāmi dominēja pilskalns un tā valence piesaistīt un, iespējams, vietējiem ļaudīm sacerēt folkloru (Laime 2018).

Pašlaik nav liecību par pilskalnu laikmeta suņu specializāciju, bet var iedomāties atšķirīgi izmantotus sargsuņus, ganu suņus, kamanu suņus, medību suņus, kaujas suņus, upurējamus suņus, suņus pārtikai vai varbūt pat klēpja suņus. Sākotnēji suņa izmantošanas galvenās funkcijas varēja būt klātesošas arī vienā konkrētā sunī. Kā liecina Edvarda Plankāja novērojumi, Latvijas teritorijā lībiešu kapulaukos cilvēkiem līdzapbedīto suņu osteoloģiskajā materiālā ir konstatētas traumas un kaulu patoloģijas, kas raksturīgas medību suņiem, taču neliecina par citiem suņu funkcionalitātes veidiem (Plankājs 2021).

Mītot pilskalna pilī, suņiem primāra bija sargsuņa loma, jo suņa oža un jutīgums noteikti spēja ātrāk uztvert draudus, kas varēja būt bīstami pilskalna pils iedzīvotājiem. Zinot, ka pilskalnu laikmeta pēdējā etapā, bet droši vien arī agrāk suņi Latvijā bija pietiekami lieli, skaustā 50–60 cm augsti (Plankājs 2021), tie varēja iemiesot arī noteiktas briesmas nevēlamam svešiniekam.

Pilskalnu suņu folklorā tiek uzsvērtas, pat hiperbolizētas tieši sargsuņa īpašības – rūkšana, riešana, briesmīgs izskats, lielums. Pieņemami, ka suņi, varbūt pat īpaši mācīti suņi, pildīja pilskalnu sargu funkcijas un tieši tur, kur tās bija nepieciešamākās – pie ieejas vietas jeb vārtiem, kā to liecina arī folklorā.

Varētu izteikt minējumu, ka cita iespēja izmantot sargsuņus bija pilskalnu terašu aizsardzībā. Latgales un ne tikai Latgales pilskalniem bija raksturīgas viena vai

vairākas mākslīgi veidotas terases pilskalna nogāzēs. Parasti šīs terases ir vien pāris metrus platas un uz tām neko citu kā sētu uzbūvēt nevarēja. Tas nozīmē, ka terases ārmalā bija stāvkoku vai guļkoku palisāde bez kaujas ejas un ka nocietinājuma sargiem nebija iespējams pārvietoties pa nocietinājuma augšpusi. Ja tā, tad terases nocietinājumi bija akli, t. i., tie varēja aizkavēt uzbrucēju tikai tik daudz, cik uzbrucējam vajadzēja laika, lai tiktu pāri sētai. Sēta varēja būt 2–3 m augsta. Tā Viļānu Piziču Kaupra kalnā uz terases esošās palisādes rekonstruējamais augstums ir 2,3 m (Urtans 1987: 147). Uz terases palisādes iekšpusē varēja būt vairāki brīvi skraidoši sargsuņi, kas laikus brīdināja par svešinieku tuvošanos. Varbūt šo relatīvi šauro terašu izveidošanos papildus arī sekmēja suņi, jo, pildot sargsuņa uzdevumu, tie pārvietojās gar palisādes iekšpusi un ilgākā laika posmā varēja iestaigāt vai izskriet grāvjuveida padziļinājumu, kas pēc pilskalna koka pili un nocietinājumu beigām varēja noteiktāk iezīmēt terasi. Šādas mājdzīvnieku iestaigātas renes, piemēram, jātnieku ceļš vai ceļš uz ganībām, ir visai bieži konstatējamas detālākā reljefa izpētē (Urtāns 2012).

Var iedomāties, ka Latgales pilskalnu suņu folklorā bieži minētie divi suņi ir reālais sargsuņu lietojuma veids – suņi izpilda lomu divatā un novērš iespējamo apdraudējumu, jo otrs suns var sargāt pirmo. Tāpēc nereti minētie divi suņi pilskalnu folklorā, iespējams, apzīmē to realitāti, kas bija pils pastāvēšanas laikā. Janīna Kursīte gan norāda uz skaitļa divi mitoloģisko nozīmi, kur tiek uzsvērti pretstati vai dvīņu fenomēns (Kursīte 1996: 100–102). Latgales pilskalnu suņu folklorā divi suņi netiek pret-nostatīti, tieši otrādi – tie veido vienotu divu suņu “komandu”.

Folklorā, protams, izpaužas sava laika, visticamāk, 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma vai vēl kādu iepriekšējo gadsimtu vietējo ļaužu uzskati par pili un suņu lomu, varbūt izceļot to, kas nebija raksturīgs zemnieku saimniecību suņiem, piemēram, suņu turēšanu ķēdē. Arheoloģiskajā nozīmē Latvijas pilskalnus garākas dzelzs ķēdes nav atrastas. Maz ticams, ka Latgales zemnieki, kas bija Latgales pilskalnu folkloras nesēji, savu ganu vai mājas sargu varētu atļauties turēt pieķēdētu; dzelzs un attiecīgi dzelzs ķēde bija pārāk dārga, lai to izmantotu suņu piesiešanai. Varbūt tas atkal netieši norāda uz tautas uzskatu par pilskalnu mītisko suņu īpašo nozīmību. Tajā pašā laikā apbedījumos Skandināvijā ir atrastas suņu ķēdes, tā uzsverot gan suņu īpašo nozīmību, gan to saimnieku augsto statusu (Gräslund 2004: 168, 169).

Rakstā paustais par Latgales pilskalnu suņu kā sargsuņu lomu, kas atklājas pilskalnu folklorā, ir tikai hipotētisks skats uz iespējamo pilskalnu piļu aizsardzības modeli. Tomēr zīmīgi, ka tieši pilskalnu folklorā parādās lielāka suņu klātbūtne, nekā tas ir citos naratīvos, kas varbūt iezīmē pastarpinātas, pakārtotas atmiņas par suņiem – koka piļu sargiem. Suņu otra loma, kas parādās pilskalnu suņu folklorā, saistās ar daudzslāņainiem, ne laikā, ne telpā nenodalāmiem mitoloģiskiem priekšstatiem par ieeju pazemes pasaulē un šīs ieejas sargāšanu. Suņa divdabīgais raksturs ir

sen ievērots reliģiskajās dimensijās. Tiek teikts, ka suns ir piederīgs gan dabai, gan kultūrai jeb haosam un sakārtotībai, kā labajam, tā ļaunajam, suns palīdz cilvēku dvēselēm no dzīvo pasaules nokļūt mirušo pasaulē un suns mitoloģiskajā nozīmē ir personāžs, kas vieno virszemes un htonisko pasauli. Uz šo suņa mitoloģisko lomu norāda arī Latgales pilskalnu suņu folkloras analīze.

Literatūra

Aizsils, Arvīds (1939). Latgales vietu teikas. *Daugavas Vēstnesis*, 13.12.

Ancelāne, Anna (red.) (1988). *Latviešu tautas teikas: vēsturiskās teikas: izlase*. Rīga: Zinātne.

Berglund, Jenny; Svanberg, Ingvar (eds.) (2009). *Hunden i kult och religion: på gränsen mellan heligt och profant*. Göteborg: Daidalos.

Brastiņš, Ernests (1928). *Latvijas pilskalni: Latgale*. Rīga: Pieminēkļu valde.

Bukšs, Miķelis (1932). Teikas par Latgales pilskalniem. *Aizsargs*, Nr. 3, 537., 538. lpp.

Calkin, Veniamin Iosifovich (1961). Fauna iz raskopok srednevekovykh gorodishch na territorii Latvii. Shnore, Jelvira Davidovna. *Asotskoe gorodishhe*. Rīga: Izdatel'stvo Akademii nauk Latvijas SSR, s. 203–222.

Gazin-Schwartz, Amy; Holtorf, Cornelius J. (eds.) (1999). *Archaeology and Folklore: Theoretical Archaeology Group*. London; New York: Routledge.

Gräslund, Anne-Sofie (2004). Dogs in Graves – a Question of Symbolism? Frizell, Barbro Santillo (ed.). *Man and Animal in Antiquity: Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002*. Rome: Swedish Institut, pp. 167–176.

Graudonis, Janis Ekabovich (1967). *Latvija v jepohu pozdnej bronzy i rannego zheleza: nachalo razlozhenija pervobytnoobshhinnogo stroja*. Rīga: Zinātne.

Graudonis, Jānis (1989). *Nocietinātās apmetnes Daugavas lejtecē*. Rīga: Zinātne.

Grigorovičs, Mārtiņš (1936). Kalnu un ezeru zemē. *Straume*, Nr. 28, 23.–25. lpp.

Herdera vārdnīca: simboli: mākslas, mitoloģijas, reliģijas, arheoloģijas un literatūras simboli (1993). Rīga: Pētergailis.

Hoitash, Christopher (2023). *Dogs in Mythology and Folklore from Around the World*. May 9. Available: <https://www.culturefrontier.com/dogs-in-mythology/> [Accessed 07.01.2024.].

Kejonen, Aimo (1997). On the Oral Folklore Connected with Caves in Finland. Jeannin, Pierre-Yves (ed.). *Proceedings of the 12th International Congress of Speleology. Vol. 3. Symposium 2: Archaeology and Paleontology in Caves*. Basel: Speleo Projects, pp. 53–56.

Kovaļenko, Solvita; Tretjakova, Antonija (sast.) (2002). *Baltās pēdas. Ludzas rajona teikas, leģendas, nostāsti*. Rīga: Garā pupa.

Kuniga, Ināra (2010). *Madalānu pilskalns, ciems un kapulauki 1. g. t. pr. Kr.–13. gs*. Rīga: [b. i.].

Kuniga, Ināra (2022). *Rušenicas pilskalns*. [Rīga]: Rīgas Skolēnu pils.

Kursīte, Janīna (1996). *Latviešu folklorā mītu spoguļi*. Rīga: Zinātne.

Kursīte, Janīna (2018). *Dainu kodekss*. Rīga: Rundas.

Laime, Sandis (2009). *Svētā pazeme: Latvijas alu folklorā*. Rīga: Zinātne.

Laime, Sandis (2018). The Place Valence Approach in Folk Narrative Research: The "Church Sinks Underground" Motif in Latvian Folklore. Valk, Ülo; Sävborg, Daniel (eds.). *Storied and Supernatural Places: Studies in Spatial and Social Dimensions of Folklore and Sagas*. Helsinki: Finnish Literature Society, pp. 80–92.

Ločmelis, A. (1933). Nostāsts par Puncuļu pilskalnu. *Latvijas Jaunatne*, Nr. 2(96), 63. lpp.

Mugurēvičs, Ēvalds (1977). *Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi: 3.–15. gs. arheoloģiskie pieminekļi*. Rīga: Zinātne.

Muktupāvela, Rūta; Ozoliņa, Lolita; Vītola, Ieva. Latvijas jaunatklātie pilskalni kultūridentitātes un vietas piederības kontekstā. *Letonica*, Nr. 50, 154.–172. lpp. DOI: 10.35539/LTNC.2023.0050.08.

Norman, Mark (2016). *Black Dog Folklore*. Troy Books Publishing.

Plankājs, Eduards (2021). Sprūde, V. Kad suņi un kaķi kļuva par Latvijas teritorijas iemītniekiem? Vai latvieši ēda suņus? Intervija ar zooarheologu Eduardu Plankāju. *Latvijas Avīze*, 06.11. Pieejams: <https://www.la.lv/suns-ka-lidzgaitnieks-aizkapa-dzive> [sk. 02.01.2024.].

Razauskas, Dainius; Vaitkevičius, Vyktintas (2008). The Mythological Moon Horse as Reflected in Baltic Archaeology, Folklore and Linguistics. *Archaeologia Baltica*, No. 10, pp. 71–77.

Ritums, Ritvars; Tāle, Iveta; Urtāns, Juris; Vītola, Ieva (2006). Teikas par Latvijas pilskalniem. Zelčs, Vitālijs (red.). *Zemes un vides zinātnes. Pilskalni Latvijas ainavā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 7.–26. lpp. (Latvijas Universitātes Raksti, 695. sēj.).

Sams, Mārtiņš (1925a). Pa Latvijas senatnes ceļiem. *Latvijas Vēstnesis*, 18.07.

Sams, Mārtiņš (1925b). Pa Latvijas senatnes ceļiem. *Latvijas Vēstnesis*, 29.07.

Schlerath, Bernfried (1954). Der Hund bei den Indogermanen. *Paideuma*, No. 4, pp. 25–40.

Straubergs, Kārlis (1944). *Latviešu tautas parašas*. Rīga: Latvju grāmata.

Stubavs, Adolfs (1976). *Ķentes pilskalns un apmetne*. Rīga: Zinātne.

Šmits, Pēteris (red.) (1941). *Latviešu tautas ticējumi*. 4. sēj. Rīga: Latviešu folkloras krātuves izdevums.

Šnore, Elvīra; Zariņa, Anna. *Senā Sēlpils*. Rīga: Zinātne.

Urtāns, Juris Vladislavovich (1987). Bytovye uslovija zhitelej gorodishcha Pizichu "Kaupra kalns". *Iz istorii mediciny*. T. 17. Rīga: RMI, s. 144–153.

Urtāns, Juris (1990). Latgales pilskalni – baznīckalni. *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1988. un 1989. gada pētījumu rezultātiem: arheoloģija*. Rīga: Zinātne, 167.–169. lpp.

Urtāns, Juris (1996). Latvijas pilskalnu verifikācija. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1(18), 115.–127. lpp.

Urtāns, Juris (2011). Ernesta Brastiņa pilskalnu grāmatas un pilskalnu folklorā. *Letonica*, Nr. 11, 178.–187. lpp.

Urtāns, Juris (2012). Par senajiem jātnieku ceļiem. *Ģeogrāfija mainīgajā pasaulē. IV Latvijas ģeogrāfijas kongress, 2012. gada 16.–17. marts: referātu tēzes*. Rīga: Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, 85.–87. lpp.

Urtāns, Juris (2013). Milža tēls Latvijas pilskalnu folklorā. *Letonica*, Nr. 26, 120.–130. lpp.

Urtāns, Juris (2014). Dzirkles Latvijas pilskalnu folklorā. Urtāns, Juris (red.). *Kultūras krustpunkti: 2013. gada 1.–2. novembra konference: Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. 6. laidieni. Rīga: Nordik, 66.–78. lpp.

- Urtāns, Juris (2015–2021). Durvju un vārtu motīvs Latgales pilskalnu folklorā. *Via Latgalica: Latgalistikys kongresu materiali*. 5. sēj., 103.–114. lpp.
- Urtāns, Juris (2020). Izrakumi 2019. gadā no jauna atklātajā Atašienes pilskalnā. Urtāns, Juris; Virse, Ingrida Līga (red.). *Arheologu pētījumi Latvijā 2018.–2019. gadā*. Rīga: NT Klasika, 63.–66. lpp.
- Urtāns, Juris (2024). *Latgales pilskalni un to folklorā*. Rīga: NT Klasika.
- Urtāns, Juris; Meinerts, Jānis (2024). Arheoloģiskās izpētes darbi Baltinavas pilskalnā. Brūzis, Rūdolfs; Haferberga, Vanda (red.). *Arheoloģiskie pētījumi Latvijā 2022.–2023. gadā*. Rīga: NT Klasika, 81.–87. lpp.
- Vasks, Andrejs (1994). *Brikuļu nocietināta apmetne: Lubāna zemiene vēljā bronzas un dzelzs laikmetā, 1000. g. pr. Kr.–1000. g. pēc Kr.* Rīga: Preses nams.
- Vasks, Andrejs (2006). The Kalnazīverti Pectoral Ornament: Archaeology and Folklore. *Archaeologia Lituana*, Nr. 7, pp. 9–14.
- Vasks, Andrejs (2021). *Lībieši. Latvijas arheoloģijas rokasgrāmata*. Rīga: Zinātne, 579., 580. lpp.
- Viluoja, Eha (1996). Manifestations of the Revenant in Estonian Folk Tradition. *Electronic Journal of Folklore*, Vol. 2, pp. 74–86. Available: <https://www.folklore.ee/folklore/vol2/viluoja.htm> [Accessed 15.01.2024.].
- Viluoja, Eha (1997). The Relations Between the Living and the Dead in Estonian Folklore. *Electronic Journal of Folklore*, Vol. 4, pp. 34–42. Available: www.folklore.ee/folklore/vol4/relation.htm [Accessed 15.01.2024.].
- Vītola, Ieva; Urtāns, Juris (2014). Oral Tradition about Late Iron Age Liv Hill Forts in Latvia. Valk, Heiki (ed.). *Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th – 13th Centuries: a Collection of Articles in Memory of Evald Tõnisson*. Tartu: Tartu Ülikooli arheoloogia osakond, pp. 417–428 (Muinasaja Teadus, 24; Proceedings of the Learned Estonian Society, 37).
- Zariņa, Anna (2006). *Salaspils Laukskolas kapulauks, 10.–13. gadsimts*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Signe Šēnfelde

Mg. philol., literatūrzinātniece; Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Mg. philol., literary scholar; The Institute of Latvian History of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: senfelde@gmail.com

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.04

**Alternatīvā lasīšanas kultūra
Latvijas PSR 20. gadsimta 50. gados
pēc Kaspara Aleksandra Irbes dienasgrāmatas**

**Alternative Reading Culture
in Soviet Latvia in the 1950s
through the Diary of Kaspars Aleksandrs Irbe**

Atslēgvārdi:

padomju Latvija,
homoseksuālis Kaspars Aleksandrs Irbe,
alternatīvā lasīšanas kultūra,
eskeipisms

Keywords:

Soviet Latvia,
queer Kaspars Aleksandrs Irbe,
alternative reading culture,
escapism

Raksts izstrādāts Latvijas Zinātnes padomes atbalstītajā projektā "Starp valsts iestāžu uzraudzību un neiejaukšanos: viendzimuma seksuālo subkultūru prakses Padomju Latvijā, 1954–1991" (Nr. Izp-2021/1-0167).

Kopsavilkums

Pētījuma fokusā ir latviešu kvīra Kaspara Aleksandra Irbes (1906–1996) ieraksti dienasgrāmatā 20. gadsimta 50. gadu staļinisma un atkušņa posmā, kas veltīti vienam kultūras vidi raksturojošam lielumam – grāmatai. Faktiem un detaļām bagātie pieraksti ir ļāvuši ieskatīties šā perioda grāmatu lietošanas paradumos, kā arī grāmatu piedāvājumam veikalos un antikvariātā. Raksta mērķis ir izpētīt lasītāja iespējas iegūt literatūru, kas nebūtu padomju ideoloģijas piesātināta un noderētu neatkarīgas garīgās telpas radīšanai, tā liekot pamatus individuālai izdzīvošanas stratēģijai. Irbes rakstītais atklāj bēgšanu grāmatu radītajā pasaulē, kas uz brīdi liek aizmirst padomju realitāti. Vēstot par eskeipisma pieredzi, autors vienlaikus kontekstualizē dažādu laiku, autoru, nozaru un žanru literatūras pieejamību laikā, kad cenzūra un valsts drošības dienestu struktūras šķietami visiem līdzekļiem vērsās pret sīkāko ideoloģiskās diversijas iespēju.

Summary

The study focuses on the diary entries of a Latvian homosexual man, Kaspars Aleksandrs Irbe (1906–1996), from the Stalinist and Khrushchev's Thaw period in the 1950s, which are dedicated to one of the descriptive aspects of the cultural environment – the book. Rich in facts and details, these notes provide insight into the reading habits of the time while also helping to evaluate the availability of books in bookstores and second-hand book shops. The article aims to apply the methodology of a queer eye to explore the opportunities to Irbe to access literature that was not saturated with Soviet ideology and could aid in the creation of an independent spiritual space, thus laying the foundation for individual survival strategies. Irbe's writings reveal an escape into the worlds created in books, allowing a temporary distraction from Soviet reality. While narrating the experience of escapism, the author simultaneously contextualizes the availability of various authors, types, and genres of literature during a time when censorship and different organizations of security seemingly sought to eliminate even the slightest opportunity for ideological diversity.

Ievads

Biedrība "Ascendum" 2021. gadā laida klajā Kaspara Aleksandra Irbes 69 gadus rakstītas dienasgrāmatas pirmo daļu – "Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949", un noris arī turpmāko gadu pierakstu sagatavošana publicēšanai. Bijušajā postpadomju telpā tā ir vienīgā saglabājusies dienasgrāmata, kas rakstīta tik ilgi, tostarp ietverot visu Latvijas padomju varas periodu no tās pirmās līdz pēdējai dienai (taču Irbe nerakstīja katru dienu, turklāt no dienasgrāmatas ir pazuduši trīs pusgadi, dažus ierakstus viņš vecumdienās iznīcināja).¹ Aptuveni trešdaļa pierakstu dienasgrāmatā ir veltīta "romantiskajiem piedzīvojumiem" un "sporta gaitām", kā autors konsekventi dēvē regulāri praktizēto krūzingu² un vuajērismu³, taču tikpat detāli viņš apraksta ikdienu – sabiedrību, pilsētvidi, notikumus, gastronomiju, modi, kultūru. Raksta fokusā ir tikai viens kultūras elements – grāmata, turklāt ierobežotā laika nogrieznī – 20. gadsimta 50. gados, kad staļinismu (1928–1953) nomaina Hruščova atkusnis (1953–1964), dienasgrāmatas autors ir fizisko spēku pilnbriedā, darbīgs, pārsvarā finansiāli nodrošināts un ieinteresēts lasāmvielas iegūšanā.⁴ Pierakstos viņš atsaucas tikai uz pirmskara Latvijā vai Rietumos izdoto literatūru no antikvariāta, specializētajā ārzemju literatūras veikalā nopērkamajām grāmatām vai pasaules klasiskās literatūras tulkojumiem latviešu valodā, ko 50. gadu vidū sāka izlaist Latvijas Valsts izdevniecība (turpmāk – LVI). Irbe skolā bija apguvis trīs svešvalodas (vācu, angļu, franču), literatūru, psiholoģiju un filozofiju.⁵ Viņš pārzināja arī krievu valodu, pieprata jidišu, ko bija ielāgojis, dzīvojot Dubultu vasarnieku

1 Pirmais ieraksts dienasgrāmatā datēts ar 1927. gada 24. februāri, pēdējais veikts 1996. gada 12. martā, sešas dienas pirms nāves.

2 Krūzings (no angļu val. *cruising*), homoseksuāļu slengā iepazīšanās vai seksuālu sakaru meklēšana parkos un publiskajās tualetēs.

3 Vuajērisms – pārejoša vai pastāvīga tieksme skatīties uz citu cilvēku seksuālo vai intīmo rīcību, kas notiek novērotajam cilvēkam nemanot un parasti noved pie vērotāja seksuāla uzbudinājuma un masturbācijas.

4 Konkrētā desmitgade izvēlēta pārskatāmības dēļ – Irbes pieraksti no 1956. gada kļuva arvien apjomīgāki un detalizētāki, un to atspoguļošanai vēlākajās desmitgadēs nepieciešams plašāks izklāsts.

5 1927. gadā Irbe absolvēja Rīgas Jūrmalas pilsētas 1. vidusskolas humanitāro klasi, mācību iestādes nosaukums dažādos avotos ir atšķirīgs. Sk.: Radovics, Ainārs. Šmidhena un Bērziņa Dubultu ģimnāzija. Pieejams: <https://jurnalaskratuve.lv/places/view/13> [sk. 06.03.2023.].

kopienā,ursos mācījies latīņu valodu,⁶ tāpēc padomju periodā, kad bija ierobežota pieeja informācijai, Irbe, pateicoties humanitāro zināšanu pamatam, varēja studēt lietoto grāmatu veikalos nopērkamo literatūru, kā arī laikrakstus krievu, vācu, angļu un franču valodā, tā veidojot savu neatkarīgo viedokli. “Visu svarīgāko literatūrā, mākslās, zinātnēs zinu,”⁷ Irbe raksturo sevi. Viņa pastāvīgo interesi par valodām, literatūru, mākslu apliecina iepriekšējo desmitgažu ieraksti dienasgrāmatā: lasījis sengrieķu un romiešu vārsmas, pētījumus par antīko kultūru, renesanses mākslu, Rietumeiropas, krievu, skandināvu un latviešu literatūras klasiku. Dienasgrāmatas autors spējis lietpratīgi izmantot dažādus informācijas avotus – pierakstos ir norādes gan uz pasaules kultūras vēstures klasikas darbiem – viņš vairākas reizes atsaucies uz Leonardo da Vinči (*Leonardo da Vinci*, 1452–1519) un Pētera Čaikovska (*Pjotr Čajkovskij*, 1840–1893) personībām –, gan uz padomju laikam netipiskām zināšanām par seksualitāti, kas gūtas 20. gadsimta sākuma Rietumu un pēckara padomju bloka valstu speciālistu darbos, sasaistot tās ar savu empīrisko pieredzi (Lipša 2021).

Pētījumu iedvesmojusi Oksfordas Universitātes profesora Dena Hīlija (*Dan Healey*) ideja par “kvīra aci” kā metaforu atvērtam un vērīgam lasījumam; šis jēdziens ir jāskaidro kā īpašs jutīgums, kas palīdz atklāt pētāmā objekta daudzos informatīvos slāņus. Ņemot vērā padomju homoseksualitātes diskursu, ir jāprot “izlasīt stāstu citādi” (Healey 2017, 2020). Viņš norāda uz domāšanas veidu, kāds nepieciešams “kvīra acs” trenēšanai – meklēt stāstu tur, kur, šķiet, nav nekādas saistības ar meklēto, būt vērīgam pret “kvīru iespējamībām” pētāmajā materiālā, trenēt “ožu” un “instinktu” (Lipša 2019). Padomju periodā, īpaši pirmajās pēckara desmitgadēs, rakstītu kvīru dienasgrāmatu, kas pieejamas pētniekiem, ir saglabāties maz, un Hīlijs ir pievērsies pēckara padomju sistēmā dzīvojoša Irbes vienaudža, par homoseksualitāti notiesātā un Gulagā nometinātā dziedātāja Vadima Kozina (*Vadim Kozin*, 1903–1994) pēc Staļina nāves dažus gadus rakstītai dienasgrāmatai,⁸ bet Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta pētnieks Jānis Ozoliņš, veicot pilnu dienasgrāmatas rekonstrukciju, analizējis kino režisora Gunāra Pieša (1931–1996)

6 Irbe bija apguvis arī Braila rakstību. Viņa pirmā darbavieta bija Tautas labklājības ministrija (1932–1939), kur strādāja Sociālās apgādes nodaļā un koordinēja Strazdumuižas Neredzīgo un vājredzīgo izglītības biedrības “Neredzīgo institūts” bibliotēkai nepieciešamo grāmatu pārrakstīšanu Braila raksta latviešu valodā.

7 29.08.1952. Šeit un turpmāk dienasgrāmata citēta pēc: Irbe, Kaspars Aleksandrs. Dienasgrāmata. Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs. Autobiogrāfiju krājums, Nr. LFK Ak [47], norādot konkrētu ieraksta datumu.

8 Healey, Dan (2017). *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*. London: Bloomsbury Academic, pp. 73–89.

“ego-dokumentu”, kura lielāka daļa tapusi vēlāk par rakstā aplūkotajiem 50. gadiem.⁹ Gan sava laika slavenība Kozins, gan režisors “ar neciešamo raksturu” Piesis bija radošas, sabiedrībā zināmas personības, kas pierakstus izmantoja arī māksliniecisko ideju fiksēšanai, taču Irbe ir tā sauktais vienkāršais cilvēks, kas apzināti izvairījās no karjeras un plašas sabiedrības par labu noslēgtai privātai dzīvei.

Lai plašāk atklātu Irbes pierakstu daudzslāņainību, materiāla analizē ir izmantota tuvlasījuma (*close reading*) metode, kas sakņojas britu literatūras pētnieka un psihologa, jaunās kritikas pamatlicēja Aivora Ārmstronga Ričardsa (*Ivor Armstrong Richards*, 1893–1979) aicinājumā pievērsties tekstam, neņemot vērā kontekstu, proti, būt ar rakstīto “viens pret vienu”. Tam vislabāk noder neliels teksts vai teksta fragments. Mūsdienu skatījumu uz tuvlasījumu sniedz literatūras profesora Deivida Grīnhema (*David Greenham*) darbs *Close Reading* (“Tuvlasījuma pamati”), kurā aprādīts, kā lasītājam saskatīt teksta informatīvās šķautnes, kuras iepriekš nav pamanītas.

Raksta mērķis ir, balstoties Irbes 50. gadu dienasgrāmatu pierakstos, parādīt alternatīvus personas iekšējās brīvības meklējumus padomju ideoloģijas piesātinātajā ikdienā. Irbe šādu iespēju saskatīja mākslas, īpaši grāmatu, pasaulē – ne vien lasāmvielas izvēlē, bet arī iekāroto grāmatu medībās, iegādē, uzkrāšanā, studijās, kas, sastatot viņa fiksētos vērojumus ar periodikā un atsevišķos pētījumos aprakstīto laikmeta fonu, ir pretrunā kolektīvajai atmiņai un atklāj noteiktas sabiedrības grupas – kvīru – izdzīvošanas stratēģiju. Tāpēc sākumā tiks aprakstīta dienasgrāmatas autora kā īpatnas (citviet – savdabīgas) personas tapšana, kas noteica arī viņa ieinteresētību konkrētā lasāmvielā, bet tālāk – viņa eskeipisma pieredze un prakse, iepērkoties Rīgas centra antikvariātos un vērtējot izlasīto.

Irbes kā īpatnas personas sevis dokumentēšana

Irbe sevi definē kā romantiķi, kam zūdošā vienmēr ir žēl. “Tā tas ir mums, visiem romantiķiem. Arī pārējiem pagājušie laiki liekas interesantāki par esošajiem.”¹⁰ Šī iemesla dēļ jaunais Irbe arī uzsāka dienasgrāmatu – bija jāpieraksta, lai, vēlāk pārlasot, spētu labāk atcerēties un atceroties atkārtoti piedzīvot, jo “bez atmiņām dzīve ir nedzīvota”.¹¹ Dzīves gaitā viņš ik pa

9 Ozoliņš, Jānis (2024). Akumulējot negatīvos afektus: padomju Latvijas kinorežisora Gunāra Pieša dienasgrāmata. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 120, 81.–102. lpp.

10 27.07.1940.

11 05.11.1935. un 15.05.1974.

laikam pārlasīja iepriekš rakstīto, bet mūža nogalē arī skaidroja, komentēja un pasvītvoja ar sarkanu, jo bija izlēmis, ka dienasgrāmatu atstās mantojumā kādam spējīgam rakstniekam vai zinātniekam psihologam.¹² Pierakstītais autora domu izklāsts un izteiksmes veids atbilst klasiskajam priekšstatam par romantiķa pašrefleksijām – vienpatis, kaislību pārņemts dumpinieks, kas alkst harmonijas, skumst par notiekošo pasaulē, tiecas uz gaismas uzvaru pār tumsu. Šāds pasaules skatījums, mēģinot iztulkot pieredzi binārās opozīcijās, miesu pretstatot garam, seksuālo baudu – mākslas apcerei vai katarsei, satraukumu – mieram un labsajūtai, ir saistīts ar sevis kā “savdabīgas personības” apzināšanos.¹³ Irbe sevi par homoseksuāli ne reizi nav nosaucis, tomēr jēdzienu “īpatns” vai “savdabīgs” lieto “es esmu kvīrs” nozīmē. No dienasgrāmatas ierakstiem var secināt, ka viņš kopš jaunības ir interesējies par seksualitāti kā svarīgu savas sarežģītās personības šķautni, piemēram, atsaucas uz šveiciešu zinātnieka Augusta Forela (*Auguste-Henri Forel*, 1848–1931) apjomīgo – četras grāmatas – dabaszinātnisko, psiholoģisko un higiēnisko apcerējumu “Dzimumu jautājums”.¹⁴ 1959. gada vasarā Irbe vairākkārt min, ka aizrautīgi lasa nesen pirktu profesora Forela grāmatu *Die sexuelle Frage*,¹⁵ kura, lai gan izdota 1913. gadā, joprojām ir moderna un aktuāla, sevišķi “attiecībā uz perversajiem” – lai varētu plašāk izprast to dvēseles dzīvi un stāvokli sabiedrībā.¹⁶ Tātad zināšanas, kas 50. gados nebija iekļautas oficiālajā, medicīniski tiesiskajā diskursā par seksualitāti, tostarp homoseksualitāti, Irbe ieguva, lasot 20. gadsimta sākuma zinātnieku sacerējumus, piemēram, vācu pirmā seksologa Ivana Bloha (*Iwan Block*, 1872–1922)¹⁷ un itāļu antropologa Paolo Mantegacas (*Paolo Mantegazza*, 1831–1910)

12 1992. gadā viņš komentējis 1953. gada 11. novembra ierakstu, kurā apcer romantisko apmātību ar kādu K., tāpēc sadedzinājis ierakstus, ko nevēlas atstāt nākamajām paaudzēm.

13 29.08.1953.: “Vārtos pa dažādiem dubļiem, kas, ievērojot manu miesas skaistumu un garīgo attīstību, man galīgi nepiemērots un pašam pretīgs. Riebīgi!”

14 Latviešu valodā grāmata iznāca 1930. gadā Roberta Krodera (1892–1956) tulkojumā, un to laida klajā izdevniecība “Argonauti”.

15 Forel, August (1913). *Die sexuelle Frage*. München: Verlag von Ernst Reinhardt.

16 25.08.1959.

17 Iespējams, tas ir Ivana Bloha fundamentālais darbs par seksualitātes un kultūras korelāciju *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* (1907). Berlin: Louis Marcus Verlagbuchhandlung.

darbus,¹⁸ kas pārstāv seksuālā modernisma virzienu un 50. gados bija nopērkami Rīgas antikvariātos.

Skaidrodams savus seksuālos paradumus, Irbe ir pretrunīgs: no vienas puses – viņš bija pārliecināts, ka seksuālo dziņu apmierināšanā (viņš to dēvē par kaislību) nav nekā nosodāma, tas ir varens spēks, kas vada un triec dvēseli neatkarīgi no cilvēka gribas. No otras – ka ar šīm dziņām ir jācīnās, tā ir mūžīga un grūta cīņa ar sevi. Vārtīšanos pa dubļiem, kā Irbe dēvē neveiksmes seksuālajos kontaktos, ir jākompensē ar skaisto – dabu, mūziku, literatūru, tomēr – ko darīt, “kad kaislību ārprāts pārņem dvēseli?”¹⁹ Šāda retorika 50. gadu dienasgrāmatā atkārtojas bieži. Pētniece Ineta Lipša, kas viņa kaislības nodēvējusi par Dostojevskā varoņu cienīgām, plaši aprakstījusi Irbes kā kvīra pašdokumentēšanos (Lipša 2021).

Dienasgrāmatas autora intereses atspoguļojas arī pierakstos fiksēto grāmatu tematikā. Pirmajos gados dienasgrāmatā dominē romantika, viņš citē Aspazijas (1865–1943), Friča Bārdas (1880–1919), Alfrēda de Misē (*Alfred de Musset*, 1810–1857) dzeju, Augusta Saulieša (1869–1933) stāstā “Soda diena” ietvertās pārdomas par dzīves jēgu. Vēlāk, 50. gados, raksta, ka daudzus sacerējumus lasa atkārtoti, piemēram, Aleksandra Dimā (*Alexandre Dumas*, 1802–1870) romānu “Karalienes kaklarota”,²⁰ Aleksandra Puškina (*Alexandr Pushkin*, 1799–1837) romānu vārsnās “Jevgeņijs Ņegins”,²¹ vēl un vēlreiz pārlasa Aspazijas un Raiņa (1865–1929) dzeju un antīko autoru darbus, kas emocionāli “paceļ”. Viņš apraksta tikko iegādāto Onorē de Balzaka (*Honoré de Balzac*, 1799–1850) romānu “Zaudētās ilūzijas”,²² kas viņu ir aizkustinājis līdz asarām, sajūsminās par personas brīvību, ko atklāj Džovanni Bokačo (*Giovanni*

18 Runa ir par cilvēku dzimumattiecību antropoloģiski kultūrvēsturisko pētījumu *Gli Amori degli Uomini*, kas itāliešu valodā iznāca 1885. gadā. Irbe, visticamāk, ir iegādājies vācu izdevumu *Die Geschlechtsverhältnisse des Menschen: anthropologisch-kulturhistorische Studien* (1908). Berlin: Neufeld & Henius Verlag.

19 10.12.1950.

20 22.12.1950.: “Gultā nobeidzu lasīt Dimā jauko romānu Karalienes kaklarota. Brīnišķi uzrakstīts. Jūtams rokoko gars.” Aleksandra Dimā (tēva) izmeklētus rakstus 10 sējumos, tostarp romānu “Karalienes kaklarota”, 1938. gadā klajā laida izdevniecība “Grāmatu draugs” Jēkaba Jansona-Saivas (1890–1953) tulkojumā.

21 03.01.1952.: “Drusku lasīju Jevgeņiju Ņeginu”. Romānu vārsnās pirmo reizi latviešu valodā tulkojis Herberts Dorbe (1890–1953) 1928. gadā, un tas izdots 1930. gadā spiestuvē “Burtnieks”. 1948. gadā “Jevgeņijs Ņegins” iznāca Jāņa Plauža (1903–1952) un Andreja Šmidres (1905–1972) tulkojumā Latvijas Valsts izdevniecībā. Iespējams, Irbe lasīja kādu no oriģinālversijām.

22 Cilvēciskās komēdijas cikla romānu trīs daļās “Zaudētās ilūzijas” Jausmas Ābramas (1912–1994) tulkojumā LVI laida klajā 1955. gadā.

Boccaccio, 1313–1375) noveļu krājums "Dekameron",²³ taču tikpat ieinteresēts ir, lasot grāmatas par eksotisku zemju un tautu dzīvi, piemēram, vācu ģeogrāfa un etnologa Karla Helbiga (*Karl Martin Alexander Helbig*, 1903–1991) ceļojuma piezīmes *Urwaldwildnis Borneo. 3000 Kilometer Zick-Zack-Marsch durch Asiens größte Insel* par Borneo tuksnesi²⁴ vai etnologa un rakstnieka Ēriha Vustmana (*Erich Wustmann*, 1907–1994) Lapzemes piedzīvojumu grāmatu *Klingende Wildnis. Erlebnisse in Lappland*.²⁵ Viņa uzmanību antikvariātā bija piesaistījušas arī franču kurtizānes, rakstnieces un literārā salona saimnieces Ninonas de Lanklo (*Ninon de L'Enclos*, 1616–1705) vēstules un kāda nezināma autora erotiska rakstura sacerējums, kurā, spriežot pēc aprautajiem vārdiem, kādos Irbe citkārt mēdza fiksēt seksuālas darbības, bija aprakstīta seksa tehnika.²⁶ Antikvariātā viņš bija iegādājies arī vācu mākslinieka Hansa Holbeina, jaunākā (*Hans Holbein, der Jüngere*, 1497–1543) kokgriezumu cikla *Bilder des Todes* ("Nāves deja", 1524–1526) reprodukciju izdevumu,²⁷ kā arī vācu kultūras vēsturnieka etnologa Ferdinanda fon Raicenšteina (*Ferdinand von Reitzenstein*, 1876–1929) apcerējumu par eiropiešu mīlestības un laulības izpratni kopš senatnes *Liebe und Ehe im europäischen Altertum*, kas ir piektais sējums apjomīgajā pētījumā.²⁸

Izlasītā fiksēšana, kaut vai tikai autoru vai nosaukumu līmenī, spriedumos demonstrēta pieredze, zināšanas valodās un izvēlētajā materiālā, spēja vērtēt objektīvi stiprina rakstītāja pašvērtību. Tas ir veids, kā radīt un rādīt sevi tādu, kāds atbilstu Irbes priekšstatiem par labāku, gaišāku personību. Piemēram, fiksējot faktu, ka LVI tikko izdotas Apulēja "Metamorfozas",²⁹ norādījis, ka viņa rīcībā ir arī izdevumi vācu un latīņu valodā, bet, pārlasot latviešu valodā, par jaunu guvis brīnīšku pārdzīvojumu un "it kā pārceltos tālajā nebūtībā aizgājušajā senatnē". Norādījis arī, ka

23 Maijas Kveldes (1923–2011) tulkojumā un Maijas Silmales (1924–1973) atdzejojumā no itāļu valodas "Dekameronu" LVI izdeva 1958. gadā.

24 Grāmata ir piedzīvojusi četrus izdevumus 1940., 1941., 1942. un 1957. gadā. Iespējams, viņa rīcībā bija jaunākais izdevums.

25 Wustmann, Erich (1956). *Klingende Wildnis. Erlebnisse in Lappland*. Eisenach; Kassel: Erich Röth Verlag.

26 15.08.1957.

27 07.10.1958.; Holbein, Hans, der Jüngere (1930). *Bilder des Todes*. Leipzig: Insel-Verlag.

28 11.10.1959.; Reitzenstein, Ferdinand (1910). *Liebe und Ehe im europäischen Altertum*. Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung.

29 Apulēja "Zelta ēzelis jeb pārvērtības vienpadsmit grāmatās" LVI laida klajā 1959. gadā.

grāmatu rediģējis viņa vēstures skolotājs Lukstiņš³⁰, kuram šis darbs, ņemot vērā tā plašās zināšanas, ir īsti piemērots.³¹ Šie daži teikumi atklāj Irbes vērtējumu par sevi – izglītots un zinošs, spēj novērtēt un baudīt antīko tekstu, gūstot katarsi, turklāt labi pārzina latviešu kultūras nozari, personiski pazīstot tulkotāju.

Eskeipisms kā Irbes izdzīvošanas stratēģija

Vērtējot Irbes

dienasgrāmatā fiksētās epizodes, kurās autors apraksta pārdomas un sajūtas, kādas konkrētā brīdī izraisa lasāmviela, jēdziens "eskeipisms" tiek lietots tā klasiskajā izpratnē – kā centieni aizbēgt, izvairīties no nepatīkamā, mēģinājumi izstumt to no apziņas, piesātinot apziņu ar patīkamo.³² Literatūrzinātnē ar šo vārdu arvien biežāk saista fantāzijas literatūru. Zinātniskās fantastikas žanrs, kas iekļaujas fantāzijas literatūrā un kas 20. gadsimta 60. un 70. gados aizrāva daudzus lasītājus Padomju Savienībā, 50. gados vēl nebija iecienīts, un, spriežot pēc Irbes tekstiem, viņa interešu lokā tas nebija arī vēlāk (Simsone 2023). Viņa fantāziju ierosināja daiļliteratūra vai uzzīņu literatūra par iepriekšējo gadsimtu kultūru, sabiedrību, mākslu – "pagātni, kuras vienmēr žēl". Irbes gadījumā lieka ir arī aktuālā diskusija par daiļliteratūras lasīšanu kā eskeipismu pašu par sevi un to, vai darbība, kas pagērē noteiktu intelektuālu piepūli, vispār var būt bēgšana patīkamajā (Assereckova 2015). Šādi pārspriedumi korelē ar 21. gadsimta otrās desmitgades informatīvo pārsātinājumu un izklaides dominanci kultūrtelpā, nevis 20. gadsimta 50. gadu ikdienu, kad grāmatas bija svarīgākais un apjomīgākais informācijas nesējs.

Grāmatas nav vienīgā pasaule, kurā Irbe meklē mirklīgu emocionālu patvērumu, taču tās organiski iekļaujas naratīvā. Viņa epistolārās reminiscences aptver ne tikai kādu novecojušu aktieri, ko pamanījis uz ielas, vienaudžu komponistu sacerējumu atskaņošana radio, grāmatu, ko atkal pārlasa, atceroties ar to saistītu notikumu vai

30 Gustavs Morics Lukstiņš (1894–1987), latīņu un grieķu valodas skolotājs, mācīja arī Rīgas Jūrmalas pilsētas ģimnāzijā (1921–1936), otrās padomju okupācijas laikā strādāja Latvijas Valsts universitātē Vēstures un filozofijas fakultātē, kurā mācīja Latvijas un Senās Romas vēsturi, 1948. gadā atbrīvots no darba. No sengrieķu valodas tulkojis Platona un Hērodota darbus, sengrieķu mītus un varoņteikas, no latīņu valodas – Jūlija Cēzara tekstus, sastādījis latīņu-latviešu vārdnīcu.

31 09.03.1960.

32 Tā šis jēdziens skaidrots "Preses lasītāja svešvārdu vārdnīcā" (Rīga: Nordik, 2004). Vārdnīcas *Merriam-Webster* globālā tīmekļa vietnē sniegta šāda definīcija: eskeipisms ir prāta novirzīšana uz tēlainu (iztēlotu) darbību vai izklaidi kā bēgšana no realitātes vai rutīnas (merriam-webster.com/dictionary/escapism). Kembridžas vārdnīca skaidro, ka tas ir veids, kā izvairīties no nepatīkamas vai garlaicīgas dzīves, īpaši domājot, lasot utt. par aizraujošākām, bet neiespējamām darbībām. Mūsdienās šo jēdzienu mēdz attiecināt uz piedzīvojumu filmām, un daudziem cilvēkiem eskeipisma veids ir došanās atvaļinājumā (dictionary.cambridge.org/dictionary/english/escapism).

cilvēku. Arī biežo kapu apmeklējumu var uzskatīt par Irbes bēgšanu patīkamajā, proti, atgriešanos bērnībā vai jaunībā, kurā viņš "var satīkties" ar vecākiem un tuviniekiem, "aprunāties" ar Raini un Aspaziju un, apstaigājot Brāļu kapu apbedījumu rindas, iztēloties, kāda varētu būt veidojusies kritušo kareivju dzīve. 50. gados autors pierakstos konsekventi lieto pirmskara ielu un vietu nosaukumus: viņš iet pa Brīvības ielu, sēž uz soliņa Vērmanes dārzā, apmeklē kino *Splendid Palace*, iepērkas Armijas ekonomiskajā veikālā vai arī Jūrmalas bodītē, ko dēvē bijušā īpašnieka vārdā.³³ Par spīti sapratnei, ka pasaule ir neatgriezeniski mainījusies, pagātne viņa apziņā ir dzīva.

Līdz 50. gadu otrajai pusei Irbe ignorēja, viņaprāt, ideologizēto pēckara Latvijā izdoto jaunāko latviešu literatūru, izvēlējās tikai pasaules klasikas tulkojumus, nepameklēja teātrus – jo nav vērts tērēt laiku necilām izrādēm, ja labākie mākslinieki ir emigrējuši.³⁴ Viņa attieksmi pret notiekošo raksturo ieraksts, kas tapis pēc rudens izstādes Botāniskajā dārzā, un paustā vilšanās ir attiecināma arī uz citām dzīves jomām. Izstādē apskatījis "slaveno Mičurina safrāna pepiņu", Irbe konstatē, ka āboli nav tādi, kā aprakstīti grāmatā un tēloti gleznās: "Viss samelots, kā parasti visās lietās."³⁵ Tomēr ne tikai vilšanās padomju idejās³⁶ Irbi pievērš savas iekšējās telpas meklējumiem, jo literatūrā viņš meklē patvērumu kopš jaunības. Brīžos, kad apkārtējā pasaule ir pārlieku draudīga, Irbe ienirst grāmatu uzburtajā realitātē, piemēram, 1944. gada oktobrī, kad viņa māte mirst, trūkst pārtikas, ik dienas tiek saņemtas satraucošas ziņas par radiem un kaimiņiem, arvien tuvāk dun kara troksnis, dramatisks notikumu aprakstu viņš beidz ar piezīmi, ka lasa Pētera Beltes (1862–1945) apcerējumu "Rīgas Jūrmalas, Slokas un Ķemeru pilsētas ar apkārtni", ko atradis kādā ieliņā pēc vācu zaldātu aiziešanas. 1945. gada 9. janvārī fiksēts – elektrības nav, "ārā bļautās kareivji, visapkārt baigi," bet viņš pie petrolejas lampiņas lasa Kārļa Strauberga (1890–1962) sastādīto grieķu lirikas antoloģiju; 26. februārī, ka slimo ar gripu, fronte ir pavisam netālu, viņš lasa "Dafni un Chloju".³⁷ Interesanti, šis darbs

33 18.03.1956.

34 14.09.1947.

35 29.09.1956.

36 Jaunībā Irbe puda liberālas idejas, bija strikti noraidošs pret Kārļa Ulmaņa (1877–1942) politiku, nicināja vāciešus, kaut arī atzina to kultūras nozīmīgumu, sākotnēji apsveica Sarkanās armijas ienākšanu valstī, uzskatot, ka tā paglābs no nacisma, taču ātri vilās, pamazām pārtopot kaismīgā nacionālistā.

37 Longa darbs "Dafnis un Chloja" Pāvila Roziša (1998–1937) tulkojumā latviešu valodā pirmo reizi izdots 1920. gadā, taču iespējams, ka Irbes rīcībā bija 1942. gadā "Zelta ābeles" apgādā iznākušais izdevums.

dienasgrāmatā minēts vairākkārt, piemēram, pēc 13 gadiem fiksējis, ka Dzirnauve ielas antikvariātā laimējies iegādāties šo Longa sacerējumu – “brīnišķo klasiskās senatnes atspulgu un vienu no visvaldzinošākajiem darbiem, kādi ir zināmi”.³⁸ 50. gadu sākumā, kad Irbe ir bez darba un naudas, viņš fiksē, ka lasa grieķu liriku – anakreontiskās dziesmas – un piebilst, ka lasīs vēl.³⁹ Līdzko Irbe finansiāli atgūstas, viņš sāk iegādāties grāmatas un apraksta sajūtas, kādas sniedz to lasīšana. Par “Tūkstots un vienas nakts pasakām” raksta, ka tās “dvēseli paceļ sapņu pasaulē un krāšņais, vecais darbs atstāj brīnišķu iespaidu,”⁴⁰ ka, lasot Hāmana mākslas vēsturi, spilgti iejūtoties cilvēces pagātnē, un tā, “ceļojot pa pagājušajiem laikmetiem, rodas īpatnējs pārdzīvojums iztēlē”.⁴¹ Tuvlasījums ļauj plašāk uztvert rakstītā slēpto vēstījumu: kādiem vārdiem ir aprakstīta tā vai cita persona, darbība, parādība, kā veidots teikums, vai un cik secīgi izklāstīta doma piekoptajā konspirācijā, kas ir gan apzināta, gan nepazināta.⁴² Irbem ir plašs vārdu krājums, trāpīga leksēmu izvēle, pareizrakstības⁴³ un interpunkcijas zināšanas; neapstrīdami, to pamatā ir izglītība un plaša lasīšanas pieredze. Autora personība atspoguļojas tajos teksta izteiksmes līdzekļos, piemēram, īpašības vai apstākļa vārdos, kas raksturo pozitīvu vai negatīvu, turklāt izkāpinātu vērtējumu. Apzīmētāju “lielisks, skaists, iespaidīgs, glīts, gaumīgs, elegants, vērtīgs, valdzinošs, dārgs” vai – tieši pretēji – “riebīgs, pretīgs, nomācošs, netīrs, izvirtis” u. tml. biežais lietojums, arī pārākajā vai vispārākajā pakāpē, vislabāk atklāj autora emocionāli jutīgo pasaules uztveri.

Irbe ir estēts, tāpēc viņa uzmanības laukā ir viss, kas saistīts ar skaisto – ziedi pagalma dobēs un pilsētas apstādījumos, tīrība un kārtība privātajā un publiskajā telpā, daba, apģērbs, ķermenis; dienasgrāmatā šiem tematiem veltīti detalizēti apraksti. Irbe visbiežāk “skaistās grāmatas” lasa vakaros, “savās omulīgajās istabiņās,”

38 23.10.1958.

39 04.10.1950.

40 16.10.1957.

41 04.11.1957. Visdrīzāk, Irbe raksta par vācu mākslas vēsturnieka Riharda Hāmana (*Heinrich Richard Hamann*, 1879–1961) sarakstīto mākslas vēsturi divos sējumos. Sk.: Hamann, Richard (1933). *Geschichte der Kunst*. Berlin: Th. Knaur Verlag.

42 Dienasgrāmatas autors apzinājās, kas var notikt, ja rakstītais nonāks svešās rokās, tāpēc jāvēl gan pašcenzūrai, gan rūpīgi apdomātai bezierunu konspirācijai. Vecumdienās savus konspiratīvos 40. un 50. gadu sākuma pierakstus viņš skaidroja ar bailēm no Valsts drošības iestādēm.

43 Jāņem vērā, ka arī 50. gados viņš izmantoja vidusskolas laikā (20. gadsimta 20. gadu otrajā pusē) lietoto valodu, kas atsevišķos gadījumos neatbilst mūsdienu ortogrāfijai.

un tās viņam sagādā "lielu prieku, baudu un dod dzīvei kādu saturu". Tāpēc sajūsma vai impulsīvs pirkums, iespējams, ir atslēgas vārds Irbes grāmatu izvēlei, taču ir daži parametri, kas grāmatu kā poligrāfisku produktu viņa acīs padara vēl iekārojamāku – labs iesējums un kvalitatīvas ilustrācijas. Vairums grāmatu, ko viņš iegādājās, ir bagātīgi ilustrētas, piemēram, antikvariātā par 150 rubļiem pirktā 1927. gadā Vācijā izdotā tikumu vēsture ir respektabls izdevums ar 200 ilustrācijām, līdzīga ir arī erotiskās mākslas vēsture ar 385 ilustrācijām. "Grāmatnīcā pretim operai"⁴⁴ iegādājies anatomiju māksliniekiem, "kurā ir ļoti interesanti antīko skulptūru attēli". Viņš apraksta dienu, kad nopircis vācu marksista, kultūras vēsturnieka un mākslas kolekcionāra Eduarda Fuksa (*Eduard Fuchs*, 1870–1940) fundamentālā darba "Ilustrētā morāles vēsture no viduslaikiem līdz mūsdienām" pirmo sējumu par renesansi,⁴⁵ un, braucot mājup, abi ar paziņu vilcienā ar interesi pētījuši attēlus.

Tikpat svarīgs Irbem ir grāmatas iesējums – nereti norādīts, ka grāmata glīti iesieta, piemēram, Kristapa Eliasa apcerējums par holandiešu vecmeistariem,⁴⁶ minēts, ka vairums grāmatu ir ļoti glītos vākos, drēbi pārvilkas, zelta burtiem, un tādu ir patīkami turēt rokās, kas apliecina, ka lasāmvielas ārējam veidolam eskeipisma praksē arī ir liela nozīme. Irbes izpratni par emocionālo un estētisko komfortu ilustrē 1958. gada Jāņu vakarā rakstītais: "Istabiņa spodra un glīta. Balts galdiņš un skapītis. Mīkstajam krēslam balts pārklājs. Uz gaiši zilajiem plauktiem baltas bļodiņas, sapirktais cukurs u.t.t. Uz plaukta arī par 100 rbļ. pirktā grāmata *Weltgeschichte der Theaters*.⁴⁷ Uz skapīša melna vāze ar svētajām Līgo svētku zālēm – ozolu, pīlādžu zariņiem, kalvām, papardēm." Austriešu rakstnieka, teātra vēsturnieka, libretista un Austrijas Nacionālās bibliotēkas direktora Džozefa Gregora (*Joseph Gregor*, 1888–1960) "Pasaules teātra vēsturei" ir vairāk nekā 800 lapu un 300 attēlu, un tā ir zelta rakstu klātā auduma iesējumā. Mūsdienu Rīgas retu un lietotu grāmatu antikvariāta "Gunas grāmatas" vadītāja Guna Zelmene privātā sarunā par apmeklētāju ieradumiem atzīst, ka kvīri ir otra lielākā pircēju grupa, viņu interesi saista retas vai senas grāmatas par kultūru, vēsturi, mākslu, arhitektūru, daiļliteratūru, arī atklātnes, fotogrāfijas vai sīklietas – izsmalcināti vai simboliski priekšmeti, kas iekļauj vairākas nozīmes un nereti tiek pirkti dāvanai. Pircēji ir ļoti zinoši, estēti, nereti arī izvēlīgi, skaidri noprotams,

44 11.03.1957.

45 11.04.1957.; *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (1909). Bd. 1: *Renaissance*. München: Albert Langen.

46 04.03.1958.; Eliass, Kristaps (1957). *Holandiešu vecmeistari*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

47 Gregor, Joseph (1933). *Weltgeschichte des Theaters*. Zürich: Phaidon Verlag.

ka izraudzītajai lietai ir vairāki informatīvie slāņi, kuru atklāšanas prasme tiek gaidīta no dāvanas saņēmēja.

Analizējot Irbes antikvariātā pirktu grāmatu saturu, no 51 ieraksta, kuros 50. gadu dienasgrāmatā minēts konkrēts vai atšifrējams grāmatas nosaukums, aptuveni puse ir ilustrēti izdevumi ar kailu ķermeņu attēliem – dažādu laikmetu un kvalitātes zīmējumi, novilkumi, mākslas reprodukcijas, fotogrāfijas, kas veltītas seksualitātei un ar to saistītai tematikai. Tādas ir sabiedrības tikumu vai erotikas vēsturei, antīkās vai baleta mākslai veltītajās, eksotisko ceļojumu aprakstu un Āfrikas kultūru skaidrojošajās grāmatās. Nereti dienasgrāmatā, fiksējot jauniegūto grāmatu nosaukumus, Irbe norāda uz faktu, ka grāmatā ir daudz interesantu attēlu, kā arī reizēm min, ka šīs grāmatas aplūkojis ar kādu kopā. Tas ļauj secināt, ka viņš apstākļos, kad pornogrāfija bija aizliegta, savu seksuālo tieksmju piepildīšanai izmantoja pieejamos legālos substitūtus. To apstiprina 1956. gada sākumā aprakstītās epizodes par Rīgas pilsētas Kirova rajona tautas tiesā, kur tobrīd Irbe ir tiesu izpildītājs, dabūtajām "pornogrāfiskajām kartītēm". Viņš raksta, ka no lietiskajiem pierādījumiem paņēmis interesantākās, lai gan visinteresantākās jau kāds cits bija paņēmis. Vēl viņš raksta, ka tobrīd iztiesā vairākas "porn[ogrāfiskas] krimināllietas".⁴⁸

Tomēr Irbes praktizētā ekeipisma apraksts nebūtu pilnīgs, neizskaidrojot baleta mākslai un antīkajai kultūrai veltīto grāmatu kolekcionēšanas dziļākos iemeslus. Ir zināms, ka 30. gadu sākumā dienasgrāmatas autors ir mācījies Nacionālās operas baletmeistares Aleksandras Fjodorovas (precējusies Fokina, 1884–1972) privātajā baleta studijā un, iespējams, vēlējies veidot karjeru baletā, kļūstot par horeogrāfu. Irbe raksta, ka daudzreiz fantāzijā uzplaukstot krāšņi iecerētā Ludviga van Bēthovena (*Ludwig van Beethoven*, 1770–1827) Mēnesnīcas sonāte un Pētera Čaikovska simfoniskā poēma "Frančeska da Rimini" (1876): "Iedomājos un kvēli izjūtu to horeogr[āfiju] veidojumus – kā es tos iecerējis."⁴⁹ Tāpēc lielo interesi par šo mākslu, kas saglabājis visu mūžu, dienasgrāmatas autors uztur ar regulāriem izrāžu, tostarp kinoteātros demonstrētu filmu, apmeklējumiem un visas pieejamās literatūras kolekcionēšanu.

Irbes aizrautību ar antīko kultūru Hilijs nodēvējis par "nostalgiju pēc Atēnu klasikas," aprakstot to kā modernās Eiropas homoseksuālo vīriešu kopīgu mentalitāti (Healey 2017). Irbe daudzas lietas, vietas un parādības dēvē antīkās kultūras jēdzienos, piemēram, savu iecienīto socializēšanās vietu – publisko tualeti iepretim

48 17.02.1956.: "Kādu dienu skatījos kartiņas pornogr[āfiskajā] lietā. Žīdu inženieris uzņēmis kailas sievietes visnekautrīgākās pozās. Dažas interes[antākās] paņēmu. Apm[ēram] 350 kart[īņu] šai lietā, un dažas interesantākās jau bija paņemtas. [...] Ir arī lezbiešu pāri. Nav izprotams, vai Dzirnauv ielas prostituētās, vai arī pierunājis parastas sievietes?"

49 04.09.1952.

Centrālajai dzelzceļa stacijai – par Vestas templi, otru – pie Operas – par Mauzoleju, starp apmeklētajām vietām ir arī altāris, orgānas, Venēra, Vesta, Amors. Lai raksturotu kvīru kopienas raibo sastāvu, viņš bieži izmanto Senās Grieķijas un Romas mitoloģijas tēlus, lietojot tādus apzīmējumus kā nimfas, fauni, priesteri, priesterienes (Lipša 2021). Irbes zināšanas un intereses ļāva brīvi rotaļāties ar šiem jēdzieniem.

Romantiķis, estēts un īpatna (savdabīga) personība Irbe kopš agras jaunības meklēja garīgo patvērumu lasītā ierosinātu fantāziju pasaulē. Viņa lasīšanas pieredzē vienkopus saplūst visdažādāko laikmetu, nozaru un autoru rakstītais, lai gan visvairāk aizrauj literatūra par pagātņi, jo šie “laiki liekas interesantāki par esošajiem”. Taču periodā, par kuru ir šis pētījums, Irbes apjūsmotie Senās Grieķijas un Romas skaistuma ideāli, balstīti gara un ķermeņa harmonijā, ir absolūtā pretrunā realitātei – gan tai, ko viņš piedzīvo kā padomju pilsonis, gan tai, kuru pats dēvē par kaislību. Līdzsvaru Irbe meklē lasāmvielā, ko arvien azartiskāk iegādājas grāmatnīcās un antikvariātos, un tās sniegtajās iespējās uz mirkli aizmirsties, uzkavēties iztēles radītajā telpā, kas nav atkarīga no realitātes. Tomēr jānorāda, ka aizraušanās ar tematikā, saturā un izskatā īpašu grāmatu kolekcionēšanu iekļaujas kvīru kultūras diskursā, ko apliecina daudzskaitlīgie ieraksti Irbes dienasgrāmatā.

Kaitīgā literatūra un “skaistās grāmatas”, ko iegādājas Irbe

Lai kontekstualizētu

Irbes dienasgrāmatā aprakstītās iepirkšanās epizodes, jāraksturo 50. gados pieejamās literatūras tirgus. Pētnieki Heinrihs Strods (1925–2012), Daina Bleiere (Bleiere 2017) un Aina Štrāle (Štrāle 2005, 2009) aprakstījuši situāciju, kāda izveidojās pēc Latvijas okupācijas 1940. gada augustā, kad stingri pēc sarakstiem no bibliotēkām un grāmatu veikaliem izņēma un iznīcināšanai paredzēja visas grāmatas, žurnālus, brošūras, atklātnes, dziesmas, attēlus un citu poligrāfisko produkciju, kuras saturs ir pretrunā ar padomju iekārtu un marksistisko pasaules uzskatu, slavina iepriekšējo valsts iekārtu, reliģiju vai ir pornogrāfiski. Padomju vara ierobežoja arī piekļuvi ārvalstu grāmatām – tās, turklāt ierobežotas tematikas un autorības, pasūtīnāt varēja tikai centralizēti. Valodnieks Andrejs Veisbergs norāda, ka saikne ar citu kultūru intelektuālo pieredzi ir būtiska gara brīvības iezīme, ko Latvijas pirmās brīvvalsts laikā (1918–1940) apzinājās vairums sabiedrības; šajā procesā būtisku vietu ieņem tulkošana kā izglītotas, nozari pārzinošas un informētas personas faktors. Jau 1940. gada rudenī būtiski mainījās tulkotās literatūras un tulkotāju darba saturs; vācu un angļu kā iepriekš visbiežāk izvēlētais tulkojumvalodas un starpniekvalodas aizstāja krievu, daļēji literatūrā īsā brīdī par dominējošiem kļuva padomju rakstnieku sacerējumi. Strauji saruka tulkojumi no citām valodām, piemēram, skandināvu, romāņu un kaimiņu –

igauņu un lietuviešu –, taču pieauga nepieciešamība pēc tulkiem no krievu valodas (Veisbergs 2019: 176).

Režīmam nevēlamas literatūras iznīcināšana turpinājās arī vācu okupācijas laikā (1941–1944). 1944. gadā līdz ar otrreizējo padomju okupāciju cenzūra kaitīgās un bīstamās literatūras reģistru kampaņveidīgi papildināja. Situāciju raksturo Galvenās literatūras pārvaldes (turpmāk – GLP jeb glavļits)⁵⁰ priekšnieka V. Jaunzema 1948. gada atskaite par republikas grāmatu fonda attīrīšanu no politiski kaitīgās literatūras, kurā minēts, ka iepriekšējos gados izņemts vairāk nekā 12 miljonu eksemplāru, taču bibliotēkās joprojām atrodama lasāmviela, kas nav piemērota padomju pilsonim, tāpēc darba ir daudz un tas nemitēsies arī turpmāk. Latvijas GLP pēc Maskavas atbildīgo iestāžu norādēm no 1944. gada rudens līdz 1954. gadam 10 laidos publicēja Latvijas PSR izņemamo kaitīgo grāmatu sarakstu.⁵¹

1951. gadā Latvijas PSR Ministru padomes Galvenā literatūras un izdevniecību lietu pārvalde izdeva "Apvienoto un novecojušo izdevumu sarakstu (Nr. 1–7)" – vairāk nekā 280 lapaspušu apjomā un "Novecojušo izdevumu sarakstu (Nr. 8)", kurā bija ietvertas grāmatas svešvalodās, pārsvarā izdotas Rīgā, Liepājā, Vācijā un Krievijā. Grāmatzinātnieks Viesturs Zanders raksta, ka turpmāk cenzūras sarakstos iekļautais personiskajās bibliotēkās plauktā tika glabāts otrajā rindā. Tomēr arī šāda strātēģija reti attaisnojās: aktieru Irinas (1908–1999) un Arnolda (1910–1958) Stubau dzīvoklī Rīgas frankofilu pirmdienu pēcpusdienu sanākšanu jeb tā sauktās Franču grupas⁵² 12 dalībniekiem inkriminēja pretpadomju satura literatūras glabāšanu. Grāmatas, piemēram, Mārtiņa Zīverta lugu eksemplārs vai franču rakstnieka Andrē Žida (*André Paul Guillaume Gide*, 1869–1951) "Atgriešanās no PSRS" (*Retour de l'U.R.S.S.*, 1936), valsts drošības iestādēm noderēja par pierādījumiem paraugprāvā, tā signalizējot izglītotākajiem sabiedrības slāņiem, ka interese par Rietumu kultūru ir piedzināma valsts nodevībai, tādēļ sodāma stingri (Bleiere 2017: 95). Apsūdzēto

50 Glavļits jeb Galvenā literatūras pārvalde (no abreviatūras krievu valodā) Padomju Savienībā – iestāde, kas veica cenzūras funkcijas (<https://tezaurs.lv/glav%C4%BCits:1>). Likums par Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes dibināšanu pieņemts LPSR Ministru kabineta sēdē 1940. gada 9. augustā (<https://enciklopedija.lv/skirklis/22533-gr%C4%81matniec%C4%ABba-Latvij%C4%81>).

51 Vēsturnieks Jānis Riekstiņš secinājis, ka "izņemšanas kampaņas" izvērstas ikreiz pēc kāda augsti stāvoša kompartijas funkcionāra degradēšanas, piemēram, 1953. gadā pēc ilggadējā PSRS iekšlietu ministra Lavrentija Berijas (1899–1953) aresta, pēc diktatora Josifa Staļina (1879–1953) personības kulta atmakošanas, pēc Lazara Kaganoviča (1893–1991), Vjačeslava Molotova (1890–1986) un citu funkcionāru antipartijiskās grupas sagrāves 1957. gadā.

52 "Franču grupa" ir PSRS drošības iestāžu dots apzīmējums latviešu intelligences disidentu grupai, ko 1950. un 1951. gadā Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas darbinieki apsūdzēja buržuāziskajā nacionālismā un dalībā pretpadomju sanāksmēs.

atmiņas un pratināšanas protokoli atklāj, ka notikušajās kratīšanās nav bijis konsekvences pretpadomju saturu nesošo avotu izņemšanā: drošības iestāžu operatīvie darbinieki, piemēram, nebija aiztikuši literatūrzinātnieces Skaidrītes Sirsones (1920–1998) pirms kara Latvijā izdotās grāmatas, bet paņēmuši vācu okupācijas laika žurnālus, grāmatas, kā arī padomju laika fotogrāfijas, bet aktierim Miervaldim Ozoliņam (1922–1999) izņēma visas grāmatas franču valodā un visus latviešu grāmatu labākos izdevumus (Skultāne 2019).

Viss minētais attiecas uz publicētu literatūru un tās satura atbilstību vai neatbilstību marksistiskajam pasaules uzskatam, kas Padomju Savienībā noteica grāmatas turpmāko ceļu – tapt iznīcinātai, kļūt par lietisku pierādījumu tautas nodevēju prāvā, nokļūt specfondā,⁵³ iegult bibliotēku plauktos vai nonākt lasītāja rokās. Plašāk neiztīrējot, tomēr jāpaskaidro, ka padomju režīma hierarhiņā GLP bija tikai daļa plašā un sazarotā kontroles mehānisma, kurā iekļāvās partijas centrālā, kā arī specializētā prese, kultūras un mākslas komitejas, nozares ministrija un radošo profesiju pārstāvju organizācijas, izdevniecības, redakcijas, kas, neizslēdzot cilvēciskā faktora nozīmību, kā arī – ne mazāk būtiski – pašcenzūru, noteica kāda konkrēta jaunradīta teksta turpmāko likteni (Briedis 2010). Svarīgi piebilst, ka priekšcenzūrai pakļauti bija arī visi pasaules un daiļliteratūras klasikas tulkojumi latviešu valodā, kā arī latviešu klasiku darbu kopotie raksti vai izlases,⁵⁴ ko 50. gadu vidū arvien biežāk laida klajā LVI; pie lasītāja tie nonāca ar ideoloģiskas nostādnes saturošiem labojumiem, ievadu, pēcvārdu vai komentāriem. Aprakstot cenzūru, kam padomju periodā tika pakļauta visu nozaru literatūra, bet īpaši jaunradītā daiļliteratūra, literatūrzinātnieks Raimonds Briedis to dēvē par karu ar grāmatām.

Tikai daži ieraksti lrbes dienasgrāmatā norāda uz faktu, ka autors ir informēts gan par aizliegtās literatūras sarakstu pastāvēšanas faktu, gan sekām, ar kurām jāērķinās, ja tādu glabā. Ilustrācijai sīka epizode, kas dienasgrāmatā fiksēta 1950. gada 2. februārī: atrodies slimnīcā un padzirdējis, ka pie viņa mājās vārtiņiem redzēta

53 Saīsinājums no “speciālais fonds” – padomju laikos bibliotēkās ierīkots slepens grāmatu fonds, kam lasītāji varēja piekļūt tikai ar īpašām atļaujām.

54 Šajā laikā LVI sāka izdot latviešu literatūras klasiku darbu izlases vai kopotos rakstus. Piemēram, 1956. gadā pirmo reizi pēc Otrā pasaules kara iznāca Rūdolfa Blaumaņa “Stāsti un noveles” (tirāža 40 000 eksemplāru), Viļa Plūdoņa “Dzeja un proza” (40 000 eksemplāru), Aspazijas “Lirika” (20 000 eksemplāru). Iznāca arī Ernesta Birznieka-Upīša 85. dzimšanas dienai veltītā, krāšņi noformētā stāstu un tēlojumu “Izlase”, Viļa Lāča pārveidotais romāns “Zvejnieka dēls” (30 000 eksemplāru), Andreja Upīša “Sūnu ciema zēni” 4. izdevums (30 000 eksemplāru), Sudrabu Edžus “Dullais Dauka”, Elīnas Zālītes “Agrā rūsa” (abi 10 000 eksemplāru). Avots: žurnāls “Karogs”, 1956. gads, Nr. 5., 6., 12., rubrika “Bibliogrāfija”.

"Melnā Berta"⁵⁵, dodas noglabāt "agrāko laiku žurnālus u.t.t. Par tiem Kaupiņš esot notiesāts uz 10 gadiem". 50. gadu sākumā, kad Irbe ir bez darba un naudas, ieraksti norāda uz grāmatu pārdošanu antikvariātam vai "uz ielas" kā pēdējo iespēju iegūt līdzekļus pārtikai.⁵⁶ Diemžēl ne reizi nav minēts kādas pārdotās grāmatas nosaukums. Desmitgades otrajā pusē, kad Irbes pieraksti kļūst plašāki un detalizētāki, precīzāk tiek minēti arī lasīto un iegādāto grāmatu nosaukumi, piemēram, 1954. gada 2. janvārī Irbe fiksējis, ka atkal lasījis brīnišķo Raiņa lugu "Uguns un nakts", grieķu liriku un citas skaistas grāmatas, dažas Aspazijas dzejas, skaisto Lukretija "Lūgšanu Venerai".⁵⁷ Ņemot vērā viņa interesi par literatūru, īpaši antīko autoru un romantismu, kas iepriekšējās desmitgadēs dienasgrāmatā izpausmes rada ne tikai lasāmvienas ierosināto pārdomu izklāstā, bet pat apjomīgos citējumos, jāsecina, ka viņam ir privāta bibliotēka; ierakstos minētas grāmatas, kas 50. gados satura vai autorības dēļ nebija pieejamas lasīšanai publiskā bibliotēkā vai nopērkamas grāmatu tirdzniecības tīklā, piemēram, filozofa Pētera Zālīša (1864–1939) apcerējums "Latviešu tautas dvēsele".⁵⁸ Būtiski norādīt, ka Irbe visu mūžu nodzīvoja privātmājā, ko uz ilgāku laiku neatstāja, pat tuvojoties karadarbībai, turklāt viņš nemitīgi papildināja pārtikas un dažādu saimniecībā noderīgu preču (tostarp grāmatu kā vērtīgu investīciju) krājumus, vairumu slēpjot bēniņos.

Iepriekšējās desmitgades (1940–1949) dienasgrāmatā Irbe dažas reizes piemin "vērtīgas grāmatas", kuras, vācu militārpārvaldē strādājošajiem 1944. gada vasarā evakuējoties, Dubultos atradis uz ielas, kopā ar segu un peldmēteli mežā, kādās mājās (uzsvērts – glīti iesieta) vai "mūsu telpās starp Herdera rakstiem". 1944. un 1945. gada mijā Irbe ieņēma Rīgas pilsētas Izpildu komitejas Rīgas viesnīcu tresta Majoru B rajona pārvaldnieka amatu,⁵⁹ un tieši šajā laikā kā Rīgas centra dzīvokļos, tā Jūrmalas privātmājās un vasarnīcās padomju varas pārstāvji aprakstīja nacionalizēto,

55 Sarunvalodā izmantots frazeoloģisms – slēgts policijas automobilis, kurā pārvadā apcietinātos (<https://tezaurs.lv/mwe:404670>).

56 18.02.1950.: "Vienīgā cerība bija pārdot grāmatas. [...] Ieguvu 60 rbļ. Kādu nedēļu atkal glābts. [...] Tirgū nopirku sīpolus, labus cūku taukus, drusku sviestu, lētu gaļu."

57 Romiešu dzejnieka un filozofa Lukrēcija didaktiskās poēmas "Par lietu dabu" (*De rerum nature*) fragments Veltas Zantes (1915–2002) tulkojumā no latīņu valodas ar nosaukumu "Lūgšana Venerai" publicēts laikrakstā "Tēvija" 1942. gada 25. aprīlī, taču Irbe varēja izmantot arī tekstu latīņu valodā vai tulkojumus vācu vai angļu valodā.

58 18.02.1950.

59 Šis amats Irbi atbrīvoja no iesaukšanas kara dienestā; tiklīdz iespēja nokļūt frontē mazinājās, amatu viņš atstāja.

konfiscēto, bezmantinieku un bezsaimnieka mantu,⁶⁰ ko vēlāk izmantoja iestāžu iekārtošanai un personīgām vajadzībām. Dienasgrāmatas autors ir šo notikumu aculiecinieks, taču pierakstu par to nav. 1945. gadā minēts, ka pircis grāmatas sīkumtirgū,⁶¹ bet 1949. gadā, ka lasa grāmatas latviešu un vācu valodā, ko paņēmis bibliotēkā.

Mākslas zinātnes doktors Jānis Kalnačs, arhīva dokumentos mēģinot izsekot bezsaimnieka grāmatu liktenim atkārtoti okupētajā Rīgā 1944.–1945. gadā, stāsta par mantas aprakstīšanu un nocenošanu: visus materiālus, ko eksperti atzina par vērtīgiem, bija jānodod Iekšlietu tautas komisariāta Arhīvu nodaļai, bet grāmatām un rokrakstiem bez vēsturiskās, mākslinieciskās vai zinātniskās vērtības vajadzēja nonākt Tautas izglītības komisariāta bibliotēkās vai pārdotām valsts vai kooperatīvās tirdzniecības tīklā. Taču mantas aprakstīšanas akti liecina, ka tiek minēts tikai grāmatu kopējais skaits, nevis atsevišķi izdevumi, turklāt vērtība tiek aprēķināta par svara kilogramu – viens rublis par kilogramu (Kalnačs 2019: 349). Iespējams, daļa “bezsaimnieka grāmatu” nonāca citu saimnieku “mājas bibliotēkās” un pēc tam – tirgū vai antikvariātā, kur tās iegādājās Irbe un citi ieinteresētie.

Līdz ar Hruščova atkušņa vēsmām mainījās arī Irbes izdzīvošanas stratēģija, arvien biežāk aprakstīti Rīgas Centrālā antikvariāta (Brīvības, no 1950. gada Ļeņina ielā) un tā tehnikas un ārzemju literatūras nodaļas (Tērbatas, no 1955. gada Pētera Stučkas ielā 5), antikvariāta un grāmatu veikala Dzirnau ielā (pie krustojuma ar Brīvības, toreiz Ļeņina ielu) apmeklējumi. Viņš uzskaita grāmatu nosaukumus un summas, nereti simtos rubļu, kas izdotas par kāroto pirkumu.⁶² “Grāmatu veikalā pretim operai” jeb specializētās ārzemju literatūras grāmatnīcā “Globuss”, kas bija Centrālās grāmatnīcas filiāle (toreiz – Padomju bulvārī 26, tagadējā grāmatu nama “Valters un Rapa” vietā Aspazijas bulvārī 24),⁶³ viņš iegādājās sociālisma bloka valstu grāmatas – tematikā dominē balets, mākslas vēsture, arī Āfrikas kultūra.

60 Runa ir par PSRS normatīvajiem aktiem, kas noteica, kas darāms ar bēgļu gaitās devušos cilvēku mantu. Tāds, piemēram, bija PSRS Tautas komisāru padomes 1943. gada 17. aprīļa lēmums Nr. 404.

61 Norādījis, ka lasa “Straumēnus”, sīkumtirgū nopircis “Don Kichotu”, bet Majoru tirgū – Servantesa “Parauga noveles” Konstantīna Raudīves (1909–1974) tulkojumā.

62 25.08.1956.: “Izdevu atkal kādus 200 rbļ. par 3 grāmatām, lai gan gribēju ierobežot naudas izdošanu. Pārs ned[ēļu] atpakaļ nopirku grāmatas par apm[ēram] 400 rbļ.”

63 Jērāns, Pēteris (red.) (1988). *Enciklopēdija Rīga*. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 159., 214., 298. lpp.; *Cīņa*, 19.07.1950., 6. lpp. 1950. gada vasarā Rīgā darbojās 19 grāmatnīcas, no kurām vienai – Centrālajai – bija septiņas specializētas filiāles, viena nošu tirgotava un divi antikvariāti jeb bukinistu veikali.

1956. gadā Irbe sāka pievērst uzmanību arī LVI klajā laistajai daiļliteratūrai latviešu valodā. Piemēram, viņa privāto bibliotēku papildina franču klasika – Anatola Fransa (*Anatole France*, 1844–1924) stāstu izlase,⁶⁴ Onorē de Balzaka cilvēciskās komēdijas cikla romāns “Zaudētās ilūzijas”,⁶⁵ Stendāla (*Stendhal*, 1783–1842) psiholoģiskais romāns “Sarkanais un melnais”⁶⁶ un Džovanni Bokačo “Dekameronis”, kaut arī pirms dažiem mēnešiem viņš šo noveļu krājumu vācu valodā jau bija iegādājies antikvariātā. Reflektējot par lasīto, viņš pievērs uzmanību tikai pamatteksta tulkojuma kvalitātei, atsauču uz literārajam tekstam pievienotajiem ideoloģiskās ievirzes skaidrojumiem nav. Kādā ierakstā gan viņš konstatē, ka latviešu valodā izdod daudz pasaules lielāko rakstnieku darbus un grāmatas ir lētas: “Tas ir ļoti iepriecinoši, ka krievi rada šādas iespējas,” taču tas arī ir vienīgais komentārs par šo tēmu.⁶⁷ Nav arī ierakstu, kas liecinātu par latviešu klasiķu darbu jaunizdevumu vai monogrāfiju iegādi; izņēmums ir Valta Grēviņa (1921–1961) apcerējums par aktieri un režisoru Aleksi Mierlauku (1866–1943)⁶⁸ un “Jaunais Rīgas teātris, 1908–1915”,⁶⁹ kurā minētas autoram pazīstamas personas.

Diemžēl 50. gadu ieraksti dienasgrāmatā nesniedz plašu ieskatu grāmatu aprītē, jo par visu, kas varētu inkriminēt tās autoru gadījumā, ja rakstītais nonāktu nevēlamu lasītāju rokās, Irbe neraksta. Tā arī nav izdevies noskaidrot, pēc kāda satura, autora, izdevuma u. tml. literatūrai svarīgiem rādītājiem 50. gadu sākumā bija pieprasījums, jo kādu laiku Irbe pārtika, pārdodot grāmatas “uz ielas” vai tirgū, proti, nelegāli. Ieraksti gan spilgti izgaismo autora personības psihosociālās īpatnības, ne tikai medības pēc konkrētas tematikas literatūras, bet arī krāšanas māniju. Padomju Latvijā pēc kara izdotajām, lai arī lētajām grāmatām Irbes acīs nav tādas vērtības kā ārzemēs iznākušajām, kuru iegādei viņš atvēl lielus līdzekļus.

64 Franss, Anatols (1954). *Stāstu izlase*. Rīga: LVI.

65 Balzaks, Onorē de (1955). *Zaudētās ilūzijas*. Rīga: LVI. Irbes dienasgrāmatā tam veltīti vairāki 1956. gada februāra ieraksti, piemēram, 12. februārī: “Lielisks darbs un arī tulkojums. Tā dzīvoju varoņiem līdzī, ka esmu viss satraukts un pat raudāju.”

66 Stendāls (1956). *Sarkanais un melnais*. Rīga: LVI.

67 09.03.1956.

68 Grēviņš, Valts (1956). *Aleksis Mierlauks*. Rīga: LVI. 28.05.1957.: “Grāmatiņā jau daudz pārspīlējumu. Tāpat un daudz kas nav pareizs. Lasot par Mierl[auku], radās satraukums. Spilgti iejutos attiecīgajā laikmetā un atsaucu atmiņā savu agro jaunību, kad modos dzīvei un man bija zināmas attiecības ar Mierl[auku].”

69 Meinerte, I., Jansons, T. (sast.) (1958). *Jaunais Rīgas teātris, 1908–1915*. Rīga: LVI. 16.01.1959.: “[...] ļoti aizgrāba, jo spilgti izjutu lasot attiecīgo laikmetu un kura ievērojamākos darbiniekus esmu visu laiku vērojis privātajā dzīvē un pat person[iski] pazinis.”

Irbe – cienījams Rīgas antikvariātu kunde

Pārlūkojot Irbes

50. gada otrās puses ierakstus par iepirkšanos grāmatnīcās un antikvariātos, rodas jautājums – kā padomju ierindas pilsonis varēja tērēt tik daudz līdzekļu? “Neskato-ties uz slikto naudas stāvokli, nopirku skaistu grāmatu par Āfriku vācu valodā. Lai gan tā bija dārga – rbl. 24.”⁷⁰ “Izdevu atkal kādus 200 rbl. par 3 grāmatām. [...] Pārs ned[ēļu] atpakaļ nopirku grāmatas par apm[ēram] 400 rbl.”⁷¹ 1959. gada 11. oktobrī Irbe dienasgrāmatā fiksējis, ka Tērbatas ielas antikvariātā pie “vecās, intelligentās dāmas” nopircis divas vecas, ļoti jaukas grāmatas vācu valodā – apcerējumu par eiropiešu mīlestības un laulības izpratni kopš senatnes un “par japāņu ķerm[ēņa] uzbūvi,” kas pie antikvariāta cenām nebijis dārgi – abas izmaksājušas 35 rubļus, lai gan attiecībā pret algām tā esot liela summa.⁷² Todien viņš arī otrajā antikvariātā nopircis dažas grāmatas, tostarp Aristoteļa (*Aristotelēs*, 384–322 p.m.ē.) “Poētiku”, bet “labajā veikalā netālu no tiesas ēkas” vairāk nekā kilogramu smagu cāli, kas izmaksājis 12 rubļus.

Arī etnogrāfijas pētnieces un latviešu daiļamatniecības veikala īpašnieces Mērijas Grīnbergas, vecākās (dzimusi Grosvalda; 1881–1973) dienasgrāmatā 50. gadi iezīmējas ar rūpīgu tēriņu reģistrēšanu; viņas pienākums ir gādāt, lai kādreizējā dzimtas mājvietā Rīgas centrā, bet tagadējā komunālā dzīvokļa divās istabās mītošā ģimene katru dienu ir ēdusi. “Es sešiem cilvēkiem tirgū nopirku 800 g zirgu gaļu un kartupeļus. 800 g = 5.40,” viņa raksta 1954. gada decembrī (Grīnberga 2021: 568). Abi viņas pieaugušie, izglītotie bērni strādā rūpnīcā, pelnot aptuveni 300 rubļu katrs, taču ģimenes vajadzībām tas ir par maz un Mērija ir spiesta ļoti taupīt, aizņemties vai pat pārdot ģimenes relikvijas, piemēram, “vienu manu Rozentāla portretu (bez paraksta) un Somijas skici,” par ko dabūjusi 1000 rubļu, kas par šādu gleznu ir maz, taču tagad vismaz var nopirkt sviestu. 1959. gada 3. oktobrī veikts Mērijas Grīnbergas pēdējais ieraksts šajā desmitgadē ir lakonisks – “naudas atkal nav, tikai parādi” (Grīnberga 2021: 598). Tajā pašā laikā Irbe, kaut ir bez darba, apraksta tikko kā divos antikvariātos iegādātās grāmatas – grāmatu par japāņu ķermeņa uzbūvi un vācu etnologa Raicenšteina Štutgartē 1910. gadā izdoto *Liebe un Ehe im europaischen Altertum*, kā arī Aristoteļa “Poētiku”.⁷³

70 30.11.1956.

71 25.08.1959.

72 23.03.1959.: “Grāmatu veikalos pērku jaukas grāmatas galvenokārt vācu valodā. Uz galda liela kaudze. Izdodu par tām daudz naudas. Antikvātos pirtās [...] ir diezgan dārgas.”

73 11.10.1959. Aristoteļa “Poētiku” jeb Dzejas mākslu” latviešu valodā iztulkoja klasiskais filologs Augusts Ģiezens (1888–1964), un tā Gulbja apgādā iznāca 1924. gadā. 1959. gadā LVI laida klajā Ābrama Feldhūna (1915–2009) rediģētu “Poētiku”. Taču Irbe varēja iegādāties arī oriģinālo vai vācu versiju.

Statistikas dati, ko Latvijas kompartijas Rīgas pilsētas komitejas sekretārs Ludvigs Himelreihis izmantoja pilsētas partijas un komjaunatnes aktīva sanāksmē, rāda, ka 1960. gadā katrs rīdnieks caurmērā iegādājies grāmatas par sešiem rubļiem 35 kapeikām.⁷⁴ Tobrīd jau bija notikusi naudas reforma,⁷⁵ tātad 50. gadu beigās šī summa provizoriski būtu 60 rubļu. Irbe dienasgrāmatā bieži brīnās, kā no tik mazas algas cilvēki spēj izdzīvot; viņam valsts darbā saņemtais atalgojums pietika vien nelieliem tēriņiem, piemēram: “Saņēmu algu 331 rbļ. 300 izdevu par aizkaru drēbi un grāmatām (120 rbļ.).”⁷⁶ Tiesu izpildītājs nebija starp privileģētajiem,⁷⁷ taču Irbem Jūrmalā, vienā no PSRS slavenākajām kūrortpilsētām, piederēja privātmāja, un, tāpat kā viņa vecāki pirms kara, arī viņš izīrēja istabas vasarniekiem, pārsvarā Maskavas un Ļeņingradas elites pārstāvjiem ebrejiem, un tie bija viņa legālie ārpusdarba ienākumi.⁷⁸ Pateicoties tiem, viņš varēja izdzīvot, atļauties naškus, elegantu apģērbu, dārgas grāmatas laikā, kad nebija valsts darbā un kad bija algots darbinieks Tieslietu ministrijā, tautas tiesā vai Jūrmalas mežniecībā.⁷⁹ Tātad antikvariātā par grāmatām Irbes izdotos četrus vai divus simtus rubļu vairums līdzpilsoņu nevarēja atļauties.

No 50. gadu vidus Irbes dienasgrāmatā regulāri rakstīts par dilemmu: prāta diktētu nepieciešamību taupīt līdzekļus un ļaušanos emociju uzplūdā “atkal” nopirkt grāmatas, piemēram, četrus Zolā (*Émile Zola*, 1840–1902) darbus.⁸⁰ Viņš nespēj pretoties kārdinājumam, ja “vecā, inteligentā pārdevēja” parāda, piemēram, Fuksa erotiskās mākslas vēstures izdevumu (370 rubļu),⁸¹ Plūtarka (*Ploutarkhos*, ~64–~127)

74 Par grāmatu nozīmi komunisma celtniecības uzdevumu risināšanā. *Rīgas Balss*, 19.01.1963., Nr. 16, 2. lpp.

75 No 1961. gada 1. janvāra rubļa kurss salīdzinājumā ar 1947. gada izlaiduma naudu bija 1:10.

76 15.08.1957.

77 Tāda bija partijas nomenklatūra, armijas virsnieki, čekisti, radošās inteliģences augstākais slānis un akadēmiskā elite, arī stahanovieši saņēma daudzreiz vairāk. 1956. gadā Latvijas kompartijas Centrālās komitejas pirmais sekretārs saņēma 6000 rubļu mēnesī, komjaunatnes Centrālās komitejas sekretāri – 1300, bet vīriešu rudens vai ziemas mētelis maksājis aptuveni 730, vilnas uzvalks tikpat, sieviešu zīda auduma kleita – 268 rubļu (Bleiere 2022: 376).

78 “Man lielais atspaidis mājiņa. Nāk daudz īrētāju. Vienai daļai jau naudas ir – galvenā kārtā ebrejiem, kuri māk ar dažādiem paņēmieniem neoficiālā kārtā pelnīt.” Un: “Grūti dzīvot proletārietim, kam jāpārtiek tikai no vāji atalgotā roku darba.”

79 1951. gada 14. aprīļa ieraksts: “Visu naudu, ko nopelnu, apēdu. [...] Esmu atkal ļoti izlepis.”

80 16.10. 1957.

81 Turpat.

“Grieķu un romiešu varoņu dzīves” – 14 biogrāfijas (35 rubļi + 15 rubļi jaunajai pārdevējai, kas grāmatu bija paglabājusī),⁸² spriežot pēc zīmoga, baronam Klotam piederējušo grāmatu par antīkās senatnes paradumiem, izpriečām, eleganci.⁸³ “Antikvariātos mani labi pazīst, esmu labs kunds,” viņš fiksē dienasgrāmatā, “jo daudz pārku samērā dārgās retās grāmatas, bieži pat vairāku simtu rubļu vērtībā.”⁸⁴

Aprakstot iepirkšanos antikvariātos, dienasgrāmatas autors pievērš uzmanību pārdevējām un, spriežot pēc rakstītā, ar daudzām ir nodibinājis labas attiecības, jo citādi viņas “nepaglabātu” grāmatas līdz Irbes nākamajai vizītei. Viņš bieži uzsver, ka antikvariātos, kā arī specializētajos ārzemju grāmatu veikalos strādā daudz “vācu freilenīšu un inteligentu, vecu kundžu,” taču turpat allaž paskaidro, ka bez valodu zināšanām šajā veikalā taču nevarētu strādāt; inteligenci un zināšanas visvairāk jūtot Tērbatas ielas antikvariātā. Pārļapojojot 50. gadu periodiskos izdevumus, kuros rakstīts par šo veikalu, gandrīz katrā publikācijā ir minēta “pieredzējuši pārdevēja, sirmā pārdevēja, grāmatu pazinēja” N. Kārnupe (viņa ir dēvēta dažādi – arī par Mildu vai Matildi Karnupu), iespējams, viņa arī ir Irbes aprakstītā inteligentā kundze, kas tik labi nojauta šī pircēja gaumi.

Diemžēl Irbe nav atstājis šo veikalu interjera, gaisotnes un apmeklētāju aprakstus. 50. gadu sākuma periodisko izdevumu reportāžās antikvariāti jeb bukinistu veikali, kā tad tos dēvēja, aprakstīti, uzburot ainiņas par Parīzes bukinistu galdiem nosēto Sēnas krastu un Londonas pieputējušām alām līdzīgajiem antikvariātiem, kur varot atrast pat pirātu kuģu grāmatas, arī Rīgā no augsta plaukta pircējam nocels 1882. gadā izdotu “brīnumskaisti iesietu” Misē darbu izlasi. Reportāžas autors turpat norāda, ka pirmskara Rīgā darbojušies desmitiem bukinistu veikalu, bet 50. gadu sākumā lietotu grāmatu tirdzniecība koncentrēta vienā, kas atrodas Ļeņina ielā, pretī Centrālajam telegrāfam (tā ārzemju un tehniskās literatūras nodaļa atrodas Tērbatas ielā). Kopējais apgrozījums milzīgs: iepriekšējā gadā iepirkas un pārdotas grāmatas par vairāk nekā 2 500 000 rubļiem. Grāmatu pārdevēju vidū esot tādi, kas tās atnes maisā un izber uz grīdas kā malku, un tādi, kas pirms atdošanas katru sējumu maigi noglāstot kā līgavas vaigu vai zinot no galvas visu Horāciju. Pēc gada antikvariāts tiek aprakstīts kā vieta, kur ik dienu pa pastu vai tālruni tiek pieņemti pasūtījumi no visas plašās Padomju Savienības, veikals piegādā literatūru Latvijas zinātnes un kultūras iestādēm, Zinātņu akadēmijas Fundamentālajai bibliotēkai, Raiņa vārdā nosauktajam literatūras muzejam, Valsts operas un baleta teātrim, tāpēc šogad veikala

82 01.02.1959.

83 16.11.1959.

84 Turpat.

darbinieki izbrauks uz Tukumu, Cēsīm un Valmieru, kur no iedzīvotājiem iepirks dažādu literatūru, tomēr tirdzniecības vietai ir pārāk šauras telpas, kas ir nav piemērotas grāmatu glabāšanai. 1958. gada sākumā "Rīgas Balss" par Centrālo antikvariātu Ļeņina ielā 46 raksta, ka telpa ir liela, garum gara lete, augstajos plauktos sējums pie sējuma, atrodamo izdevumu kopvērtība – ap 600 tūkstošu rubļu. Ir latviešu klasiķi – Blaumanis, Poruks, Bārda, Brigadere, Aspazija, Rozītis, Čaks, ārzemju rakstnieku tulkojumi – Balzaka, Dimā, Londona. Lasītāji meklējot Remarka, Londona, Hašeka, Mopasāna, Maina Rīda grāmatas. Savukārt antikvariāta ārzemju nodaļā P. Stučkas ielā 5 lielā izvēlē grāmatas un žurnāli vācu, angļu, franču un citās – pavisam 19 – valodās.

50. gadu otrās puses publikācijās aktualizējās viens no populārākajiem padomju perioda dienaskārtības jautājumiem – atbilstīgu telpu trūkums. 1959. gadā vairākos laikrakstos rakstīts par neizdarību antikvariātu apsaimniekošanā, piemēram, antikvariāts Ļeņina ielā 121 ir slēgts, un Centrālā antikvariāta svešvalodu un tehniskās literatūras nodaļu pievienos citam veikalam. Vietas trūkuma dēļ jau tagad grāmatas stāv uz grīdas, antikvariāta darbinieki cer izlīdzēties ar plauktiem, aizsedzot logus, bet pagrabā stāv iepirktais grāmatas vairāku simtu tūkstošu rubļu vērtībā, bet atbrīvotajās telpās P. Stučkas ielā iecerēta frizētava.

Apkopojot Irbes dienasgrāmatā rakstīto par grāmatām un iespējām tās iegādāties, kā arī, pievienojot laikrakstos publicēto informāciju, veidojas vienpusīgs priekšstats – antikvariātā, iedibinot labu saprašanos ar pārdevējām, iespējams iegādāties pasaules kultūras pērles, tās maksā dārgi, tomēr cilvēkiem, kas to vēlas, nav lielu grūtību nopirkt, bet LVI biežāk un arvien kvalitatīvākā poligrāfiskā izpildījumā laiž klajā latviešu literatūras klasiku un pasaules literatūras tulkojumus. Tomēr šajā ainā trūkst būtiskas fona informācijas: sarunās ar literatūras un vēstures pētniekiem antikvariāts un specializētā ārzemju literatūras grāmatnīca tiek minēta kā viena no nepārprotamākajām vietām Valsts drošības komitejas aģentu novērojumiem. Interese par konkrētu literatūru un izdevumiem, valodu zināšanas, līdzekļi, kas tiek atvēlēti grāmatu iegādei, kontakti ar līdzīgi domājošajiem u. c. var sniegt plašu ieskatu par personu laikmetā, kad interesēšanās par Rietumu kultūras procesiem no padomju specdienestu viedokļa bija pielīdzināma valsts nodevībai (Bleiere 2017: 95). Taču vienīgais, par ko raksta Irbe, izņemot skaisto grāmatu iegādi pie inteligēntajām vācu kundzēm, ir pāris gadījumu par kāda kvīru kopienas pārstāvja uzmanību, kas Irbes iegādāto grāmatu aplūkošanu mēģinājis izmantot, lai tuvāk iepazītos.⁸⁵

85 11.04.1957.: "Atmiņā kāda diena, kad pie minētā antikv[ariāta] loga sāka kantēties klāt kāds smalks – intelig[ents], glīts vecis. Kā gan tas tik uzņēmīgs? Rīgā esmu vienmēr labi tērpiens un glītā ziedošā izskatā. Iegājām antikvariātā. Uzdeva iemeslu, ka grib redzēt manis pirtās grāmatas."

Taču aizliegto grāmatu sarakstu apjoms un intervijas ar Franču grupas dalībniekiem daļēji sniedz atbildi uz jautājumu, kas rodas, lasot par Irbes daudzu antikvariātā iegādāto grāmatu tematiku un valodu, – kā tas iespējams, ka vienā un tajā pašā laikā un valstī dažus par grāmatu grāmatplauktā var apsūdzēt un uz ilgiem gadiem notiesāt ar ieslodzījumu darba nometnē tālākajos PSRS reģionos, bet citi veikalā brīvi var iegādāties Rietumeiropas grāmatu senus un greznus izdevumus par tematiku, ko kompartijas ideoloģija uzlūkoja kā sabiedrības degradēšanās iemeslu, visbiežāk dēvētu par pornogrāfiju, un kas ir aizliegta. Iespējams, Valsts drošības komiteja turpināja Krievijas impērijas cenzūras praksi par sarežģīta satura svešvalodā izdotu literatūru, pieņemot, ka tik specifisku informāciju ir spējīgi saprast tikai ļoti izglītoti ļaudis, kuru ir maz, tātad nav spējīgi ietekmēt sabiedrības noskaņojumu. Jāņem vērā arī šajās struktūrās strādājošo izglītības līmeni un līdz ar to grāmatu satura vērtēšanas kapacitāti.⁸⁶ Raksturojot LPSR valsts drošības iestāžu darbiniekus 40. gadu beigās, Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas pirmais sekretārs Jānis Kalnbērziņš (1893–1986) pārmeta LPSR valsts drošības ministram Alfonam Novikam (1908–1996), ka ministrijas centrālajā aparātā ir 57,7 % darbinieku ar zemāko izglītības līmeni, kas nevar neietekmēt darba kvalitāti (Žvinklis 2016: 550). Sava loma ir arī antikvariāta darbības specifikai, iepērkot visdažādākās tematikas, laiku, valodu, valstu izdevniecību grāmatu unikālus eksemplārus, kuru nosaukumu cenzoru rīcībā esošajos kaitīgās vai novecojošās literatūras sarakstos varēja nebūt, tātad radās vieta improvizācijai.

Irbes dienasgrāmatā aprakstītās grāmatniecības pārļu medības Rīgas centra antikvariātos un ārzemju literatūras specializētajā veikalā, pirkuma vērtība un satura izklāsts atklāj jaunu dimensiju – alternatīvu grāmatu lasīšanas kultūru, kurā, apzināti norobežojoties no padomju ideoloģijas, ieslīgt nomoda sapņojumos. Diemžēl šī perioda dienasgrāmatā nav piezīmju, kas ļautu plašāk izpētīt grāmatu apriti, pārdevēju pieredzi, patērētāju intereses, drošības dienestu klātbūtni u. c. antikvariātu raksturojošo. Līdz ar to var tikai izteikt minējumus par to, ka zinātnieks šajā veikalā varēja iegādāties literatūru, kas pēc būtības ir aizliegta, taču atbildīgo personu intelektuālā kapacitāte vai personiskā ieinteresētība to padarīja par iespējamu. Tikpat svarīga loma bija antikvariāta pircēja materiālajām iespējām: Irbe mēneša laikā atļāvās tērēt summas, ko vairums padomju pilsoņu pat nesaņēma algā.

86 Vairumā gadījumu Valsts drošības dienesta darbiniekiem bija pamatskolas izglītība. Piemēram, 1951. gadā Valsts drošības ministrija pieņēma darbā 714 aģentus, no kuriem 352 bija četru klašu izglītība, 230 nebija pabeiguši vidusskolu, 115 bija ar vidējo izglītību un tikai 17 bija augstākā izglītība (Strods 1996: 268).

Secinājumi

No 1950. gada janvāra līdz 1959. gada decembrim Irbe dienasgrāmatā gan lakoniski, gan izvērsti grāmatu lasīšanu, iegādāšanos vai pārdošanu aprakstījis 119 reizes (lasīšana – 63, pirkšana – 48, pārdošana – astoņas reizes). Autoru interesējusī tematika ir šāda: antīkā literatūra, vēsture, kultūra, māksla, erotika (minēti 46 konkrēti izdevumi galvenokārt vācu valodā, piemēram, mākslas un vēstures enciklopēdijas, mākslinieku biogrāfijas un darbu reprodukcijas, antīkās dzijas antoloģijas, afrikāņu māksla), daiļliteratūra (minēta 15 reizes, visbiežāk norādot avota valodu – latviešu vai vācu). Padomju Latvijas jaunos kultūras produktus Irbe ignorē: desmit gadu laikā dienasgrāmatā fiksēti vien divi izdevumi, kam pievērsta autora uzmanība, turklāt tie ir par personām, ko autors pazinis. Interesējošo literatūru, pārsvarā vācu valodā – 20. gadsimta pirmās puses Rietumeiropas izdevumus, viņš iegādājas antikvariātā, bet sociālisma bloka valstu grāmatas par mākslu, teātri, baletu vai eksotiskām valstīm – specializētajā ārzemju literatūras veikalā. No 50. gados LVI izdotajām grāmatām viņš izvēlas tikai slavenāko pasaules klasiķu darbu tulkojumus latviešu valodā. Irbem ir svarīgs gan literatūras saturs – viņš dod priekšroku informatīvam, faktoloģiskam un jutekliskam piesātinājumam –, gan vizuālajam tēlam: ilustrācijām, iesējumam, arī izdevuma vērtībai. Par ieinteresējošo grāmatu viņš ir gatavs maksāt simtiem rubļu, kas ir ar vidējo algu nesamērojama summa. Grāmatas ir veids, kā Irbe izzina pasauli, būvē savu neatkarīgu skatījumu uz apkārt notiekošo un pašapliecinās, taču svarīgākais, ka tās ļauj radīt viņa individuālo garīgo telpu, kurā uz brīdi var aizbēgt no padomju realitātes. Viņa veidotā grāmatu izlase rāda, ka Latvijas PSR 50. gados bija iespējams izvairīties no padomju ideoloģijas patērēšanas un praktizēt alternatīvu lasīšanas kultūru, taču lasītājam bija jābūt izglītotam, zinošam un finansiāli neatkarīgam.

Izraudzītās pētījuma metodes – kvīru lasījums un tuvlasījums – sevi ir attaisnojušas, ļaujot saskatīt dienasgrāmatā slēptos informatīvos slāņus. Piemēram, pretēji kolektīvajām atmiņām par kvīriem kā marginalizētu un represētu sabiedrības grupu vairums šai kopienai piederīgo 50. gados dzīvi baudīja, izmantojot visas padomju ikdienas piedāvātās iespējas, un Irbes piemērs to apliecina.

Rakstā nav izvērsta dienasgrāmatas autora sarežģītās personības analīze, piemēram, krāšanas mānija, kam būtu jāpievēršas, balstoties dziļākās zināšanās par cilvēka psiholoģiju: viņa mantinieks vēsturnieks Ainārs Radovics mājas bēniņos atradis tūkstošiem mitrumā sapelējušu, neatvērtu, dārgu Austrumvācijā, Polijā un Ungārijā izdotu grāmatu par mākslu, teātri, operu, antīko literatūru. Savukārt izvēlētais laikmeta nogrieznis, kas ir šī raksta fokusā, pilnībā nav attaisnojis autores sākotnējās cerības izzināt pēckara Rīgas antikvariātu dzīvi, piemēram, kāda bija grāmatu aprīte, kā izvēlējās pārdevējus, kā veidojās pircēju sociālie kontakti, kā izpaudās drošības struktūru klātbūtne, vai un kā antikvariātā strādājošie sadarbojās ar Valsts

drošības komiteju. Pieejamā informācija par nākamajām padomju perioda desmitgadēm vēsta par antikvariātu kā vienu no kvīru krūzinga mērķiem, grāmatu brīvības melnā tirgus pastāvēšanu un leģendāriem pārdevējiem. Diemžēl šādas ziņas par 50. gadiem vēl nav iegūtas, apzinoties, ka aprakstītais ir tikai izpētes sākums.

Bibliogrāfija

- Apvienoto un novecojušo izdevumu saraksts (Nr. 1–7); Novecojušo izdevumu saraksts (Nr. 8)* (1951). Rīga: Latvijas PSR Ministru padomes literatūras un izdevniecību galvenās pārvaldes izdevums.
- Assareckova, Marija (2015). Otrais ēdiens literatūra. *Punctummagazine.lv*, 27.04.
- Pieejams: <https://www.punctummagazine.lv/2015/04/27/otrais-ediens-literatura> [sk. 02.02.2024.].
- Bankovskis, Pēteris (2020). *Palimpsests: ieskats kolekcionārisma vēsturē Latvijā*. Rīga: Neputns.
- Bibliogrāfija (1956). *Karogs*, Nr. 5, 6, 12.
- Bleiere, Daina (2017). "Franču grupas" tiesāšana 1951. gadā: lietu politiskais konteksts un Valsts drošības ministrijas darbības metodes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4(105), 95.–145. lpp.
- Bleiere, Daina (2022). Režīma sociālā un ekonomiskā politika Latvijā. Bleiere, Daina (atb. red.) (2023). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 4. sēj.: 1944/1945–1964. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 360.–374. lpp.
- Briedis, Raimonds (2010). *Teksta cenzūras īsa kursa: prozas tekstus un cenzūra padomju gados Latvijā*. Rīga: LU LFMI.
- Briedis, Raimonds (1997). Karš ar grāmatām. Desmit saraksti (1944–1960). *Karogs*, Nr. 5, 181.–197. lpp.
- Dreimane, Jana (2020). Grāmatas ar pilnīgas slepenības zīmogiem – aukstā kara liecības Latvijas bibliotēkās. Kivle, Ineta (sast.). *Grāmata. Zīme. Krāsa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. DOI: 10.22364/luszk.77.spc.gzk-04.
- Dzīvesstila redakcija (2022). Kā padomju gados Latvijā izglītoja par seksu. *Lsm.lv*, 09.08.
- Pieejams: <https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vesture/ataskats-vesture-ka-padomju-gados-latvija-izglitoja-par-seksu.a468022/> [sk. 07.06.2024.].
- E. P. (1958). Vecu grāmatu valstībā. *Rīgas Balss*, 03.02., 4. lpp.
- Greenham, David (2019). *Close Reading: The Basic*. London: Routledge.
- Grīnberga, Mērija (2021). *Mērijas Grīnbergas atmiņas un dienasgrāmatas: mana pasaku zeme*. Rīga: Latvijas mediji.
- Healey, Dan (2017). *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*. London: Bloomsbury Academic.
- Healey, Dan (2020). The Diary as a Source in Russian and Soviet History. Gilbert, George (ed.). *Reading Russian Sources: A Student's Guide to Text and Visual Sources in Russian History*. London: Routledge.
- Irbe, Kaspars Aleksandrs. *Dienasgrāmata*. Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs. Autobiogrāfiju krājums, Nr. LFK Ak [47].
- Irbe, Kaspars Aleksandrs (2021). *Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949*. Rīga: biedrība "Ascendum".
- Kalnačs, Jānis (2019). "Bezsaimnieka grāmatas": Grāmatu liktenis PSRS atkārtoti okupētajā

Latvijā 1944.–1945. gadā. Vilks, Andris (galv. red.). *Grāmata un sabiedrība Latvijā līdz 1945. gadam. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 4. (XXIV) laid. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 349.–364. lpp.

Lipša, Ineta (2018). Romantisko dēku dienasgrāmata. *Rīgas Laiks*, Nr. 2, 48.–62. lpp.

Lipša, Ineta (2019). Meklējot vēsturē kvīrisko. *Punctummagazine.lv*, 04.01. Pieejams: <https://www.punctummagazine.lv/2019/04/01/meklejot-vesture-kvirisko> [sk. 20.12.2023.].

Lipša, Ineta (2021). Dokumenting the Queer Self. Kaspars Aleksandrs Irbe (1906–1996) in Between Unofficial Sexual Knowledge and Medical-legal Regulation in Soviet Latvia. *Cahiers du monde russe*, No. 62/2–3, pp. 415–442. DOI: 10.4000/monderusse.12489. Pieejams: <https://journals.openedition.org/monderusse/12489?lang=en> [sk. 12.12.2023.].

Par grāmatu nozīmi komunisma celtniecības uzdevumu risināšanā (1963). *Rīgas Balss*, 19.01., 2. lpp.

Radovics, Ainārs (2021). Kā tas notika: Kaspars Irbe un viņa dienasgrāmata. Irbe, Kaspars Aleksandrs. *Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949*. Rīga: biedrība "Ascendum", 18. lpp.

Riekstiņš, Jānis (2000). Slepēnības kults. Un cīņa ar "kaitīgo" literatūru. *Latvijas Vēstnesis*, 27.10. Pieejams: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/12275> [sk. 07.06.2024.].

Roja, I.; Roja, Ž.; Smilkītiņa, L. (2007). Seksuālās uzvedības traucējumi un novirzes. *Doctus*, 10.04. Pieejams: <https://www.doctus.lv/raksts/medicina-un-farmacija/kliniska-prakse/seksualas-uzvedibas-traucējumi-un-novirzes-1025/> [sk. 07.06.2024.].

Simsone, Bārbala (2024). Fantāzijas literatūra. *Nacionālā enciklopēdija*, 29.01. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/2026-zin%C4%81tnisk%C4%81> [sk. 07.06.2024.].

Skrute, Z. (1957). Vecas grāmatas meklē jaunus saimniekus. *Padomju Jaunatne*, 30.09., 4. lpp.

Skultāne, Vaida (2019). Valoda un vardarbība: Franču grupa Padomju Latvijā. *Reliģiski-filozofiskie Raksti*, Nr. 27. Rīga: Latvijas Universitāte, 148.–180. lpp.

Strods, Heinrihs (1996). *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956*. Rīga: Preses nams.

Strods, Heinrihs (2010). *PSRS politiskā cenzūra Latvijā, 1940–1990*. 1. daļa. Rīga: Jumava.

Šneidere, Irēne (atb. red.) (2001). *Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Štrāle, Aina (2005). Sešstūru zīmogs. *Diena*, 06.08. Pieejams: <http://news.lv/Diena/2005/08/06/> [sk. 07.06.2024.].

Štrāle, Aina (2009). Latvijas PSR Valsts bibliotēka pirmajā padomju okupācijas gadā: 1940–1941. *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 32.–49. lpp.

Veisbergs, Andrejs (2019). Tulkotās literatūras grāmatas, 1918–1944 (tulkotāji, apjomi, avotvalodas, kvalitāte un tendences). Vilks, Andris (galv. red.). *Grāmata un sabiedrība Latvijā līdz 1945. gadam. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 4. (XXIV) laid. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 176.–199. lpp.

Vērdiņš, Kārlis (2013). Zilo teorijas idejas: Rūdolfa Blaumaņa stāsta "Baltais" lasījums. Kalniņa, Ieva E.; Vērdiņš, Kārlis (sast.). *Mūsdienu literatūras teorijas*. Rīga: LU LFMI, 403.–409. lpp.

Zanders, Viesturs (2019). Dažas piezīmes par grāmatu lasīšanu 20. gadsimtā. *Punctummagazine.lv*, 26.08. Pieejams: <https://www.punctummagazine.lv/2019/08/26/dazas-piezimes-par-gramatu-lasisanu-20-gadsimta> [sk. 07.06.2024.].

Zanders, Viesturs (2023). Grāmatniecība Latvijā. *Nacionālā enciklopēdija*, 02.06.
Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/22533-gr%C4%81matniec%C4%ABba-Latvij%C4%81>
[sk. 07.06.2024.].

Zēgners, Henriks Eliass (2021). Atdot tradīcijas. Kaspars Vanags un Ineta Lipša "Prāta spa" sarunā. *Satori.lv*, 17.06. Pieejams: <https://satori.lv/article/atdot-tradicijas-kaspars-vanags-un-ineta-lipsa-prata-spa-saruna17.06.2021> [sk. 05.05.2024.].

Zirnis, Egils (2005). Cenzūra. *Diena, SestDiena*, 30.07. Pieejams: <https://www.diena.lv/raksts/pasaule/krievija/cenzura-12486777> [sk. 07.06.2024.].

Žvinklis, Artūrs (2016). LPSR valsts drošības iestāžu vadošo darbinieku lietas Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas nomenklatūras kadru personas lietu kolekcijā. Jarinovska, Kristīne. *Lielais brālis tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras: starptautiskās zinātniskās konferences "Lielais brālis tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras", 2016. gada 11., 12. un 13. augustā Rīgā, ziņojumi*. Otrā daļa. Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija; Latvijas Universitāte, (VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 3. sēj.), 540.–576. lpp.

Jānis Veckrācis

Dr. philol., valodnieks; Ventspils Augstskola

Dr. philol., linguist; Ventspils University of Applied Sciences

E-pasts / e-mail: janis.veckracis@venta.lv

Mārtiņš Mintaurs

Dr. hist., vēsturnieks; Latvijas Nacionālā bibliotēka; LU Humanitāro zinātņu fakultāte

Dr. hist., historian; National Library of Latvia; University of Latvia, Faculty of Humanities

E-pasts / e-mail: martins.mintaurs@lnb.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.05

Vēstures (terminoloģiskais) diskurss un dažu pamatterminu vēsture latviešu valodā

The (Terminological) Discourse of History and Emergence of Some Basic Terms in the Latvian Language

Atslēgvārdi:

historiogrāfija,
jaunlatvieši,
vēstures diskurss,
leksikogrāfiskie avoti,
vēstures termini,
latviešu valodas vēsture

Keywords:

historiography,
new Latvians,
discourse of history,
lexicographic sources,
terms of history,
history of Latvian language

Kopsavilkums

Vēstures metadiskursam – pašas vēstures zinātnes vēstures aprakstam – vēstures diskursā lietojumā ir īpaša nozīme. Historiogrāfija nav iedomājama bez valodas vides – vēstures rakstīšanai lietotie termini ir tikpat svarīgi kā vēstures zinātnes teorijas un metodoloģijas jautājumi. Raksta mērķis ir noskaidrot, kā un kāpēc tika radīta vēstures zinātnes terminoloģija latviešu valodā, kādi ir galvenie vēstures terminu leksikogrāfiskie avoti un kā Latvijā veidojies vēstures terminoloģiskais diskurss, kā arī iezīmēt dažu vēstures pamatterminu lietojuma vēsturi latviešu valodā. Nozīmīgs raksta mērķis – sniegt arī vēstures termina jēdzienisko skaidrojumu.

Vēstures diskursa pirmsākumus latviešu valodā sarakstītajos un iespēstajos tekstos var konstatēt kopš 18. gadsimta otrās puses, bet latviešu valodas vēstures terminu apkopošanas centieni vēstures diskursa kontekstā aizsākās 19. gadsimtā. Ieskats vairāku vēstures pamatterminu lietojumu vēsturē apliecina visai ilgstošu un sarežģītu terminrades procesu, kurā vērojams interferences izraisīts citvalodu vārdu atspulgs, piemēram, kalku formā, kā arī rakstības, vārdformu un vārdu vēsturisko un formālo variantu svārstīgs, nesečīgs un nereti paralēls lietojums.

Summary

The historical metadiscourse – the description of the history of the science of history itself – occupies a special place in the discourse of history. Historiography is impossible without a focus on what terms were used in the writing of history, since the terms chosen by historians reveal the level of conceptualisation of past research. The aim of this paper is to clarify how and why the terminology of historical science was created in the Latvian language, which are the main lexicographic sources of history terms and how the terminological course on history terms developed in Latvia, as well as to outline the history of the use of some key history terms. A significant aim of the study is to provide a definition of the concept of history terms.

The origins of historical discourse in Latvian texts can be traced back to the second half of the eighteenth century; the initial efforts to collect Latvian history terms in the context of historical discourse date back to the nineteenth century. An insight into the history of the use of several key history terms illustrates a long and complex terminological process, with apparent interference from other languages, e. g. in the form of calques, as well as unstable, incoherent and often parallel use of varying orthography, word forms and formal lexical variants.

levads

Pagātnes izpēte pieder pie senākajām civilizācijas izpausmēm, un tā joprojām ir svarīga arī mūsdienu sabiedrībai. Vēstures diskursā īpaša ir metadiskursa šķautne, t. i., pašas vēstures zinātnes vēstures apraksts. Vēstures rakstīšana ir savdabīgs pieredzes apgušanas veids, kad piedzīvotais tiek apjausts, saprasts un izvērtēts, lai to izmantotu šodienas vajadzībām. Tādēļ ir vērts pievērst uzmanību ne vien pagātnes notikumiem, bet arī to izpētes gaitai, kas atklāj vēstures rakstīšanas attīstību laikmeta kontekstā. Historiogrāfija nav iedomājama bez valodas vides – vēstures rakstīšanai lietotie termini ir tikpat svarīgi kā vēstures zinātnes teorijas un metodoloģijas jautājumi, jo vēsturnieku izvēlētie termini atklāj pagātnes pētniecības konceptualizācijas līmeni un līdz ar to parāda, kā sabiedrība saprot vēstures zinātnes mērķus un uzdevumus. Ne velti 19. gadsimta ideja par “vēstures rakstīšanas mākslu” (vācu valodā *die Kunst der Geschichtsschreibung*) ir atgriezies mūsdienu vēstures zinātnē (Schubert 2021: 199–208), tāpat kā pētnieku interese par 19. gadsimtu kopumā.

Latviešu kultūras vēsturē tā dēvētajam ilgajam 19. gadsimtam¹ bija izšķiroša nozīme: tieši tolaik izveidojās modernās dzīves pamati vairākās profesionālās kultūras nozarēs – literatūrā, mūzikā, tēlotājā mākslā. To sekmēja latviešu nacionālās kustības darbinieku veikums, it īpaši līdz ar jaunlatviešu parādīšanos 19. gadsimta 50. gadu vidū, kas pamazām radīja priekšnoteikumus latviešu sabiedrības modernizācijai kultūras jomā. Likumsakarīgi, ka nacionālās kultūras veidošanā latviešu intelektuāļiem bija nepieciešams sabiedrībā radīt izpratni par vēstures procesu kopumā, turklāt specifiski par latviešu un gandrīz vienlaikus arī Latvijas vēsturi kā šī procesa sastāvdaļu. Vārds “Latvija” presē sastopams kopš 19. gadsimta 30. gadiem Baltijas vācu autoru publikācijās, ar norādi uz to kā lietuviešu pieņemtu jēdzienu latviešu apdzīvotās teritorijas apzīmēšanai. 19. gadsimta 50. gados to izmantoja latviešu nacionālās kustības aktivisti, bet tikai 80. gados šajā jēdzienā ietvēra arī Latgales novadu (Ķikuts 2019: 130). Jau 1859. gadā izdotajā ģeogrāfijas mācību grāmatā tās veidotājs Krišjānis Barons (1835–1923) iekļāva pirmo zināmo “Latviešu zemes karti” ar Kurzemi un daļu no Vidzemes guberņas, taču vēl bez Vitebskas guberņai pakļautās Latgales teritorijas ([Barons] 1859). Juris Alunāns (1832–1964) almanaha “Sēta, daba, pasaule”

1 Eiropas vēsturē jēdziens “ilgais 19. gadsimts” ietver laika posmu no Franču revolūcijas sākuma 1789. gadā līdz Pirmā pasaules kara sākumam 1914. gadā. Šajā laikmetā politiskās un rūpnieciskās revolūcijas ietekmē notika būtiskas izmaiņas eiropiešu dzīvē, veidojās modernā kultūra, ar to saistītās sociālās normas un attiecības. Latviešu kultūras vēsturē ilgā 19. gadsimta koncepcija atspoguļo līdzīgus procesus: strauju sociālo, politisko un etnisko emancipāciju, kas noritēja par spīti nelabvēlīgiem koloniālās pakļautības apstākļiem. Ilgais 19. gadsimts arī latviešu kultūrā sākās 18. gadsimta nogalē, un tā ietekme turpinājās vēl 20. gadsimtā.

2. burtnīcas priekšvārdā 1860. gadā min Livonijas Indriķa hroniku kā senākos "mūsu zemes stāstus" (Austrums 1956: 181), proti, kā pirmo darbu par Latvijas vēsturi. Tas liecina, ka latviešu apdzīvotās telpas un etniskās vēstures robežu iezīmēšana nacionālās kustības veidotajā intelektuālajā vidē notika paralēli.

Latviešu autoru centieni izveidot nacionālās vēstures koncepciju vai vismaz formulēt tās galvenos pieturas punktus bija saistīti ar nacionālās kustības izvirzītajiem sociālās un kultūras emancipācijas uzdevumiem, un tie bija atbilstoši vispārējai tendencei, kas bija vērojama Eiropā 19. gadsimtā un ko pieņemts saukt par historismu (Jefferies 2006). Historisms nozīmēja ne tikai pastiprinātu interesi par pagātņi un tās kultūru, kas izpaudās arhitektūrā un mākslā, bet arī uzsvērtu vēsturisko tradīciju un pēctecības nozīmi tagadnes politiskās darbības leģitīmācijā, kas bija īpaši svarīga Eiropas topošajām nācijām (Smits 1997: 79–127) teritorijā no vācu zemēm līdz Baltijas jūras austrumu piekrastei un no Somijas līdz Balkānu reģionam. Tieši šajā apstākļī meklējams 19. gadsimta situācijas paradokss – tas bija laikmets, kas sabiedrības modernizāciju un tai raksturīgo progresu ideoloģiju tehnikā, zinātnē un sociālajās normās (Zelče 2007) apvienoja ar jau laikabiedru pamanīto un kritizēto "apsēstību ar vēsturi", kam savukārt vajadzēja dot pamatu civilizācijas progresam nākotnē. Tādēļ historisms kļuva par spilgtāko 19. gadsimtā topošā modernā laikmeta gara izpausmi, tiecoties apvienot visu sabiedrības pieredzi vienā stāstā jeb naratīvā par evolucionāru attīstību, kur pagātnes sasniegumi un kļūdas dabiski veido tagadnes dzīves pamatus (Schubert 2021: 23–48). Vēstures diskurss 19. gadsimtā tādējādi ieguva politisko un sociālo nozīmi, kas ievērojami pārsniedza pagātnes zinātniskās izpētes robežas akadēmiskajā vidē un būtiski ietekmēja sabiedrības ikdienas dzīvi.

Nacionālās vēstures koncepcijas veidošanas pirmsākumi šajā laika posmā vēl ir samērā maz pētīti, tāpēc joprojām aktuāli ir Igors Šuvajeva (1963–2024) uzdotie jautājumi, reflektējot par ilgā 19. gadsimta nozīmi: "Bet latviešiem tolaik nebija vēstures, viņiem bija tikai historijas vai pasaules stāsti, ko drīz iemanījās aizstāt ar vēsturi. [...] Tas vien jau vedina uzdot dažus jautājumus. Varbūt pasaules stāsti bija stāsti bez pasaules? Varbūt "vēstures dzimšana" joprojām ir saglabājusi savas raksturīgās iezīmes, atstājusi neizdzēšamu spiedogu uz tagadējās vēstures? Varbūt 19. gadsimts nemaz nav mitējis būt un ir kļuvis ilgāks par ilgu? Kas un kāda ir tagadējā vēsture? Varbūt tā joprojām ir stāsti bez pasaules?" (Šuvajevs 2023: 41). Vienā rakstā nav iespējams atbildēt uz visiem minētajiem jautājumiem, taču šī raksta mērķa kontekstā var noskaidrot, kā un kāpēc tika radīta vēstures zinātnes terminoloģija latviešu valodā, kādi ir galvenie vēstures terminu leksikogrāfiskie avoti un kā Latvijā veidojies vēstures terminoloģiskais diskurss, kā arī iezīmēt dažu vēstures pamatterminu lietojumu vēsturi latviešu valodā. Turklāt svarīgi ir arī sniegt vēstures termina jēdzienisko skaidrojumu. Šajā nolūkā veikta, pirmkārt, historiogrāfijas materiāla

atlase un analīze, otrkārt, kopš 19. gadsimta pieejamo galveno vēstures terminu leksikogrāfisko avotu izpēte, treškārt, tekstu, kas veido diskursu par vēstures terminiem, terminoloģiskā satura analīze, ceturtkārt, vairāku vēstures pamatterminu lietojumu un vēsturisko variantu analīze onomasioloģiskajā aspektā, ņemot vērā, ka terminoloģijas vēstures izpētē nominācijas jautājums ir uzskatāms par būtiskāko. Rakstā izmantota uzziņu literatūra, mācību grāmatas un pētījumi par pasaules un Latvijas vēsturi, kas publicēti latviešu valodā no 1796. līdz 1921. gadam, kā arī minētajā laikposmā iznākušie darbi par Latvijas historiogrāfiju, lai konstatētu galvenos pieturpunktus nacionālās vēstures diskursa attīstībā. Par atlases kritēriju izmantots vēstures jēdziena lietojums attiecīgajā publikācijā. Materiāla analīzē izmantota vēsturiski ģenētiskā (aprakstošā) un salīdzinošā metode.

Pirmie teksti par vēsturi latviešu valodā

Vēstures diskursa attīstības pirmsākumus latviešu valodā sarakstītajos un iespiestajos tekstos var konstatēt no 18. gadsimta otrās puses, kad parādījās šo tekstu autoru interese par "stāstiem", kas hronoloģiskā secībā atainoja notikumu gaitu, to cēloņus un sekas latviešu apdzīvotajā teritorijā, turklāt viņu radītie teksti (vismaz teorētiski) bija adresēti potenciālajiem latviešu lasītājiem. Līdzīgi situācijai latviešu literatūrā, arī latviski radītajā historiogrāfijā pirmie autori bija latviešu valodā rakstošie Baltijas vācu mācītāji, kas kalpoja dažādās Vidzemes un Kurzemes draudzēs. Tikai aptuveni simts gadus vēlāk, 19. gadsimta vidū, viņiem sekoja latviešu izcelsmes autori, kas tolaik jau apzināti pievērsa uzmanību tieši savas tautas pagātnes izpētei.

Nākas atzīt, ka vēstures zinātnes attīstības sākuma posms mūsdienu Latvijas teritorijā, izņemot Baltijas vācu historiogrāfiju, kam veltīts atsevišķs pētījums (Rauch 1986), joprojām ir nepilnīgi izziņāts.² Historiogrāfija, kas latviešu valodā publicēta no 19. gadsimta vidus līdz 1918. gadam, līdz šim nav apzināta un sistematizēta – plašākais apcerējums par šo tēmu (Bērziņš 2000) sākas tikai ar laiku kopš Latvijas valsts dibināšanas, tādēļ šeit būs iespējams izteikt lielākoties vien hipotēzes un minējumus. Vēstures tematikas atspoguļojumu kā latviešu rokraksta literatūrā, tā arī pirmo latviešu autoru publikācijās ir pētījis literatūrzinātnieks Aleksejs Apinis (1926–2004), bet tikai daži vēsturnieki citu tēmu kontekstā ir aplūkojuši latviski izdotās publikācijas historiogrāfijas aizsākuma laikmetā līdz Pirmajam pasaules karam (Švābe 1940, 7–17; Zelče, 2001; Mednis 2005: 71–75, 87–92), īpaši saistībā ar pētījumiem par Rīgas Latviešu biedrības Ziņību komisijas darbu (Vīksne, Stradiņš 1997: 103–117; Zanders 2006: 67–89; Volfarte 2008: 205–207). Ņemot vērā to, ka pirmā akadēmiski izglītota

2 Raksta tapšanas laikā vēl nebija publicēta Detlefa Henninga monogrāfija, kas veltīta šai tēmai, skat.: Henning 2025.

latviešu vēsturnieka Jāņa Krodznieka-Krīgera (1851–1924) raksti latviešu preses izdevumos parādījās tikai no 1881. gada, intereses trūkums par šo posmu Latvijas historiogrāfijā ir saprotams, jo zinātnisko pētījumu vietā tajā dominēja kompilatīvi apraksti, kas lielākoties balstījās uz Baltijas vācu autoru darbu satura pārstāstījumiem.

Vēsturnieks Andrejs Plakans (1940–2024) pamatoti kritiski vērtēja daudzo “latviešu pagātnes aprakstītāju” (1989: 23), kam nebija profesionālas vēsturnieku izglītības un iemaņu, sagatavoto apcerējumu nozīmi. Tomēr Alekseja Apīņa pētījums par latviešu vēstures atspoguļojumu 18. gadsimta un 19. gadsimta pirmās puses autoru darbos (Apīnis 1994: 39–45) atklāj amatierisko pagātnes pētnieku radīto tekstu ietekmi uz tiem priekšstatiem par vēsturi, kas izplatījās izglītotajā latviešu sabiedrībā arī 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā. Turklāt šajā laikā topošajā nacionālās vēstures koncepcijā konstatējama gan daļēja pēctecība, gan būtiskas atšķirības salīdzinājumā ar Baltijas vācu autoru iepriekš sarakstītajiem kā publicētajiem, tā arī nepublicētajiem darbiem par vietējo vēsturi. Šie darbi lielākoties sākās ar krusta karu laikmetu Baltijā 13. gadsimtā un aplūkoja laiku līdz Krievijas impērijas kundzības nodibināšanai Baltijas provincēs jeb guberņās 18. gadsimta gaitā. Apīnis analizējis 20 darbus (rokraksta grāmatas un publikācijas), ko 19. gadsimta pirmajā pusē sarakstīja desmit latviešu autori, galvenokārt atstāstīdami un papildinādami Garlība Merķeļa (*Garlieb Helvig Merkel*, 1769–1850) publicistikā konstruēto latviešu vēstures versiju. Merķeļa kritisko attieksmi pret Baltijas vācu muižniecību un idealizētos priekšstatus par latviešu un lībiešu “laimīgo senatni” pirms Baltijas iekarošanas 13. gadsimtā latviešu intelektuāļi labprāt pieņēma un saglabāja Latvijas historiogrāfijā līdz pat 20. gadsimta nogalei (Plakans 1989: 23; Henings 1995: 68).

Salīdzinoši mazāka ietekme nacionālās vēstures diskursa veidošanā bija pašlaik senākajam zināmajam vēstures apcerējumam, ko 1753. gadā latviešu valodā sarakstīja luterāņu mācītājs Frīdrihs Bernhards Blaufūss (*Friedrich Bernhard Blaufuß*, 1697–1756) ar nosaukumu “Stāsti tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu” (Šiliņš 2015). Rokraksta literatūra latviešu sabiedrības izglītotajai daļai Vidzemē 18. gadsimtā bija labi pazīstama sakarā ar hernhūtiešu jeb brāļu draudzes darbību, un šī tradīcija varēja sekmēt arī Blaufūsa teksta izplatību lasītāju aprindās. Turklāt Blaufūsa darba atstāstījums latviešu valodā vairākkārt parādījās iespieddarbos, piemēram, 1791. gadā “Vidzemes kalendārā” un vēl 1827. gadā Jelgavā iznākošajās “Latviešu Avīzēs” (Apīnis 1994: 34, 35). Tomēr Vidzemes vēstures apraksta autora apoloģētiskā pieeja krusta kariem un dzimtbūšanas ieviešanai Baltijā, pretstatā Merķeļa darbos lasāmajam, visticamāk, liedza Blaufūsa sacerējumam iegūt plašāku latviešu lasītāju auditoriju. Tam bija vairāki iemesli.

Vispirms jāņem vērā, ka 18. gadsimtā Eiropā interese par tā saukto vietējo vēsturi bija izglītotās sabiedrības pārstāvju brīvā laika pavadīšanas veids, taču parasti

šādu vēstures aprakstu autori strādāja apgaismības laikmeta dabas pētnieku garā, pievērsoties pagātnei tāpat kā dažādām eksotiskām parādībām minerālu un kukaiņu pasaulē. Tieši Blaufūsa darba tapšanas laikā vācu valodā sāka veidoties modernā izpratne par vēstures jēdziena saturu, kas nozīmēja pāreju no priekšstata par vēsturi kā “pagātnes stāstu” situatīvu apkopojumu uz priekšstatu par vēstures rakstīšanu kā akadēmiskās darbības veidu, kam ir noteikti zinātniskuma kritēriji un pazīmes (Koselleck 1975: 641–658). Zīmīgi, ka Blaufūsam vēl nav vajadzīgs īpašs termins vēstures jēdziena apzīmēšanai, tā vietā ir “stāsti” par “būšanu”: vācu valodā lietotajiem nozares terminiem netiek meklētas atbilstmes latviešu valodā, bet tie ir norādīti aprakstošā veidā. Tas nozīmē, ka Blaufūsa izpratnē latvieši nav vēstures subjekts, tātad viņiem nav vēstures, bet ir “būšana” jeb eksistence vispār, tāpat kā jebkurai citai dabas parādībai, un šādā veidā to arī ir iespējams aprakstīt.

Jaunlatviešu pieeja no Frīdriha Bernharda Blaufūsa koncepcijas atšķīrās tieši ar to, ka šie intelektuāļi sāka reflektēt par savu – latviešu vēsturi, tāpēc, kad 1868. gadā Atis Kronvalds (1837–1875) latviešu valodā šim nolūkam bija darinājis jaunvārdu, tam bija tik svarīga nozīme latviešu kultūrā, ka Andrejs Plakans to bez pārspīlējuma salīdzina ar 19. gadsimtā pazīstamākā vācu vēsturnieka Leopolda fon Rankes (*Leopold von Ranke*, 1795–1886) lomu tā laika Eiropas intelektuālajā dzīvē (Plakans 1989: 22). Tādējādi viens no jaunlatviešu kustības nopelniem bija koloniālās atkarības pārvarēšana mentālā līmenī, atsakoties no Baltijas vācu intelektuālās aizbildniecības latviešu kultūras veidošanā (Ijabs 2014: 90–97), un tieši šo nacionālās kustības motīvu uzsver Jānis Krodznieks 1892. gadā žurnālā “Austrums” publicētajā programmatiskajā rakstā “Kas ir latviešu vēsture?” (Krodznieks 1910: 1–7). Kā vēlāk pārskatā par vēstures zinātnes attīstību Latvijā atzina Arveds Švābe (1888–1959), to darīdams, “Krodznieks ar pravieša balsi mudināja latviešus apzināties sevi par īpatnējas nacionālās vēstures un kultūras subjektu” (Švābe 1940: 14). Jāņa Krodznieka paustajam aicinājumam patiesi bija paliekoša nozīme, jo, pēc Švābes domām, “visas turpmākās latviešu historiogrāfijas uzdevums bija šīs tēzes pierādīšana un zinātniska pamatošana” (Švābe 1940: 12). Protams, minētie apstākļi nemazina Blaufūsa manuskripta unikālo kultūrvēsturisko nozīmi – tas joprojām ir pirmais darbs latviešu valodā par tās zemes vēsturi, kurā viņi dzīvo (Augstkalns 1938: 677), taču nav zināms, kāda bija manuskripta izplatība un ietekme latviešu zemnieku vidē 18. gadsimta otrajā pusē pirms tā fragmentu publikācijas.

Citādi raugoties, tieši koloniālā situācija, kurā atradās latviešu sabiedrība, radīja priekšnoteikumus tam, lai šajā laikā kļūtu iespējams process, ko Pauls Daija trāpīgi nosaucis par “tautas atklāšanu” (Daija 2013). Baltijas vācu izglītoto aprindu aizbildnieciskās rūpes par “mīļajiem latviešiem” bieži vien nebija tēlotas, viņus iedvesmoja apgaismības laikmeta morālais imperatīvs un kristīga cilvēka līdzcietība pret sociāli

zemākā statusā esošajiem zemnieku kārtas pārstāvjiem. Latviešu zemnieku izglītošanas centienos ietilpa arī informācijas sniegšana par apkārtnējo pasauli ne tikai didaktiskos sprediķos un īsos avīžrakstos, bet arī uzziņu literatūras formā. 1796. gadā otro, papildināto izdevumu piedzīvoja latviešu valodniecībā un literatūrā darbīgā Sunākstes draudzes mācītāja Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796) sastādītā “Augstas gudrības grāmata”. Vēstures terminoloģijas kontekstā ir svarīgi atzīmēt, ka grāmatas papildinājumos, ko sagatavoja viņa dēls Aleksandrs Johans Stenders (*Alexander Johann Stender*, 1744–1819), līdzās ģeogrāfiskiem un statistiskiem datiem par dažādām zemēm un to iedzīvotājiem pirmo reizi tika sniegts īss pārskats par Kurzemes (Stenders 1988: 142–148) un arī pasaules vēstures notikumiem no antīkā laikmeta līdz 18. gadsimta otrajai pusei (Stenders 1988: 311–323), nostiprinot vārda “stāsti” lietojumu ar nozīmi “vēsture”. Kā redzēsim, šāds minētā termina lietojums latviešu valodā saglabājās līdz pat 19. gadsimta 70. gadu vidum.

Latviešu tautas “atklāšana” Baltijas vācu intelektuāļu vidē deva impulsu jaunu vēstures apcerējumu radīšanai, kas sakņojās tolaik vēl nedaudzo baltvāciešu autoru pētījumos par Baltijas vēsturi un bija domāti tieši latviešu lasītājiem. Pirmais šāda veida darbs pēc ilgāka pārtraukuma parādījās 19. gadsimta otrajā ceturksnī, kad Lindes un Birzgaļes luterāņu draudzes mācītājs Konrāds Šulcs (*Liebegott Otto Konrad Schulz*, 1772–1840) publicēja pirmo iespiesto grāmatu latviešu valodā par Latvijas vēsturi ar nosaukumu “Kurzemes stāstu grāmata” (Šulcs 1832). Grāmatas sagatavošana bija uzsākta jau 1826. gadā – laikā, kad pēc dzimtbūšanas atcelšanas Baltijas vācu politiskajā elitē aktualizējās jautājums par latviešu izglītības un kultūras turpmāko attīstību, turklāt viens no grāmatas izdošanas motīviem varēja būt arī “pareiza” latviešu vēstures naratīva izplatīšana, lai izvairītos no iespējamajiem sociālajiem nemieriem, ja zemnieki joprojām uzstātu uz savām senajām vēsturiskajām tiesībām iegūt īpašumā zemi, ko baltvāciešu muižnieki, respektīvi, to priekšteči, viņiem nolau-pījuši krusta karos (Daija 2023: 189–193). Intereses pieaugumu par latviešu vēstures pētīšanu Baltijas vācu aprindās veicināja arī Latviešu literārās biedrības izveide 1824. gadā (Āronu Matīss 1929: 97–163). Ievērojama loma biedrības darbā bija latviešu valodas un folkloras pētniecībai, taču ar vēstures terminoloģijas jautājumiem tā nenodarbojās. Turklāt tieši 19. gadsimta 30. gados, noslēdzoties dzimtbūšanas atcelšanas juridiskajam procesam, pieauga latviešu aktivitāte Kurzemes un Vidzemes sabiedriskajā un kultūras dzīvē, vairākiem autoriem atgriežoties pie vēstures tēmām un, starp citu, ietekmējoties no Konrāda Šulca veidotās vēstures grāmatas (Apinis 1994: 39–42). Tiesa, bija sastopami arī pretēji piemēri. No 19. gadsimta 40. gadiem Baltijas vācu vēstures publicistikā aktīvi darbojās Krišjāņa Valdemāra (1825–1891) vecākais brālis Indriķis Valdemārs (1819–1880), Tērbatā iznākošajā

nedēļas laikrakstā *"Das Inland"* un dažādos novadpētniecības izdevumos publicēdams aprakstus par Kurzemes vēsturi (Birkerts 1927: 128–130), kurā viņš īpašu uzmanību pievērša muižu un lauku draudžu pagātnei. Šajā ziņā Indriķa Valdemāra darbība bija tuvāka tā dēvētajai veclatviešu tradīcijai (Johansons 1953: 90–96), tās pārstāvjiem iestājoties par sadarbību ar baltvāciešiem kopīgās dzimtenes labā, īpaši neizceļot savu piederību latviešu tautai un kultūrai kā vērtību ar patstāvīgu nozīmi.

Vēsture un emancipācija

Pamazām tuvojās lielais pavērsiens latviešu kultūras attīstībā, ko iezīmēja nacionālās kustības izveidošanās 19. gadsimta vidū un tās radītās pārmaiņas, kas ietekmēja arī sabiedrības interesi par savu vēsturi gadsimta otrajā pusē. Par to gan neliecināja jau minētā mācītāja Konrāda Šulca dēla, arī garīdznieka, Latviešu literārās biedrības vadītāja un *"Latviešu Avīžu"* redaktora Rūdolfa Šulca (*Rudolf Schulz*, 1807–1866) sagatavotā *"Pasaules stāstu grāmata"*, kas no 1860. līdz 1875. gadam tika izdota trīs reizes, katru reizi papildinot tās saturu. Šis izdevums, kā priekšvārdā norāda grāmatas autors, bija iecerēts kā kristīgās dievbijības garā ieturēts pārskats par pasaules notikumiem no Zemes radīšanas līdz pat pēdējām norisēm politikā, jo grāmatas jaunākais izdevums ietvēra tekstus par ASV Pilsoņu karu, kā arī Vācijas un Itālijas apvienošanas cīņām Eiropā (Šulcs 1875). Autora konservatīvo ievirzi apliecina ne tikai klerikālie akcenti grāmatas saturā, bet arī Rūdolfa Šulca vēlēšanās saglabāt tolaik ierasto apzīmējumu *"pasaules stāsti"*, kas tikai vēlāk – 19. gadsimta 70. gados, kad valodā bija iedzīvojušies Ata Kronvalda konstruētais vēstures jēdziens, – kļuva par novecojušu. Tomēr par to, cik liela ietekme bija šai terminoloģiskajai tradīcijai, liecina skolotāja un literāta Ernesta Dinsberga (1816–1902) mācību vajadzībām veidotā pasaules vēstures notikumu hronoloģija (Dinsbergs 1867), iespējams, pirmais šāda veida darbs, kas 19. gadsimtā publicēts latviešu valodā. Interesanti, ka šī izdevuma virsrakstā ietvertā atsauce uz *"vērā liekamiem notikumiem"* atgādina Konrāda Šulca *"Kurzemes stāstu grāmatas"* nosaukuma formulējumu. Desmit gadus vēlāk līdzīgu izdevumu par Krievijas un Baltijas vēstures hronoloģiju, tā nosaukumā lietojot vārdu *"vēsture"*, publicēja kāds cits Kurzemes skolotājs F. Zīverts (*Siewert's*) no Tāšu–Padures skolas (Zīverts 1878); diemžēl brošūras priekšvārdā minētā iecere, ka hronoloģijai sekos plašāka, pagasta skolām un pašmācībai domāta grāmata par šo tēmu, netika īstenota.

Jaunlatviešu darbības laikā, kad veidojās nacionālās vēstures koncepcija, vienlaikus tika izstrādāta arī zinātņu terminoloģija latviešu valodā. Šeit nav iespējams detalizēti aplūkot latviešu nacionālās vēstures koncepcijas attīstības gaitu, jo tas būtu atsevišķa pētījuma uzdevums, tādēļ raksta tēmas ietvaros atzīmēsim tikai tās tendences, kas attiecas uz vēstures nozares terminoloģiju. 19. gadsimta otrā puse

bija laiks, kad pakāpeniski nostiprinājās Ata Kronvalda 1868. gadā darinātā jaunvārda “vēsture” klātbūtne publiskajā telpā. Par to liecina šī termina lietojums preses publikācijās un dažāda līmeņa skolām domātu vēstures mācību grāmatu izdevumos. Jau pēc dažiem gadiem *wehsture* līdzās *istorijai* atrodamā krievu-latviešu-vācu vārdnīcā (KLVV 1872: 193), ko pēc Krišjāņa Valdemāra ieceres kopā ar līdzstrādniekiem veidoja Fricis Brīvzemnieks (1846–1907), kurš trīsdesmit gadus vēlāk tapušās atmiņās sīkāk aplūko “jaunlatviešu projekta” tapšanu (Brīvzemnieks 1991: 25–42). 19. gadsimta 70. gadi un 80. gadu sākums latviešu kultūrā bija rosīgas darbības laikmets (Ījabs 2019: 309–318), kurā dominēja Rīgas Latviešu biedrība un ar to cieši saistītais laikraksts “Baltijas Vēstnesis”, kā arī citi preses izdevumi. Piemēram, biedrības dibinātāja un runasvīra Riharda Tomsona (1834–1893) izdotajā zemkopībai veltītajā laikrakstā “Darbs” tika atreferēts kāds Ata Kronvalda 1874. gada ziemā Rīgas Latviešu biedrībā sniegtais priekšlasījums ar nosaukumu “Kādēļ mācāmies vēsturi?” (Tomsons 1875). Tajā uzsvērtā doma, ka vēsture cilvēcei ir tikpat svarīga kā atmiņa katra atsevišķa cilvēka dzīvē, līdz ar to paplašinot vēstures izpratnes mērogu un vienlaikus uzsverot tās emancipējošo nozīmi tautas attīstībā modernajos laikos. Vēstures tematikas apguvi un iesaistīšanu ikdienas dzīvē sekmēja ne tikai izglītības prasības, bet arī plašāka, reflektējoša interese par pagātņi kā laikmetīgu vērtību. Kā tolaik, tā arī vēlāk – 19. un 20. gadsimta mijā – tapušās latviešu autoru publikācijas par vēsturi pieradināja lasītājus pie domas, “ka pagātne ir svarīga un tās saprašana ir nozīmīga katra izglītota latvieša ideju pasaulē” (Plakans 1989: 23). Tādējādi vēstures apguve un pārdomāšana nacionālajai kustībai piederošo autoru uztverē kļuva par latviešu emancipācijas līdzekli sociālā un kultūras statusa uzlabošanai un etniskās pašapziņas attīstīšanai.

Latviešu nacionālās kustības aktivitātes pēc Rīgas Latviešu biedrības dibināšanas 1868. gadā līdz Pirmā pasaules kara sākumam var iedalīt vairākos posmos: 1) 1868.–1885. gads, 2) 1885.–1905. gads un 3) 1905.–1915. gads. Pirmā perioda noslēgumu iezīmēja Krievijas impērijas tieslietu senatora Nikolaja Manaseina 1882.–1883. gadā īstenotā Baltijas guberņu pārvaldes iestāžu revīzija un tai sekojošie pārkrievošanas pasākumi izglītībā, tiesu sistēmā un administrācijā. Kaut gan latviešu pilsonisko ap-rindu cerības, kas saistījās ar Krievijas impērijas Baltijā īstenoto reformu labvēlīgo ietekmi uz latviešu emancipāciju, palika nepiepildītas (Ķikuts 2019: 145), rusifikācijas spiediens tomēr nesamazināja izglītotās latviešu sabiedrības interesi par savu vēsturi. Dažāda apjoma tekstu skaits, kas tā vai citādi uzsvēra vēstures nozīmi, latviešu publicistikā 19. gadsimta pēdējā ceturksnī pieauga, turklāt tas attiecās gan uz latviešu/Latvijas, gan pasaules vēstures notikumiem. Piemēram, 1885. gadā, tūlīt pēc revīzijas noslēguma, iznāca žurnālista un grāmatizdevēja Heinriha (Indriķa) Alunāna

(1835–1904) veidotā grāmata “Stāsti iz pasaules vēstures”³ par laikmetu no Vecajā Derībā aprakstītās pasaules radīšanas līdz 1881. gadam pēc Kristus dzimšanas. Simt astoņdesmit četru lappušu biezā izdevuma iecere bija sagatavot izziņas lasāmvielu saturīgai laika pavadīšanai un izglītībai. Grāmatas priekšvārdā tās izdevējs paskaidro: “Viņa derēs ne vien mūsu tautas skolām, bet arī kā lasīšanas grāmata tādiem, kas priekš vēstures un vispārīgi priekš zinībām interesējas, lai gan viņiem nav bijis iespējams skolā ar šādām zinībām iepazīties. [...] šie notikumi sarakstīti viegli saprotami, lai iesācējam patiktos tos lasīt” ([Alunāns] 1885: 3).

Pieaugošo interesi par Latvijas vēstures jautājumiem apliecina tolaik gluži jaunā etnogrāfa Matīsa Siliņa (1861–1942) sagatavotie Livonijas Indriķa hronikas un Atskaņu hronikas tekstu tulkojumi, precīzāk – hroniku satura pārstāstījumi latviešu valodā no latīņu un modernās vācu valodas, kas tika publicēti attiecīgi 1883. un 1892. gadā. Līdzās šiem vēstures avotu tekstu izdevumiem kopš 80. gadu beigām parādījās populāri apcerējumi par zemnieku vēsturi Baltijā. Tos sagatavoja laikabiedriem labi pazīstami autori, kam latviešu sabiedrībā jau bija noteikts intelektuāļu statuss, piemēram, skolotājs Krišjānis Dinsbergs (1830–1904), žurnālists Puriņu Klāvs (1858–1935), mācītājs un pedagogs Vilis Olavs-Plute (1867–1917), literāts un literatūras kritiķis Roberts Klaustiņš (1875–1962) un citi (Mednis 2005: 90). Tādēļ, pat pavirši pārļaižot acis ar vēsturi saistīto publikāciju klāstam, var apstrīdēt Arveda Švābes secinājumu, ka 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā “visumā mūsu sabiedrībā nebija lielas intereses par savu pagātņi, un tautas aktīvākās daļas garīgie spēki bija veltīti tagadnei un nākotnei” (Švābe 1940: 15). Interese par Latvijas vēsturi bija raksturīga un noderīga dažādu paaudžu un politisko uzskatu pārstāvjiem, sākot no pārliecināta monarhista un Krievijas impērijas patriota Frīdriha Veinberga (1844–1924), līdz marksistam un lieliniekam Kārlim Landeram (1883–1937), kas uzrakstīja pirmo oriģinālo Latvijas vēstures pētījumu latviešu valodā (Veinbergs 1885; Landers 1908–1909). Protams, profesionālu vēsturnieku trūkuma dēļ vairākums šo publikāciju nav uzskatāms par akadēmiskiem pētījumiem, tomēr atzīstami ir to autoru centieni iegūt sistemātisku priekšstatu par notikumiem un cēloņsakarībām, kas veidoja Latvijas vēstures procesus no aizvēstures un viduslaikiem līdz pat 19. gadsimtam. Turklāt netika aizmirsta arī nepieciešamība latviešu valodā iepazīties ar pasaules vēstures kontekstu, un šeit jāatzīmē Ernesta Dinsberga iecerētais pasaules vēstures izdevums (Dinsbergs 1892), kas pārtrūka idejas autora nāves dēļ, desmit gadu laikā publicējot pirmos četrus sējumus par Eiropas vēsturi līdz 1095. gadam. Literatūras kritiķa

3 Svarīgi norādīt, ka grāmatas nosaukumā izmantoti abi vārdi – “stāsti” un “vēsture”, kas latviešu valodā 19. gadsimtā tika lietoti historiogrāfijas apzīmēšanai, tomēr vārdu kārtā teikumā norāda, ka tagad “vēsture” jau ir guvusi priekšroku.

un rakstnieka Līgotņu Jēkaba (1874–1942) vēlāk paustais atzinums, ka Dinsberga “darbība vēstures laukā” un tieši šī pasaules vēstures apkopojuma sagatavošanā nav pienācīgi novērtēta (Līgotņu Jēkabs 1928: 75–77), ir pilnīgi pamatots, arī paturot prātā monumentālā izdevuma neizbēgami kompilatīvo raksturu. Minētie centieni apliecina latviešu intelektuāļu izpratni par vēstures zināšanu nozīmi kultūras emancipācijas mērķu sasniegšanā, tāpēc no 19. gadsimta pēdējā ceturkšņa līdz pat Pirmā pasaules kara sākumam var konstatēt pastāvīgu un laiku pa laikam pieaugošu interesi par pasaules un Latvijas vēstures tēmām dažādu latviešu autoru publikācijās.

Atsevišķas analīzes vērts ir sociāldemokrātiskās Jaunās strāvas pārstāvju, kas definēja sevi kā opozīciju latviešu nacionālajai kustībai, ieguldījums vēstures popularizācijā, un it īpaši nozares teorētisko problēmu iztirzāšanā, ar ko 19. gadsimta beigās nodarbojās publicisti Jānis Kauliņš (1863–1940) un Aleksandrs Dauge (1868–1937), pirmo reizi iepazīstinot latviešu lasītājus ar vēsturiskā materiālisma koncepcijas pamatatziņām (Kauliņš 1891: 5–23; 1892: 1–14). Jaunā strāva, “kas teorētiski bija naidīga katram historismam un vēstures problēmas apskatīja vienīgi no socioloģijas un filozofijas viedokļa” (Švābe 1940: 15), mainīja vēstures apcerējumu tematisko fokusu, vairāk pievērsoties Rietumeiropas vēstures piemēru izmantošanai un attiecinot marksistu formulētās vēstures attīstības shēmas uz latviešu kolektīvo vēsturisko pieredzi (Roziņš 1906). Pēc Piektā gada revolūcijas vēsturiskais materiālisms diezgan pamatīgi nostiprinājās latviešu intelektuālajā vidē, un tā piekritēji visai agresīvi apkaroja tā saukto pilsonisko aprindu centienus piedāvāt citas vēstures procesa teorētiskās izpratnes interpretācijas.

Ap 1910. gadu iezīmējās jauns pavērsiens publiskajās diskusijās latviešu presē par vēstures zinātnes problēmām: parādījās vairāki darbi (Jansons 1910; Jankavs 1910), kuros, izmantojot atšķirīgu pieeju un balstoties savstarpēji pretējos politiskajos uzskatos, autori mēģināja aplūkot jautājumus par vēstures procesa būtību un tā nozīmi sabiedrības attīstībā kopumā, apcerējumos izlases veidā iekļaujot arī Latvijas vēstures materiālu analīzi. Vienlaikus tika sagatavoti laikmetīgo ārzemju vēstures teorijas speciālistu darbu fragmentu profesionāli tulkojumi (Bernheims 1913). Pirmā pasaules kara apstākļos šis virziens līdz Latvijas Republikas dibināšanai nepaguva attīstīties. Par tā iespējamo tendenci vismaz aptuveni liecina kāda vēl nenoskaidrota autora, kas parakstījies ar iniciāļiem R. L., neokantisma garā veidotie šķirkļi par vēsturi un vēstures filozofiju Rīgas Latviešu biedrības izdotās “Konversācijas vārdnīcas” pēdējā, ceturtajā sējumā, kas nāca klajā jau pēc Pirmā pasaules kara beigām (KV 4 1921: 4549, 4550). Līdz ar to kā simboliski, tā arī praktiski noslēdzās pirmais posms ar latviešu autoru darbību saistītajā Latvijas vēstures zinātnes attīstības ceļā. Starpkaru periodā (1920.–1940. gadā) vēstures zinātne Latvijā ieguva institucionālu kontekstu, taču tās attīstību metodoloģijas un teorijas jomā lielā mērā noteica līdz

Pirmajam pasaules karam uzkrātā pieredze un formulētie priekšstatī par Latvijas un latviešu vēstures izpētes uzdevumiem.

Ieskats vēstures terminu leksikogrāfiskajos avotos latviešu valodā

Latviešu valodas

vēstures terminu apkopošanas pirmsākumi vēstures diskursa kontekstā attiecas uz 19. gadsimtu, kad šīs nozares terminu aktualitāti noteica vēstures un sabiedriski politisko tēmu popularitāte latviešu publicistikā un citos izdevumos, turklāt no 19. gadsimta vidus mūsdienu Latvijas zemju vēstures apguve un skaidrojums ieguva svarīgu nozīmi arī latviešu nacionālās ideoloģijas veidošanās kontekstā. Tāpēc līdzās noteiktam vēstures terminu skaitam vispārīgajās vārdnīcās, piemēram, 1872. gada krievu-latviešu-vācu valodas vārdnīcā krievu valodas vārdam *dvorec* norādītas atbilstes *pils; palasts, (waldneeka pils) Schloß, Palaft* (KLVV 1872: 112), bet *puška – leelgabals, dijschgabals* (510), veidojās arī specifiskāki leksikas vācumi. Ar laiku to vajadzība izrietēja no arvien izstrādātākas un plašākas vēstures terminoloģijas latviešu valodā, piemēram, termins *uzkalniņkaps* (Balodis 1926: 487) lietots jau 1926. gadā, kas liecina par visai augstu arheoloģiskā diskursa attīstības pakāpi Latvijā.

Vēstures nozarei piederīgi svešvārdi iekļauti 1862. gada svešvārdu un to skaidrojumu sarakstā (PA, Nr. 1, V–VIII), piemēram, *arķitektura, armeja, bataljons, bronfs, demokratija, epoka, eraldija, klaffa, konferwatiws, konstituzija, kultura, liberals, manifejts, marfchalks, memorials, monarkija, fenats*. Līdzīgs, tomēr papildināts apkopojums sniegts laikraksta "Baltijas Vēstnesis" 1872. gada 23. numura pielikumā, piemēram, *admirals, aģitators, anarchija, arfenals, ataķeereet, ekfpedizija, flotte, komandeeris, kontribuzija, majeftete, manufkripts, mitoloģija, nomadi, opofizija, propaganda, raķete, separatijks, fo-cialijks*.

Viens no pirmajiem leksikogrāfiskajiem izdevumiem, ko var izmantot kā vēstures terminu avotu, ir 1878. gadā izdotā "Švefchu wahrdu grahmata", kurā apkopots ievērojami lielāks skaits svešvārdu nekā laikrakstu kopās, tostarp vēstures nozarei piederīgi aizguvumi, piemēram, *alchimija, autokratija, (milit.) brigade, defpotija, dinaftija, emigrants, eminenze, efkadrone, generaleitnants, gubernija, inkwijfizija, kardenals, monu-mente, parnas, patriots, proklamacija, reformazija, reģijters, relikwija, fekundants, tradizija, 3enfors* (SVG 1878). Vēlāk publicētā grāmatas recenzija ir visai kritiska. Daudzi aizrādījumi ir saistīti ar latviešu valodā ilgstoši raksturīgo klasisko valodu cilmes vārdu rakstības svārstību,⁴ piemēram, norādīts, ka vārda *antigs* vēlamā rakstība ir *antiks* (B 1879, Nr. 4). 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā līdz Latvijas neatkarības

4 Rakstības svārstīgums jānošķir no rakstības atšķirībām, kas atbilst dažādām nozīmēm. Tas attiecas, piemēram, uz *retorikas* un *rētorikas* nozīmi (plašāk sk. Rūmniece, Rotkale 2023: 238).

zaudēšanai ir publicētas vēl vairākas svešvārdu grāmatas (SVG 1886 un turpmākie izdevumi; PSG 1906; SV 1934; u. c.; sk. Zemzare 1961; Banga u. c. 1995).

Tā kā 1919. gada septembrī Izglītības ministrijas paspārnē nodibinātajā Terminoloģijas komisijā vēsturei nebija atvēlēta atsevišķa sekcija vai apakškomisija, vēstures terminu sadaļas nav arī šī komisijas darba galvenajā rezultātā – 1922. gadā izdotajā pirmajā latviešu zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā (ZTV 1922). Tomēr vārdnīcā vēstures termini ir iekļauti militārās zinātnes terminu nodaļā, turpretī, piemēram, jūrnieceības terminu nodaļā galvenokārt iekļauti grāmatas publicēšanas laikā aktuāli tehniski termini, bet ar jūrnieceības vēsturi saistīto terminu vārdnīcā faktiski nav. Arī 1937. gadā izdotajā "Zinātņu terminu krājumā" (ZTK 1937), kurā dominē, piemēram, tehnikas, fizikas un bioloģijas nozares termini, gandrīz nav ar vēstures nozari saistītu terminu, iekļautas vien dažas speciālās leksikas vienības ar norādi "sabiedriskās zinātnes".

Padomju okupācijas laikā, kad norises raksturoja tēze par terminu saņemšanu "no augšas", vēstures termini tika apkopoti, piemēram, Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas biļetenos. Komisijas pieņemtie vēstures un materiālās kultūras termini publicēti "LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstu" 1948. gada 5.–10. numurā (īsu informāciju par Latvijas PSR Vēstures institūta Vēstures terminoloģijas komisijas darbu 1941.–1947. gadā sk. Graudonis 1992: 7). Šī izdevuma 1951. gada 5. numurā iekļauti Terminoloģijas komisijas 10. biļetena latviešu-krievu valsts un tiesību zinātnes terminu projekti (1.–15. lpp.), kā arī valsts (tiesību) vēstures termini; 1974. gada 6. numurā apkopoti latviešu-krievu arhīvistikas terminu projekti (137.–156. lpp.); 1982. gada 6. numurā – latviešu-krievu numismātikas, heraldikas un sfragistikas termini (121.–139. lpp.), bet 1984. gada 6. numurā – latviešu-vācu-krievu arheoloģijas termini (110.–127. lpp.).

Pēc neatkarības atgūšanas 1997. gadā tika izdota "Krievu-latviešu vēstures terminu vārdnīca" (KLVV 1997), un tajā pašā gadā klajā nāca arī otrais, papildinātais izdevums (VTKLV 1997). Šajā divvalodu vārdnīcā iekļauts vairāk nekā 3000 vārdu, terminu un vēstures notikumu stabilo nosaukumu. Izdevuma veidotāji norādījuši, ka vārdnīca ir vēstures apguves palīglīdzeklis. Vārdnīca ietver salīdzinoši plašu ar vēsturi saistītas leksikas kopu, tomēr dažu vispārlietojamo vārdu, piemēram, *labums* (VTKLV 1997: 19) un *mieži* (turpat, 76), iekļaušanas pamatotība raisa šaubas.

2008. gadā izdota "Latviešu-krievu vēstures terminu skaidrojošā vārdnīca skolēniem"; sastādītāja grāmatu nodēvējusi par populārzinātnisku rokasgrāmatu (LKVTSV 2008: 3). Turklāt jau izdevuma nosaukums iezīmē tā mācību līdzekļa raksturu. Vārdnīcu veido aptuveni 1050 šķirkļavārdu; skaidrojumos iekļautas slīprakstā noformētas mīnoraides uz vārdnīcā iekļautiem atsevišķiem šķirkļiem – šāds risinājums atvieglo vārdnīcas izmantošanu. Vērtīgs ir šķirkļavārdiem norādītais vārda

cilmes skaidrojums, kas jau vēstures apgūvē skolā jauno paaudzi vedina izprast latviešu valodas leksikas pamatavotus, bet reizēm, piemēram, no vācu valodas aizgūtā *anšlusa* (turpat, 11) gadījumā, norāda vēsturisko kontekstu, kas apstiprina, ka vēsture ir valodā un valoda – vēsturē.

Pagaidām nozīmīgākais un apjomīgākais specializētais noteiktas jomas vēstures terminu izdevums Latvijā ir 1994. gadā publicētā latviešu, krievu, vācu un angļu valodas "Arheoloģijas terminu vārdnīca", kurā apkopoti arheoloģijas termini, tiem pielīdzināmi vārdi un vārdu savienojumi, kas pamatā saistās ar Baltijas reģiona arheoloģiju (ATV 1994: 11); norādīts uz izdevuma skaidrojošo raksturu (piemēram, sniegti jēdzienus konkretizējoši attēli). Termini iedalīti grupās un apakšgrupās, līdztekus šķirkļavārdiem norādīti arī iekššķirkļa vārdi, daļai terminu vārdnīcas beigās sniegts skaidrojums. Alfabētiskajā rādītājā ievērots vārdu ligzdu princips, piemēram, pamatvārdam norādītas pakārtotas vārdkopas un salikteņi atbilstoši neatkarīgajam komponentam, sniegtas arī mijnorādes uz saistītiem šķirkļiem. Būtiska izdevuma atšķirība ir tā ievadā iekļautais netiešais arheoloģijas termina jēdzieniskais skaidrojums, jo citos Latvijā sagatavotajos vēstures terminu izdevumos nav ne tiešu, ne netiešu definīciju, kas ir vēstures vai, piemēram, arheoloģijas termins: arheoloģijas termini ir ar arheoloģijas pieminekļiem (senvietām, senlietām u. c.), kas atspoguļo cilvēces materiālās un garīgās dzīves jomas un raksturo sociālās un etniskās parādības, saistīto izpausmju, lietu un procesu (arī izpētes procesu) jēdzienu nosaukšanai vēstures zinātniskajā diskursā izmantotie vārdi (precīzāk – speciālā leksika), tostarp vārdkopas un salikteņi. Līdztekus lietvārdiem pamatoti atlasīti un vārdnīcā iekļauti specifiski nozarē lietoti darbības vārdi, īpašības vārdi un divdabji.

Jāpiebilst, ka līdzīgi ir strukturēta un veidota tāda paša profila divvalodu – angļu-krievu un krievu-angļu valodas – vārdnīca (HAD 1993), taču tajā ir mazāk ilustratīvā materiāla, nav skaidrojumu un alfabētiskā rādītāja.

Saistībā ar vēstures termina jēdzieniskā skaidrojuma nesniegšanu vērts norādīt, ka tā ir raksturīga iezīme arī citvalodu vēstures terminu izdevumos, piemēram, enciklopēdiskajās vārdnīcās *Macmillan Dictionary of Historical Terms* (DHT 1990) un *Oxford Dictionary of World History* (DWH 2015). 2004. gadā izdotajā krievu-angļu-franču-vācu valodas vārdnīcā (SIT 2004) konkretizēts, ka 1800 šķirkļus veido reliģiju un baznīcas, vēstures, starptautisko attiecību, ekonomikas, arhitektūras, arheoloģijas, militārās jomas, etnogrāfijas u. c. ar vēsturi cieši saistītu jomu termini, kā arī tā sauktie vēstures zinātnes nomenklatūras vārdi – vēsturisku notikumu un reāliju nosaukumi. Apjomīgajā angļu-krievu vēstures vārdnīcā (ARIS 1995), kurā ir 30 000 vārdu, nosaukumu un terminu, arī nav piedāvāts vēstures termina izpratnes skaidrojums, vien norādīts, ka vārdnīcā līdztekus vēstures terminiem un vēsturisku notikumu nosaukumiem iekļauti arheoloģijas, etnogrāfijas, arhitektūras, mitoloģijas,

relīģiju vēstures termini, seno un mūsdienu tautu, valstu un organizāciju, kā arī mūsdienu pilsētu vēsturiskie nosaukumi (ARIS 1995: 5). Vācu-krievu vēstures vārdnīcā (NRIS 2002) norādīts, ka tajā iekļauti gnozeoloģijas un vispārīgās vēstures termini, tostarp svarīgākie arheoloģijas, etnoloģijas, mākslas vēstures un vēstures speciālo disciplīnu termini, kā arī pirmatnējās sabiedrības, Senās Grieķijas, Romas impērijas, Vācijas, Austrijas, Šveices un Krievijas vēstures termini un politoloģijas leksikas nepieciešamais minimums (5. lpp.); norādīti arī saīsinājumi u. tml.⁵

Latviešu valodā pieejamo vēstures terminu avotu lokā vēl jāpiemin, piemēram, "Filozofijas vārdnīca" (FV 1974, tulkojums no krievu valodas), "Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums" (LETS 1991), "Politikas terminu vārdnīca" (PTV 1999), "Ideju vārdnīca" (IV 1999, tulkojums no angļu valodas), "Militāro terminu skaidrojošā vārdnīca" (MTSV 2003), "Reliģisko terminu vārdnīca" (RTV 2008) un "Militāro jēdzienu skaidrojošā vārdnīca" (MJSV 2008).

2001. gadā izdotajā "Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīcā" vēstures nozares terminu faktiski nav; tas izriet arī no fakta, ka starp vairākiem desmitiem vārdnīcas izstrādātāju ir viens vēsturnieks. Līdz ar to ar vēsturi zināmā mērā ir saistīti tikai daži tehnikas un citu jomu vēstures termini, piemēram, *historisms* (norādīta viena nozīme), *fregate* un *restaurācija* (ZTV 2001: 268, 219, 565). 2005. gadā izdotajā "Mazajā mākslas vēstures terminu vārdnīcā" (MMVTV 2005) iekļauts gandrīz 1000 šķirkļu ar jēdzienisko skaidrojumu. Daļai šķirkļu sniegts vārda cilmes skaidrojums un/vai atbilde(-es) angļu valodā vai citā avotvalodā, vietumis izmantota arī mījnorāžu funkcija.

Jāpiemin 1998. gadā izdotā nelielā "Arhitektūras terminu vārdnīca" (ATV 1998), kas gan ir daļa no bakalaura darba, un 2004. un 2015. gadā klajā nākušās mitoloģijas vārdnīcas (Skruzis 2015; Vjaterē 2004). Leksikogrāfisko izdevumu trūkuma kontekstā situācija mitoloģijas latviešu valodas izdevumos ir salīdzinoši labvēlīga (sk. arī Iltnere 1993–1994; Kalniņa, Zvirgzds 2006). Minētās vārdnīcas ilustrē to, cik atšķirīgs var būt to strukturālais risinājums. 2004. gada izdevums ir tradicionāli veidota mitoloģijas jēdzienu un personu skaidrojošā vārdnīca, bet 2015. gada grāmatā sniegta iepazīstinoša informācija par ēģiptiešu, grieķu u. c. tautu mitoloģijas kontekstu, katru sadaļu papildinot ar nedaudziem attiecīgās mitoloģijas leksikas šķirkļiem. Tādējādi izveidojas funkcionāla pretruna – tā kā vārdnīcā nav tajā iekļauto leksisko vienību

5 Tiesa, vārdnīca rada nedaudz nevērīga darba iespaidu. Tajā iekļautas diezgan daudzas vispārlietojamās leksikas vienības, piemēram, *finansirovatj* ('finansēt'), *kriķikovatj* ('kritizēt') u. tml., kuru nepieciešamība specializētā leksikogrāfiskā avotā ir apšaubāma. Arī divvalodu mākslas vēstures un arheoloģijas vārdnīcā (GEDAHA 1982) norādīts, ka līdzās speciālajai leksikai vārdnīcā iekļauti vispārlietojami vārdi, kas raksturīgi abu jomu profesionālajiem tekstiem (5. lpp.). Tomēr šīs pieejas pragmatiskā lietderība ir apšaubāma – šādu tekstu lasītāji vispārlietojamās leksikas atbildsmes parasti meklē (un atrod) vispārīgajās vārdnīcās.

rādītāja, izdevums ir vairāk piemērots kompetentiem lietotājiem, kas paši zina, kuras tautas mitoloģijai pieder konkrētā mitoloģiskā persona, līdz ar to kontekstualizējošā informācija kļūst mazāk aktuāla. Tomēr tās iekļaušana noteikti ir pamatota, lai gan varētu apsvērt citu, mazāk sagatavotiem lietotājiem ērtāku struktūru, piemēram, vienā atsevišķā sadaļā sniedzot kontekstualizējošo teksta daļu, bet visus vārdnīcas šķirklus vienkopus sakārtojot atbilstoši alfabētiskajam principam.

Visbeidzot, vērts pieminēt vārdnīcu "Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos" (VTVJT 2001), kuras izmantošanu ievērojami ērtāku padara izdevuma beigās iekļautais jēdzienu un terminu rādītājs. Viens no šādu izdevumu potenciāli problemātiskajiem aspektiem to ierobežotā apjoma dēļ (iekļauts aptuveni 1500 jēdzienu un terminu) ir saistīts ar risku, ka to saturs faktiski var dublēt, piemēram, latviešu valodā izdotās apjomīgās svešvārdu vārdnīcas. Arī šajā vārdnīcā iekļautie šķirklī mēdz pārklāties, piemēram, ar 1999. gadā izdoto "Svešvārdu vārdnīcu" (SV 1999) vai ar 2008. gadā izdoto "Svešvārdu vārdnīcu" (SV 2008). Piemēram, termins *auspicij*s (VTVJT 2001: 172) ir iekļauts arī 2008. gada "Svešvārdu vārdnīcā" (SV 2008: 90), bet nav iekļauts 1999. gada "Svešvārdu vārdnīcā". Noteiktos gadījumos 2001. gada izdevums sniedz papildu kontekstuālo informāciju (sk., piemēram, terminu *abrogācija*; VTVJT 2001: 264), kuras nav svešvārdu vārdnīcās. Daudzu izdevumā "Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos" iekļauto terminu, piemēram, *erārijs* un *fogteja*, minētajās svešvārdu vārdnīcās nav vispār.

Leksikogrāfisko avotu klāsts norāda, ka vēstures zinātnē ir sagatavots pietiekami plašs terminoloģisko resursu kopums, lai izstrādātu, apkopotu, precizētu un papildinātu vienotu nozares leksikogrāfisko avotu. Šādā nākotnes darbā kā terminu avots ierastajā veidā jāizmanto arī neskaitāmi ar vēstures tēmām saistīti izdevumi un tā vēstures terminoloģijas diskursa daļa, kas pievēršas terminu un to lietojuma analīzei un kritikai.

Ieskats vēstures terminoloģijas analītiskajā diskursā Latvijā

Vēstures termina jēdzieniskais skaidrojums

Vēstures terminus⁶ latviešu valodā veido vairākas speciālās leksikas kategorijas:

1) vispārīgās vēstures zinātnē lietotie un atzītie termini (piemēram, *historiogrāfija*); būtiska daļa no šiem terminiem latviešu valodā ir aizguvumi; nozīmīga šo

6 Galvenokārt tie ir lietvārdi, ievērojami mazākā apjomā – arī darbības vārdi. Vārdkopterminos līdzās modelim *lietvārds+lietvārds* atkarīgajā komponentā mēdz būt arī, piemēram, ciešamās kārtas lokāmais divdabis (*rakstīts avots*); par salikteņiem parasti darināti divu elementu vārdi, tomēr iespējami arī trīs elementu salikteņi, kā *ugunsšaujamieroči* (Jansons 1999: 126; Caune, Ose 2004: 10).

terminu daļa ir svešvārdi (*dezinformācija, kūrfirsts*) un/vai plašai valodu grupai piederīgi internacionālismi,⁷ kurus latviskot parasti nevajag⁸ (*armija, parlaments, konflikts, arhīvs, renesanse, modernisms*); te jāmin arī internacionālisms *skola*, kas senā lietojuma dēļ latviešu valodā vairs neasociējas ar šo vārdu grupu. Līdzīgā veidā latviskajā apziņā “asimilējušies” vārdi *parāde* (fr. *parade*, kr. *napađ*) un latīnisms *pagāns*; bet specifisku un atšķirīgu vietu ieņem, piemēram, pamattermins *vēsture*, kam pretēji daudzās valodās izmantotajam internacionālismam (arī latviešu valodā 19. gadsimtā neilgu laiku lietoja latīnismu *historija*⁹) Atis Kronvalds darinājis pašcilmes jaunvārdus;¹⁰

2) ar dažādām cilvēka darbības jomām un nozarēm saistīti starpnozaru termini, kam raksturīgs lietojums vēstures akadēmiskajā diskursā (militārās vēstures termins *lielgabals* → vēstures termins *lielgabals*, turklāt ieroči ir izpētes objekti vēstures apakšnozarē arheoloģijā). Līdzīgā veidā vēstures terminiem piederīgi ir vēsturiskās

7 Klasifikācijas skaidrojumu sk. Baldunčiks 2024 [2005a].

8 Līdztekus nemainīga ir aksioma, ka nevienā jomā zinātnes terminu vienīgais avots nevar būt tikai aizguvumi – latviešu valodā bagāti avoti ir tā sauktā tautas valoda, pašu (baltu, indoeiropiešu) cilmes vārdi. Pētot literārajā valodā lietotos vai vēsturiski pastāvējušos vārdu formālos variantus, vērtīgs šo variantu veidošanās likumsakarību skaidrojuma avots var būt dialektu leksikas pētījums. Piemēram, Jāņa Endzelīna jaunvārdam *dotumi* aizgūtā vārda *dati* vietā ierosmes avots bijis alūksniešu *pirktumi* (izloksnē *pierktumi*; plašāk sk. Grīse 2005: 91), bet terminam *laidars* Latgalē pēc tautasdziesmu dotumiem konstatētie fonētiskie un morfoloģiskie varianti ir, piemēram, *laidare, laidors* (Breidaks 2007b: 414).

Saistībā ar latviskošanu jāpiemin, ka visjaunākajā klasisko tekstu diskursā latviešu valodā šajā kontekstā īpašu vietu ieņem Aristoteļa “Runas māksla – rētorika” otrais, labotais un papildinātais izdevums, kurā, piemēram, grieķu cilmes internacionālismam *demokrātija* piedāvāta jauna latviskota atbilde *tautvara*, kas “Jauj lasītājam apdomāties un izvairīties no pašsaprotamības slazda” (Rotkale u. c. 2023: 233). Te gan vietā atgādināt par Jura Alunāna savulaik ieteikto *tautvaldību* (Kokareviča 2018).

9 Jāpiebilst, ka lietojums *Zinātniskā cilvēces pagātnes pētniecībā mēdz izšķirt vēsturi (historiju) un tā sauc. aizvēsturi (prēhistoriju)* (Celms 1936: 408) līdzīgi lietojumam *Ordeņa valsts kungs bija mestrs (maģistrs; Dunsdorfs, Spekke 1964: 20)* ilustrē to, ka dažkārt terminoloģijā vairāk nozīmē mazāk jeb nevēlamāk. Pirmkārt, šķietami izskaidrojošs termina variants situācijā, kurā lietojumā jau nostiprinājies viens no variantiem (vēstures aprakstā latviešu valodā šādā kontekstā latīnisma *maģistrs* vietā parasti izmanto ģermānismu *mestrs*), sekmē terminoloģisku nekonsekvenci un nevajadzīgi mulsina lasītāju. Otrkārt, jau ilgu laiku par nevēlamiem atzītu vai neizmantotu termina vēsturisko variantu (*historija, prēhistrija*) iesaiste tekstā arī veicina terminoloģisku haosu. Tiesa, marķējums tekstā *tā sauc.* norāda uz šaubām vai nu par lietotā termina (*aizvēsture*) piemērotību, vai par atbilstību jēdzieniskajai nozīmei, vai par lietojuma stabilitāti, kas savukārt var akcentēt to, ka šajā terminoloģiskajā jautājumā nozarē nav vienprātības.

10 Līdzīgā kārtā vācu valodā novecojušā vārda *Historie* vietā termina *vēsture* nozīmē lieto *Geschichte*, kam gan saglabājusies arī nozīme ‘stāsts, stāstījums’ (avots: <https://www.dwds.de/wb/Geschichte>).

(tostarp militārās) arhitektūras termini, kas pretstatāmi, piemēram, fizikas terminam *kodolreakcija*, ko nevar uzskatīt par vēstures diskursam raksturīgu terminu;

3) no citām valodām aizgūti vārdi, bieži vien ar konkrētu (vēsturisku) parādību vai laikposmu raksturojošām iezīmēm (piemēram, no t. s. sovjetismu grupas – *kulaks, sovhozs, boļševiks*);

4) gnozeoloģijas un zinātnes “pārnozaru” (vispārzinātniskie) termini (*hipotēze, objektivitāte, liecība, fakts, teorija* u. tml.).

Iespējams, ka atsevišķā vēstures speciālās leksikas kategorijā noteiktās situācijās būtu vērts izdalīt vēstures zinātnē lietotos leksiskos historismus (*guberņa, stārasts, junkurs, parobs*¹¹ u. c.), kas ir viena no vecvārdu grupām.

Šādā vēstures termina jēdzieniskās izpratnes kontekstā iespējams pārlūkot arī vēstures terminu lietojuma un problēmu analīzi dažās publicistiskās un akadēmiskās publikācijās.

Ieskats fragmentāros komentāros

par vēstures terminoloģijas problemātiku

Diskusiju par vēstures terminiem nav daudz. Tā kā trūkst izsmeļošu datu par vēstures terminoloģijas attīstību, gluži pašsaprotamā kārtā pagaidām nav apkopojošu pārskatu par vēstures terminoloģijas raksturīgajām lingvistiskajām iezīmēm un tendencēm. Parasti terminoloģiskie aspekti minēti epizodiski un tikai saistībā ar vienu vai pāris terminiem, piemēram, īsi aplūkota numismātikas vēstures terminoloģija (Švābe 1939: 212) vai analizēta Sēlijas un Augšzemes nosaukuma problēma (Stradiņš 1999). Citā publikācijā izskan nedaudz ironisks komentārs par Anšlava Eglīša (1906–1993) lietoto apzīmējumu *augstās renesanses laikmets*, jautājot, vai viņš to darījis “aiz dedzīgas sirsnības latviešu valodas lietai vai arī mūs nerrodams” (Jāņsons¹² 1967).

Nozīmīgus pētījumus par vēstures terminu pirmlietojumiem un vēsturiskajiem variantiem publicējis Juris Baldunčiks (1950–2022). Viņš analizējis, piemēram, terminus *kauja* (Baldunčiks 2024 [2008]), *pagātne* (Baldunčiks 2024 [2010]), *republika, parlaments, Saeima, brīvvalsts, neatkarība, Satversme, pašnoteikšanās, valstiskums un proklamēt* (Baldunčiks 2024 [2019]). Plaša leksikas, tostarp vēstures terminu, kopa aplūkota rakstā “Aizguvumi 1872. gada krievu-latviešu-vācu vārdnīcā” (Baldunčiks 2024 [2005b]). Vērtīgs vēstures terminu vēstures apskats sniegts arī rakstā “Senās Latvijas tautību nosaukumi latviešu rakstu valodā līdz 20. gadsimtam” (Baldunčiks 2024 [2012]).

11 Skaidrojumu sk. Dunsdorfs, Spekke 1964: 47, 127.

12 Vēsturnieka Ulža Ģērmaņa (1915–1997) pseidonīms.

Salīdzinoši plaša terminoloģiska analīze sniegta Pētera Dreimaņa (1879–1971) rakstā 1939. gadā. Līdztekus vispārīgo terminrades principu aprakstam, piemēram, norādot, ka jāizvēlas latviešu valodai radniecīgo vai kontekstuāli tuvo tautu valodu termini, bet izņēmuma gadījumos iespējams izmantot latviešu valodas īpatnībām pielāgotus latīņu terminus, Dreimanis pievēršas arī konkrētu terminu, piemēram, *pagasts*, *novads* un *apgabals*, kā arī (*liel*)*kungs*, *labietis*, *amatnieks*, *kalps*, *ģilde*, *cunfte*, *dzimtbūve* un *dzimtbūšana*, *sabiedriskā kārta*, *brīvēznieks*, *bezzemnieks* u. c., jēdzieniskai analīzei. Vērtīgs komentārs sniegts saistībā ar latviešu godu nosaukumiem. Piemēram, par jēdziena *kāzas* sarežģīto saturu liecina norāde, ka kāzu nosaukums *vedības* atbilst latviešu tautas tradīciju valodai, turklāt pirms tam notiek arī *precības* un *derības*. Daži vārdi atzīti par nelatviskiem (*mičošana*), tomēr pamatoti secināts, ka to atmešanu apgrūtinātu dziļā iesakņošanās tautas dzīvē un valodas lietojumā. (Plašāk sk. Dreimanis 1939.)

Ludmila Lubeja (1929–2003) pievēršas krievu valodas atbilstmju meklējumu grūtībām vai dažādu apzīmējumu nekonsekventam lietojumam divās krievu valodā izdotās Latvijas vēstures grāmatās. Autore uzsver divvērsuma krievu–vācu–latviešu vēstures terminu vārdnīcas nepieciešamību un aplūko, piemēram, šādus problemātiskus vārdus (un nozīmīgus jēdzienus): *Jurģi*, *Jāņu diena* un *Zāļu diena*, *Kurzeme*, *veļu laiks*, *pūrvieta*, *vaļinieki*, *pirtnieki*, *pagasts*, *jaunsaimnieks* (Lubei 1978).

Indulis Kažociņš (1917–2000) īsi komentē Edgara Dunsdorfa (1904–2002) lietoto terminu *Lielvidzeme* un piebilst, ka šādi Dunsdorfs nosauc 16. gadsimtā radīto provinci, kuras dienvidos dzīvo latvieši un ziemeļos igauņi; provinces vācisko nosaukumu *Livland* nevar tulkot ne kā *Livoniju*, ne kā *Vidzemi*, jo šiem abiem terminiem ir cita nozīme (Kažociņš 1987).

Tiek norādīts, ka, trūkstot aprobētam terminam latviešu valodā, krievu valodas terminam *seļskoje obšestvo* izdevumā izmantota tā nosacītā atbilde *lauku sabiedrība* (vienam muižniekam piederošās zemes zemnieki), jo krievu valodas termins nav identisks vēstures literatūrā reizumis lietotajam vārdam *ciems* (Mieriņa 1999: 154).

Terminoloģiska diskursa iezīmes var izpausties dažādu vēstures pētniecībā izmantoto jēdzienu kategoriju aprakstā, piemēram, norādot uz rakstīto un lietisko vēstures avotu¹³ vai kustamo un nekustamo arheoloģisko pieminekļu¹⁴ grupām, iekļaujot arī jēdzienisko skaidrojumu (Graudonis 1995: 8).

13 Vārds *avots* latviešu valodā ir sens (sk. Karulis 1992: 93–94), bet termins *vēstures avots* pazīstams ne vēlāk kā kopš 19. gadsimta beigām; sk., piemēram: *Kurfemes wehftures awoti* (Mirbahs 1899: 4) un *wehftures awoti* (DzV 1909, Nr. 248).

14 Vārds *piemineklis* periodika.lv dotumos pirmo reizi lietots "Pēterburgas Avīzēs" 1862. gadā publicētajā svešvārdu apkopojumā: *monuments – peemineklis, t. i., peemiņas sīhme* (Nr. 1, VIII). Saskaņā ar datubāzes dotumiem termins *vēstures piemineklis* pirmo reizi lietots izdevuma "Dzimtenes Vēstnesis" 1913. gada 153. numurā (1. lpp.).

Indriķis Šterns (1918–2005) īsi komentē un kritizē Indriķa hronikas jauno tulkojumu un norāda, ka okupācijas laikā notiek “latviešu valodas izķemošana” (Šterns 1993: 8).

Plašs un vērtīgs piļu speciālās leksikas un tās jēdzieniskā skaidrojuma materiāls sniegts “Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikonā (Caune, Ose 2004) un grāmatā “Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā”, it īpaši terminoloģijas un tipoloģijas sadaļā (Ose 2001: 126–140); tomēr autore uzsver, ka joprojām nav izstrādāta un apkopota viduslaiku militārās arhitektūras terminoloģija latviešu valodā (turpat, 128).

Diskusiju par jēdzieniskās nozīmes precizitātes aspektu termina lietojumā ilustrē komentārs par to, kāpēc termina *Latvijas brīvvalsts*¹⁵ vietā ir jālieto termins *Latvija* vai *neatkarīgā Latvija* (Dunsdorfs 1980: 254), vai norāde saistībā ar Livoniju kā koloniālu valsti, ka modernā kolonizācija būtiski atšķiras no *Ostsiedlung* jeb viduslaikos notikušās vācu migrācijas un apmetņu veidošanas Austrumeiropā (Dunsdorfs, Spekke 1964: 17, 49). Grāmatā skaidroti vairāki termini, piemēram, kāpēc *knevel spete*, t. i., *Knüppel Spiesse*, nav sētas miets, bet īss šķēps ar šķērsroku (turpat, 133, 134), vai tas, ka 16. gadsimtā vārdu *leimanis*, *novadnieks* un *bajārs* nozīme ir viena un tā pati, t. i., brīvnieks un brīvzemnieks (234); detalizēti aplūkoti termini *mārka* (522–524), *kauss* (526), jēdzienu *latviešu ciltis/latviešu tauta* lietojuma problēma saistībā ar 16. gadsimta vēsturi (turpat, 695–709) u. tml.

Būtisks analīzes aspekts ir terminu nozīmes izmaiņas. Indriķa hronikā termins *krievs* (*ruthens*) lietots divās nozīmēs: krievu tautības cilvēks un – daudz biežāk – grieķu katoļticībā kristītais iedzīvotājs (Dunsdorfs 1980: 89). Termins *Knecht* noteiktu laiku apzīmēja bruņinieku (angļu valodā *knight*), bet vēlāk kalpu; skaidrota termina *ārtaugs* mainīgā nozīme (Dunsdorfs, Spekke 1964: 525). Šī grāmata vedina pamanīt arī atšķirīgu skatījumu uz terminu kā vārdkopu *pils novads* (turpat, 124; u. c.) vai kā salikteni *pilsnovads* (šī forma konsekventi lietota, piemēram, izdevumā “Latvijas zemju robežas 1000 gados”; Caune 1999).

Analizēts termins *dzimtbūšana* un tā formālie varianti *dzimtbūve* (Dunsdorfs, Spekke 1964: 403; šo terminu izmanto, piemēram, Žanis Karlsons (1899–1976) grāmatā “Ordeņa laikmets Latvijā”; Karlsons 1936) un *dzimtniecība*. Vēlāk diskusija par šiem terminiem turpinājās. Rasma Grīse (1922–2013) norāda, ka priekšroka būtu dodama terminam *dzimtniecība* (līdzīgi terminam *verdzība*; atvasinājumos līdzība

15 *Brīvvalsts* – kalks jeb burtiski pārtulkots vārds no vācu valodas (*Freistaat*). Saskaņā ar latviešu valodas leksikogrāfiskajos avotos minēto nozīmi vārds apzīmē neatkarīgu, suverēnu valsti (LLVV 1 1972: 129). Līdztekus valodnieks Juris Baldunčiks norādījis: “Šodienas cilvēki, sakot *pirmā brīvvalsts*, domā – neatkarīga valsts. Bet vārds *brīvvalsts* toreiz un arī pirms tam bija *republikas* sinonīms” (Kokareviča 2018).

saskatāma, piemēram, starp vārdiem *bagātnieks* un *dzimt(i)nieks*), jo atbilstoši analogijas principam *dzimtbūšana* ir tikpat "dīvains saliktenis" kā *slimbūšana* (Grīse 2007b [1989]: 70). Kontekstuāli būtiski ir minēt, ka terminoloģisko apsvērumu kopsakara svarīgumu ilustrē valodnieces komentārs par vārdu *ēdnīca*, ko Rasma Grīse uzskata par latviešu valodā neiederīgu – tajā izmantotā izskaņa *-nīca*, taču svarīgāk, ka tas veidots no darbības vārda, tāpēc Grīse par latviešu valodai atbilstošāku atzīst vārdu *ēstuve* (Grīse 2007a [1983]: 264); tomēr, līdzīgi vārdam *ēdnīca*, arī vārds *dzimtbūšana* latviešu valodā ir labi iedzīvojies jau sen. Šādās situācijās vārdus "apkarot" nebūtu jēgpilni.

Cits terminoloģiskas diskusijas piemērs ir polemika saistībā ar Andreja Irbes (1924–2004) grāmatu "Autors dzimis Livonijā", ko pats autors, acīmredzami apjauzdam vēsturisko pretrunu, komentē ar skaidrojumu, ka viņš ir dzimis nevis Livonijā, bet Vidzemē, un piebilst, ka viņa zviedru valodā izdotās grāmatas nosaukums latviski tulkojams – "Dzimis bij. zviedru Livonijā", lai gan vēsturē ir zināma zviedru Vidzeme, nevis zviedru Livonija (Jāņsons 1979: 7).

Vērtīgs ir Leonarda Latkovska (1905–1991) komentārs par vēstures terminiem trimdas latgaliešu izdevumā "Dzeive". Piemēram, arī pašlaik par nezinātnisku uzskatīto jēdzienu *Senlatvija*¹⁶ (arī *Senā Latgale*) viņš nodēvē par dzejisku izgudrojumu, jo tas nav attiecināms uz senajiem laikiem (Latkovskis 1985: 21). Franča Baloža (1882–1947) izmantotajā cilts apzīmējumā *letgalieši* (nevis tradicionālajā latviešu rakstībā *latgalieši*) Latkovskis saskata pat politisku motivāciju, lai vedinātu secināt, ka hronikās minētie letgaļi nav latgaļi; šādā pieejā, piemēram, kurši būtu kuroni u. tml. Jāpiebilst, ka Antons Breidaks (1932–2002) pamatoti noraida dažu autoru proponēto iespēju, ka pastāvējušas divas atsevišķas ciltis – letgaļi un latgaļi (Breidaks 1999: 30, 31; Breidaks 2007a: 541, 542).

Līdzīgā veidā Leonards Latkovskis precizē *karaļa* (pāvesta kronēts valdnieks), *ķeizara* (latviešu tradīcijā tā saukti vācu vai krievu monarhi) un latviešu senajai hierarhijai atbilstošo jēdzienu *virsaitis*, *valdnieks* un *ķēniņš* (cilts vai dzimtas vecākais) nošķīrumu. Viņš norāda, ka *ķēniņš* latviešu valodā ir vispārīgākais monarha apzīmējums; ģermānismam *kungs* (un tā atvasinājumiem *kundziņš*, *kundzisks*, *kungaste* – analogija: mielasts – u. c.), kas saistās ar svešo, ar ienācējiem, raksturīga arī negatīva konotācija (par to liecina arī frazeoloģismi, piemēram, *dzīvot zem kunga*; *būt zem kunga*

16 Periodika.lv resursos šis vārds pirmo reizi minēts 1916. gadā kā *Senā Liwonija jeb Senlatvija* (AV, Nr. 12, 2); pēc tam arī 1916. gadā: *Wifj zehlakee jutis fenlatwijas kaļeiwigo garu fawās kruhtīs* (LSa, Nr. 182); kopš 20. gadsimta 20. gadiem to bieži lieto vēstures izdevumos. Lai gan jēdziens "Senlatvija" par zinātnisku nav kļuvis, jāpiemin, ka, piemēram, jau kopš 19. gadsimta 70. gadiem izmantotais vārds "sentauta", iespējams, ir piemērotāks apzīmējums nekā savulaik, piemēram, Jāņa Endzelīna (sk., piemēram, Endzelīns 1920: 177) un Indriķa Šterna (sk., piemēram, Šterns 1985: 59) piedāvātais apzīmējums "maztauta".

pātagas). Autors norāda, ka trūkst informācijas par to, kā latviešu senči dēvējuši valdniekus; viņus mēdz saukt vārdā vai arī personvārds tiek apvienots ar vietas vārdu (*Visvaldis*; Latkovskis 1985: 22, 23).

Baltvāci, baltvācieši, vācbalti vai vācbaltieši –

polemika par precīzāko apzīmējumu

Mārtiņš Mintaurs (Mintaurs,

Zanders 2023: 38) piemin terminu *baltvācieši* un atzīst to par latviešu valodas loģikai atbilstošāku nekā vārdu *vācbalti*. Arī Rasma Grīse (2005a [1996]: 127) norāda, ka Baltijas vāciešus, kas nemaz nav balti, dēvēt par *vācbaltiem* ir tikpat nejēdzīgi kā Krievijas vāciešus par “vācslāviem” vai Vācijas krievus – par “krievģermāņiem”. Vēstures diskursā bieži atsaucas uz vācbaltiešiem (sk. arī LLVV 8 1996: 234). Vārds darināts pēc vācu parauga *Deutschbalten*, kas atbilst vēsturiskajai izpratnei¹⁷ un pašā vācu kopienā par vēlamo atzītajam variantam (plašāk sk. Lēbers 1997; Karulis 1997; Zellis 2017).

Saskaņā ar tiešsaistes datubāzes periodika.lv dotumiem vārds *vācbalti* lietots ne vēlāk kā 1889. gadā (BV, Nr. 178), bet jau desmit gadus pirms tam – *Baltijas vācieši* (BV, Nr. 42), kas vedina domāt par vācu kopienas piepešu aktīvu vēlmi tolaik definēt savu identitāti uzsāktās rusifikācijas kontekstā. Latviešu valodas izteiksmes tradīcijas kontekstā saliktenis *vācbaltieši* var nedaudz mulšināt – parasti runā par Baltijas krieviem (nevis par krievu baltiešiem vai krievbaltiešiem), Baltijas poļiem (nevis par poļu baltiešiem) u. tml. (piemēram, pastāvēja Baltijas Krievu institūts, nevis Krievu baltiešu institūts vai Krievbaltiešu institūts). Apsvērums, ka saliktenī *baltvācieši* vācieši kļuvuši par etniskiem baltiem, neatbilst šī salikteņa tradicionālajai izpratnei, ka tie ir Baltijas vācieši (LLVV 8 1996: 234), nevis baltu vācieši. Tomēr jēdzieniski termins *vācbaltieši* ir precīzāks nekā *vācbalti* – terminā *vācbaltieši* etniskās atsauces vietā izmantots Baltijas teritorijas iedzīvotāju apzīmējums *baltieši*.¹⁸

17 Baltijas vāciešu kopienas specifiku lakoniski formulē mākslas vēsturnieks Imants Lancmanis, norādīdams, ka “gadsimtu gaitā vietējā vāciskā kultūra ieguvusi savu izteiktu savdabību, kas to būtiski nošķir no vāciešiem, pie tam ne tikai izrunas un leksikas ziņā. Ciešā saaugšana ar Baltijas zemi pakāpeniski noveda pie tuvošanās kādas citas, atšķirīgas tautības izveidei” (Lancmanis 1994: 4).

18 Vārda *baltieši* pirmie lietojumi periodika.lv dotumos attiecas uz 1862.–1863. gadu (piemēram, *baltiešu jūra* un *baltiešu advokāti*). 1906. gada “Konversācijas vārdnīcā” skaidrots, ka ar vārdu *baltieši* vispirms apzīmēti Baltijas vācieši (KV 1 1906: 293); sal. *balti jeb baltieši* (ME I 1923: 257); *baltietis ‘ein Lette aus Liv- oder Kurland’* (‘latvietis no Livonijas vai Kurzemes’; EH I 1934: 202). Šķirkļis nav iekļauts “Latviešu literārās valodas vārdnīcā”, bet skaidrojums “Latviešu izlokšņu vārdnīcā” ir šāds: *baltietis ‘baltu tautu piederīgais’* (LIV 2005: 169).

Termina *aizvēsture* diskurss

Vairāki vēsturnieki ir pievērsušies joprojām plaši lietotajam terminam *aizvēsture* (vācu valodā *Vorgeschichte*, angļu valodā *prehistory*; ieskatu jēdziena vēsturē sk. Vijups 1999), apšaubot tā atbilstmi jēdzieniskajai nozīmei (līdzīgi pausts, ka ir zinātniski nepamatoti vēsturi iedalīt senajos laikos, viduslaikos un jaunlaikos). Tiek aizrādīts, ka *aizvēsture* norāda uz kaut ko, kas atrodas aiz vai ārpus vēstures, lai gan faktiski ir runa par vēstures daļu, par kuru nav saglabājušies rakstu pieminekļi un kas aptver laikposmu līdz rakstu valodas pirmsākumiem.

Armands Vijups norāda, ka padomju okupācijas laikā termins *aizvēsture* uzskatīts par nevēlamu marksistiski-ļeņiniskās teorijas kontekstā,¹⁹ tomēr jāpiebilst, ka pret to izskanējuši viedokļi gan pirms okupācijas, kad kādas Latvijas vēstures institūta sēdes svinīgajā runā (autors nav minēts) 1939. gadā tiek norādīts "uz nelaimīgi ieviesušos terminu "aizvēsture"" un par vēlamu Kārļa Ulmaņa iespaidā atzīts termins "senvēsture" (sk. Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1939, Nr. 1, 150.–154. lpp.), gan arī vairākos latviešu trimdas izdevumos. Tā kā vārdi *senvēsture* (vācu valodā *Urgeschichte*) un *aizvēsture* tikuši zināmā mērā politizēti, pausta vēlme to vietā izmantot terminu *pirmvēsture*.²⁰ (Plašāk sk. Latkovskis 1985: 21, 22; Vijups 1999: 40, 43; Vīksniņš 1976.) Tomēr jāpiekrīt, ka nepieciešamība aizstāt terminu *aizvēsture* ir apšaubāma. Problēma izriet no pārlieku burtiskas vārda *aizvēsture* morfoloģisko elementu semantikas interpretācijas, bet līdzīga morfoloģiskā modeļa vārdu, piemēram, *aizsākums*²¹ 'pats sākums; iesākums' (LLVV 1 1972: 105), nozīme pieļauj arī citu *aizvēstures* skaidrojumu, proti, ka tas ir vēstures pats sākums.

Armands Vijups uzsver arī konkurējošo terminoloģisko apzīmējumu *aizvēsture* un *senvēsture*²² lietojuma nekonsekvenci (1999), sniedzot ieskatu vēstures periodi-

19 Iespējams, ka to zināmā mērā ilustrē norāde, ka ar priedēkli *aiz-* atvasinātie lietvārdi (*aizvēsture*, *aizmūžs*) laika nojēguma nozīmē vairs nav produktīvi mūsdienu latviešu valodā (Ahero u. c. 1959: 185).

20 Periodika.lv dotumos vārds *pirmvēsture* pirmo reizi lietots 1886. gadā, kad rakstam *Lettisch=littauische Urgefchichte* sniegts tulkojums *Latweefchu=Leifchu pirmwehfture* (DL 1886, Nr. 45).

21 Periodika.lv dotumos pirmais vārda lietojums gan liecina par citu nozīmi: *feedu biķerifchi ir pahrpilditi no wıwıfadiem mafeem kukainifcheem, kuri iļgrauļch tanīs augļu aiffahkumus jeb dfeedferifchus* (LA 1896, Nr. 23), t. i., nozīmē 'aizmetpi'. Taču jau drīz vārds lietots pašlaik literārajā latviešu valodā zināmajā izpratnē: *Ufmâ un Ufmeneekos weenmehr ta aiffahkums dfenams* (Lautenbahs 1902: 527).

22 Latviešu valodā salikteni ar atkarīgo elementu *sen-* ir produktīvi. Līdztekus šajā rakstā minētajiem vārdiem *Senlatvija*, *senvēsture*, *senlaiki*, *senlieta*, *senvieta* un *sentēvi* var minēt arī vārdus *senraksti* (*Kahdâ fen=Paul=Troa=fchato pilfehtâ atrodofchâ wehfturifkâ fenrakftâ par fcho pilfehtu lafam tuwaku apfihmejumu*; MV M 1895, Nr. 2, 141), *Sengriekija* (*fen=Greeķijas falu*; TFP 1893, Nr. 39, 640) un *senpasaule* (*pehtitaja zentibu apmeerinat, kurfch ftudeerê aridfan ihtiofaurus (zivs=kirfaka, fenpafaules kuftonu fuga ftarp fiwi un kirfaku*; P 1881, Nr. 15, 162); *mamuts (tatar.) – fenpafaules*

zācījas nosaukumu izmaiņās. Taču šos datus ir vērts precizēt. Piemēram, norāde, ka Ata Kronvalda darinātais vārds *pirmatne* pirmo reizi lietots rakstā “Kařfch meera=laikōs” (papildus jāprecizē pirmpublicācijas dati: BV 1872, Nr. 36, 293), jāpāpildina ar datiem, ka vārds *pirmatne* lietots jau J. Bantina 1868. gada rakstā (DuB Nr. 3-18, 72). Vārds *senvēsture* periodika.lv dotumos lietots 1872. gadā: *Minetā fwehtnizē tapa fwarigi burti uřglabati, kuři par muhfū fentehwu fenwehřturi runajufchi* (Šlēziņš 1872: 189), tomēr plašākā lietojumā vārds ienāca 19. gadsimta 80. gados. Apzīmējums *priekřvēsture* lietots 1889. gadā (Dinsbergs 1889: 1) un 1892. gadā kā *preekřchwehřtures jeb teiku laiks*²³ (Dinsbergs 1892: 14). Jāpiekrīt Armandam Vijupam, ka 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā nedaudz biežāk lietots termins *aizvēsture*. Turklāt vārda *priekřvēsture* lietojumā laika gaitā par biežāko kļuvusi cita, neterminoloģiska nozīme: ‘situācija, apstākļu, darbību kopums, kas pakāpeniski izraisa (piemēram, notikumu)’ (LLVV 6₂ 1987: 388). Šādā kontekstā terminoloģiskais lietojums ir problemātisks, it īpaši salīdzinājumā ar iespējamo terminoloģisko izvēli par labu *pirmvēsturei*, kam nepiemīt daudznozīmība.

Sasaistē ar aizvēstures diskursu jāpiemin, ka vārdkopa *fenneji laiki* lietota Ata Kronvalda rakstā “3eenigam “Garraam”” (BV 1870, Nr. 46, 366). Vārdiem *senatne* (arī rakstībā ar dubulto *nn*: *wiffahs muhfū řkolahs par tehwiřas fennatni ittin ne kas ne-teek mahřihts*; BV 1869, Nr. 95, 752), *senatnība* un *seniene*, līdzīgi *pirmatnei*, piemīt terminoloģijā nevēlams poētiskums, un pirmos lietojumus un autorību aprakstījis Juris Baldunčiks (2024 [2008]: 14, 15). Vārds *senlaiki* pretēji Armanda Vijupa norādei par izmantošanu 19. gadsimta 70.–80. gadu periodikā lietots, piemēram, jau 1863. gadā:²⁴ *fchihs fallas, kam fenlaikos dařchads liktens bijis* (PA, Nr. 4, 31), arī vienskaitļa formā: *fenlaika buhwejumus uffihmeja* (PA 1864, Nr. 35, 278); *par [...] fenlaika*

elefants (SVG 1906: 157). Tomēr izmantotas arī vārdkopas: *ieveřti no fenahs Greeķijas Krimā* (BV 1899, Nr. 195); *tahs lařot, mums garā attehlořahs fenā pařaule* (LA SN 1901, Nr. 66, 110); *kařukahrigo barbaru tautu uřbrukumi gařfa feno pařauli* (PA 1903, Nr. 58). Senā pasaule latviešu valodā zināma arī kā antīkā pasaule: *antikā pařaulē peekrita dařchā řiņā loma* (MV M 1899, Nr. 10, 47). Interesanti, ka vismaz vienā tulkojumā nozīmē ‘senpasaule; senie paradumi’ lietots vārds *antika*; uztveramībai sniegts plašāks mikrokonteksts: *Wahřu řiltis, kuřas eekařoja Galliju, Italiju un řpaniju, peeņehma Romas walřts walodu un weřahs kulturas panahkumus un zaur to eefahkumā pahřřfehja řawus řiltis brahřlus řeemeřos. Tapeřķ kulturas řiņā lihř pat jaunakajeem laiķeem Romaņi bija řitām Europas tautām preekřchā. Bet pamařam nefamaifitās Ģermaņu řiltis řeemeřos ari atřwabinajās no weřās antikas [...]. Tapeřķ mehš tagad redřam jo gaifchi wiņpus juhřas, ka ģermanifms weenmehr dodas uř preekřchu, kamehr Romaņu řaule řahk noreeteht* (Peterss 1899: 1).

23 Autors lieto arī vārdkopu *senvecie laiki* (Dinsbergs 1892: 251).

24 Turklāt jau 1802. gadā izdotā tekstā lasām: *kā tahdi fenn laikos turreti* (KCL 1802: 10).

zeloľchanu (Dinsbergs 1882: 9). Vārdkopa *fentehwu laikilietota* 1870. gadā (BV, Nr. 31); *fenlatweefchi* – 1887. gadā: *peh3 fenlatweefchu eeraduma* (DL, Nr. 298).

Vērtīgu kontekstualizējošu ieskatu šajā vārdu grupā sniedz arī leksikogrāfiskie avoti: Jāņa Langija (1615–1690) 1685. gada vārdnīcā *vorzeiten, in alten Zeiten* – *we3ohs laikohs* (L 1936 [1685], 131); *старобытный* – *senlaiku, vezlaiku* (KLVV 1872: 585); *davno* – *sen, senlaikus; no senienes, no vecu veciem laikiem* (turpat, 110); *die Alten* – *wezu laiku ļaudis* (Ulmann und Braľche, 1880, 32); *antik* – *wezu laiku-, fenaju laiku-, fenajas pagahtnes-, pehz wezu laiku wihfes; Antike* – *fenlaiku fķunftes darbs* (turpat, 55); *ehemalig* – *zitkahtigs, zitkahtejs; wezu laiku-; fenigs* (turpat, 218). Pārsteidzoši, ka 1906. gadā izdotajā "Politisko svešvārdu grāmatā" iekļauta gan *hiftorija* (PSG 1906: 63), gan *prehiftorija* ar skaidrojumu *aifwehfture, pirmwehfture* (turpat, 138),²⁵ lai gan svešvārds *prehistorija* latviešu valodā nevienā posmā netiek aktīvi izmantots (periodika.lv un gramatas.lndb.lv dotumos vārds *prehistorija* lietots divas reizes, bet *prehistorisks* – septiņas reizes).

Dažu vēstures terminu lietojumu vēsture

Raksta ierobežotā

apjoma kontekstā šajā nelielajā sadaļā iekļauti daži vēstures jomā nozīmīgi termini, ilustrējot trīs no rakstā jau norādītajām vēstures terminu kategorijām. Daudzveidības nolūkā izvēlēti ne tikai specifiski vēstures zinātnes pamattermini (*vēsture, arheoloģija, muzejs*), bet arī starpnozaru termini (*hipotēze, izcelsme, rokraksti*), kuru vēsturisko variantu un lietojumu vēsture līdz šim nav detalizēti apzināta.

***Stahfti* (1685) – *iftoriji* (1855) – *iftorija* (1862) –**

***hiftorija* (1868) – *wehfture* (1868) – *wēsture* (1884)**

Dažādas vēsturiskās

formas un rakstības latviešu valodā ir piedzīvojis pats vēstures kā izziņas jomas apzīmējums. Starp vēsturi kā *ftahfteem* (tajā pašā lappusē arī *ftahftifchana, ftaftitais* (*ein Erzehler*), *ifftahftiht*) Jāņa Langija 1685. gada vārdnīcā (*eine Histori* – *ftahftzi*; L 1936 [1685]: 283) un Krišjāņa Valdemāra lietoto izteiksmi *wehftures gabali* (D, 1875, Nr. 15, 190) ir divi gadsimti. Paša vārda *vēsture* etimoloģiskie, autorības un pirmā lietojuma dati sniegti Konstantīna Karuļa (1915–1997) "Etimoloģijas vārdnīcā" (Karulis 1992: 1150), tomēr datus vērts papildināt.

25 Arī 1912. un 1921. gadā izdotajās svešvārdu vārdnīcās ir *hiftorija* (SV 1912: 125; PVSVG 1921: 124), *panhiftorija* – *wisfiniba* (SV 1912: 208; PVSVG 1921: 273), *polihiftorija* – *daudffinaľchana* (SV 1912: 293; PVSVG 1921: 298) un *prehiftorija* (SV 1912: 299; PVSVG 1921: 304), kas cita starpā, iespējams, liecina par iepriekšējās vārdnīcās iekļauto leksisko vienību diezgan automātisku iekļaušanu jaunajā izdevumā.

1773. gada vārdnīcas šķirkļos norādīts, ka *die Geschichte – tas Notikkums* (Lange 1773: 215) un *die Geschichte, historien – tieftahfti* (turpat, 321), bet 1820. gada vārdnīcā: *Geschichte – ftahfts* (Stenders 1820: 63). Pēc ilgstošās [*pasaules; Kurzemes u. tml.*] stāstu izmantošanas 19. gadsimta vidū visai īsā laikposmā savstarpēji konkurēja grieķu *historia* tuva rakstība: vēsturiskajai formai *iftorija* 1862. gadā konstatēti divi raksturīgi vārdlietojumi: *Iftorija ir ftahfti pahr eewehrojameem notikkumiem, darbeem un wihreem, kahdi pasaulē bijufchi* (PA 1862, Nr. 1, VI) un *mufikas ftahftus jeb iftoriju* (PA 1862, Nr. 2, 10); tā lietota arī 1863. gadā: *tautas iftoriju (ftahftu) rakftitaji un avifnieki* (PA 1863, Nr. 1, 2). 1868. gadā vienā publikācija ir pat divas rakstības formas: *ftahftus par iftoriju jeb hiftoriju* (DuB Nr. 3-1, 1). Periodika.lv dotumos *iftorijai* 19. gadsimta 60. gados ir pieci, bet 80. gados – tikai trīs vārdlietojumi. Jāpiebilst, ka līdztekus vīriešu dzimtes daudzskaitlim (*Bihbeles ftahftus (iftorijus)*; LA 1855, Nr. 7) vismaz viens vārdlietojums periodika.lv dotumos liecina arī par daudzskaitļa formas sieviešu dzimti: *loti deriga leeta ir iftorijas (ftahfti*; LA 1881, Nr. 45, 86).

Jaunvārdu *wehfture* Atis Kronvalds pirmo reizi lieto rakstā "3eenitam ammata biedrim Taurinam": *Bet uz pafaules=ftahfteem jeb wehfturi (hiftoriju) raudfidamees, finnams fmeļlam pa3eetibu fawâ zihnfchanâ* (DuB, Nr. 3-36, 143). Tomēr gan jēdziena, gan jaunvārda precīzu skaidrojumu viņš sniedz 1869. gadā rakstā "Kahds wahrds par muhf wallodu": *Tâ ka pumpurs ir pampfchanas fekme (Erfolg, Resultat), tâ wehfture irr wehftifchanas fekme. Wiffas fiņņas, wiffus ftahftus par kahdu buhfchanu, par kahdu walfi kopâ faņemot, dabbufim wiņņas wehfturi, tâ tad: pafaules ftahfti, wah3. Erzählungen über die Welt (Erde); pafaules wehfture, Geschichte der Welt (Erde); wah3iski Geschichte, greeķifki hiftoria atwaffinats no wehftiht; wehftihfchanas fekme* (BV, Nr. 59, 463).

Neilgu laiku vārda formas tiek lietotas pamišus, reizēm pat vienā publikācijā, piemēram, *dibbinajees uf hiftorijas notikkumeem [...] to iffkaidrodams, kas ar wehfturi ne maf nefadderetu* (BV 1869, Nr. 95, 751).

1884. gadā laikraksta "Balss" publikācijās vārds pirmo reizi rakstīts ar burtu s atbilstoši atšķirīgai ortogrāfijai: *Gadu tûkstôshi un simteņi ar sawu wêsturi līdzinajami milfiġi warenai strawai* (B 1884, Nr. 11, 4). Īpaši jāizceļ togad no pārējās laikraksta daļas atšķirīgā rakstībā publicētais raksts par Rīgas Latviešu biedrības Ziņību komisijas darbu, kas iezīmē gatavošanos pārejai uz antikvo rakstību: *apradija cik loti svariga ir tadu vardu krafana un izskaidrofana gan preekf valodas, gan preekf vestures petifanas* (Nr. 32, 5).

Leksikogrāfisko avotu dotumi liecina, ka 1878. gada "Svešo vārdu grāmatā" norādīta *hiftorija – (lat.)ftahfts, wehfture* (SVG 1878: 13), bet 1886. gada (un arī 4. izdevumā 1906. gadā) "Svešo vārdu grāmatā" ir šķirklis *hiftorija – (lat.) wehfture, notikkums* (SVG 1886: 94). Tomēr 1934. gada "Svešvārdu vārdnīcā" ir tikai *historiografs* un *historiografija* (SV1934: 105).

Profesijas nosaukums pirmo reizi minēts 1868. gadā: *no faweem hiftorneekeem wairak nepraffija, ne ka lai fiņņas un atkal fiņņas un jaunas fiņņas iļgudro* (DuB 1868, Nr. 3-1, 1). Šādu vārdlietojumu gan ir ļoti maz. Vārds *wehfturneeks* lietots jau 1869. gadā: *Kreewu wehfturneeks* (BV 1869, Nr. 13, 99); arī: *Greeķu wehfturneeks Ptolemajs* (S. W.²⁶ 1869: 383).

Jāpiebilst, ka termins *kultūrvēsture* arī lietots jau 19. gadsimta otrajā pusē, piemēram, *kultuhrwehfture* (LA 1873, Nr. 30, 237) un *kultuhrras=wehfture* (BV 1880, Nr. 233, 1).

Arķeoloģija (1872) – archeoloģija (1878) – arhaioloģija (1886) – arheoloģija (1926)

Jāuzsver, ka norādītie termina *arheoloģija* rakstības variantu gadskaitļi neiezīmē to secīgās izmaiņas, kad jauno rakstību konsekventi sāk izmantot iepriekšējās vietā, bet gan tikai pirmos attiecīgās rakstības lietojumus, kas konstatēti periodika.lv un gramatas.lndb.lv dotumos.

Līdzīgi daudziem no klasiskām valodām aizgūtiem vārdiem, ilgu laiku latviešu valodā vienlaikus pastāv atšķirīga rakstība (sk. 1. tab.).

1. tabula. Vārda *arheoloģija* rakstības atšķirības.

<i>archeoloģija</i> un <i>arķeoloģija</i> : <i>apxeonozia – arķeoloģija</i> (wezlaiku leetu) šinatiba	KLVV 1872: 5
<i>Alterthumstunde – wezu laiku ſinafchana, arķeoloģija</i>	Ulmann und Braſche 1880: 33
<i>filoloģijas</i> un <i>archeloģijas</i> beedribas nodaļa Kijewā	RL 1878, Nr. 127
<i>arķeoloģija</i> un <i>antropoloģija</i>	Brīvzemnieks 1881: 190
<i>archeoloģijas</i> komisija [...] <i>archeoloģijas</i> beedriba	BV 1886, Nr. 242
<i>archeoloģija</i> – (greek.) ſenlaiku ſiniba	SVG 1906: 26
<i>Nebuhdams nekahds ſpecialiſts archeoloģijā</i>	Dr 1913, Nr. 2, 251
<i>Archeoloģija</i> un <i>karfch</i>	BV 1919, Nr. 5
<i>arķeoloģija</i>	LSu 1926, Nr. 37–38, 415

Rakstība *archaioloģija* lietota, piemēram, izdevuma "Rota" 1886. gada 2. numurā: *3elfch, pa kuru mehs fche fchoreiſ gribam nolaiſtees fchinī bagatajā kalnaraktuwê, ir archaioloģija, ſenatnes pehtiſchana* (Lautenbahs 1886: 18),²⁷ tomēr īpaši plaši šo rakstību lieto 20. gadsimta 20. gados – līdztekus rakstībai *archeoloģija*, *arķeoloģija*

26 Šādi savus rakstus paraksta Aleksandrs Vēbers (1848–1910), sk. Ģinters 1928: 301.

27 Īpašības vārds rakstībā *archaisks* lietots 1903. gadā: *archaiſkais laikmets* (MV M, Nr. 9, 716).

un arī *archioloģija*. Rakstības dažādību un svārstīgumu, tostarp divskaņa *ai* lietojumu, nosaka atšķirīgs skatījums uz centieniem panākt saskaņu ar cilmes, t. i., grieķu, valodu (plašāk sk. Bergmane, Blinkena 1986: 153–154). 1906. gada "Konversācijas vārdnīcā" vārds sniegts tikai rakstībā *archeoloģija* (KV 1 1906: 169), bet Arveda Švābes "Konversācijas vārdnīcā" – tikai *archaioloģija* (LKV 4 1927–1928: 818). 20. gadsimta 30. gados būtiski samazinājās rakstības *arķeoloģija* lietojumu skaits; vēstures izdevumos šī rakstība faktiski vairs netiek izmantota, taču vēl mazāk ir lietojumu rakstībā *archeoloģija*, turpretī visbiežāk konstatējama rakstība *archaioloģija*, kas krasi samazinās līdz ar padomju okupācijas sākumu un drīz izzūd. To noteica Latvijas PSR Ministru padomes 1946. gada 5. jūnija lēmums par ortogrāfijas maiņu un divskaņa *ai* aizstāšanu ar *e* no grieķu valodas cēlušos svešvārdos (nemainījās vārdi, kuros *ai* veido atsevišķas skaņas, kā *arhaisks*). Rakstībā *archeoloģija* no Latvijas PSR izdevumiem izzuda tikai pēc 1957. gada 26. decembra lēmuma latviešu valodas vārdos burtu kopu *ch* aizstāt ar burtu *h*.

Profesijas nosaukuma forma periodika.lv dotumos pirmo reizi lietota 1875. gadā: ***Archeologi nebudami un tadeh| ijjinaht nejaudadami*** (Gaidulis²⁸ 1875: 290). 1892. gada izdevumā lietotas uzreiz divas rakstības: *archaiologi* (*arķeologi*; Dinsbergs 1892: 63).

***Mufeum* (1823) – *mujeja* (1862) – *mujejs* (1889) un**

***krahtekļi* (1834) – *krahjams* (1856) – *krahtuwe* (1857)**

Vārda *muzejs* sākot-

nējā rakstība latviešu valodā ir gluži identiska tā rakstībai vācu valodā: *Ta beedriba muhfū pilsatā, ko Kurfemmes **Mufeum** sauž, un kas wīfas tahs leetas falaffa un glabba, kas Kurfemmei itt ihpafchi piederr jeb par godu irr* (LA 1823, Nr. 21) un *Kurfemmes Mufeum, jeb dihwainu leetu krahfchanas=weeta* (Šulcs 1832: 158).

Vēlāk redzami centieni rast latviskāku variantu: *Daudf wiņņu tahdu u| Eiropa atwefti un dabbas=leetu **krahtekļos** (**mujeūm**), kā Jelgawā useetama) top glabbati* (LA 1834, Nr. 25). Tomēr vēl noteiktu laiku galvenokārt lietota šī grieķu cilmes vārda, visticamāk, vācu valodas ietekmē veidojusies rakstība: *Wiffu to leelu krahjumu tee nu nofaukufchi par "**Mufeumu**"* (LA 1851, Nr. 49). Periodika.lv dotumos iespējams konstatēt arī formu *muzeja* sieviešu dzimtes lietojumā: *Japaneefchu fuhtitee eekfch femmes kopfchanas **mujejas** Peterburgā; no mujejas fchķirdamees tee pateizahs waldneekem* (PA 1862, Nr. 11, 106), *Parīfes mujeja [...] bij peefuhtijufe krahjumu* (PA 1862, Nr. 16, 173). Arī "Pēterburgas Avīžu" 1862. gada svešvārdu sarakstā: ***mujeja*** – *mufahm, t. i., gudri bahm un fķunftehm fwehtita weeta; krahjums no dafchadahm leetam, kas kohpā faderr* (VIII lpp.). 1878. gada "Svešu vārdu grāmatā" ir *mujeums* (SVG 1878: 25), bet 1886. gada "Svešu vārdu grāmatā" (arī 4. izdevumā 1906. gadā) – *mujeja* (SVG 1886: 169; SVG 1906: 175). Tomēr 1913. gada "Krievu-latviešu vārdnīcā" lasām iekššķirkļa vārdu: *μυзеѳ – mujeja*

28 Toma Gailīša-Gaiduļa (1843–1917) pseidonīms, sk. Ģinters 1928: 255.

(*muŕejs*; KLV 1913: 395). Turklāt šķirkļa vārds *muza* – *mufa* uzsver, ka vārdā *muzejs* latviešu valodā joprojām tiek saskatīta tieša jēdzieniska saistība ar mūzām. Locījumu dēļ nevar pārliecinoši konstatēt, kad latviešu valodas publikācijās sāk lietot vārdu *muzejs*, tomēr ne vēlāk par 1889. gadu: *Mahjrupneecibas muŕejs Maŕkawâ* (BV, Nr. 5).

Jura Alunāna 1857. gadā darinātais jaunvārds *krātuve* (Karulis 1992: 419) iekļauts arī abās 1872. gada vārdnīcās: *museja – dabas un skunstes leetu krahtuwe* (KLVV 1872: 251) un *Bibliohek – biblioteka, grahmatu krahjams, krahtuwe* (Ulmann und Braŕche 1880: 136). Uzmanību piesaista arī vārds *krājams*, kas te acīmredzot lietots lietvārda funkcijā (sk. arī: *daŕchadu rakftu krahjams* (Inland 1856, Nr. 22, 355) un *pee [...] uppes usgahja leelu fewelu krahjamu*; DuB 1867, Nr. 2–13, 52), lai gan vārds jau, piemēram, 1826. gadā, lietots mūsdienu literārajā valodā raksturīgajā gramatiskajā funkcijā: *grahmatas, no gaddu gaddeem krahajamas* (LA, Nr. 10). Pēc 1870. gada periodika.lv dotumos vārda *krahjams* lietojumu lietvārda funkcijā nav izdevies konstatēt.

Hipotēze (pieņēmums)

Periodika.lv un gramatas.lndb.lv dotumos svešvārda *hipotēze* pirmie lietojumi reģistrēti 1872. gadā: *ŕawu hipoteŕi (peeņehmumu) dibinajam wisnotaŕ uf to, ka wehl fchodeen “tautu ŕaliņas”, kuŕas lai gan 3aur fweŕchahm tautahm taŕŕu zita no 3itas atŕchķirtas, tomehr gan drihf to paŕchu walodu runa* (BV 1872, Nr. 29, 230). Līdzās svešvārdam norādīts latviskais sinonīms. Būtiski norādīt, ka iepriekš vārds *pieņēmums* lietots arī nozīmē ‘[svešā] aizguvums’: *palikka paŕ 3ilveku, kas ŕawu tautibu wairak 3eeni, ne kâŕchahdus tahdus peeņehmumus no 3ittahm tautahm* (BV 1870, Nr. 37, 293). Tomēr citā publikācijā vārds izmantots pašlaik literārajā valodā zināmajā nozīmē ‘(doma, ideja, spriedums, priekšstats, ko uzskata par patiesu, parasti bez stingra pamatojuma’; LLVV 6₂ 1987: 97): *lihdf fchim weiktas iŕmekleŕchanas mums ir dewuŕchas tahdu peeņehmumu, ka elektriĝs ģaiŕchums wis maŕaki lehnak nefkreen kâ 3aur=3aurim pati ģaiŕma* (D 1875, Nr. 14, 166).

Saistībā ar to, kāpēc vārds *hipotēze* latviešu valodā nav aizstāts ar vārdu *pieņēmums* vai citu leksisku vienību, jāpiemin, ka svešvārda un latviskās cilmes vārda konkurencē aizgūtā vārda pārsvars akadēmiskajā lietojumā ilustrē raksturīgu situāciju, ka latviskojums reizēm var gūt virsroku tikai tad, ja tas, pirmkārt, ir homosēms, t. i., identiskas nozīmes vārds (par rosinājumu izmantot terminu *homosēms* sk. Grīse 2005b [1998]), tam nepiemīt citas nozīmes nianšes vai stilistisks marķējums un tas ir labskanīgs, lietojumā ērts.

1872. gada vārdnīcas šķirklis *zunomeza – ipotesa* (KLVV 1872: 97) norāda uz raksturīgu krievu valodas ietekmi svešvārdu rakstībā. Svešvārdu vārdnīcas ilustrē rakstības svārstību: *hipoteŕe (gr.) – neapŕtiprinats iŕŕaciĝums, paŕ patieŕibu pieņemta mahģiba* (SVG 1878: 13) un *hipoteŕa (gr.) – teikums, kas iŕrahdahs pateefs, bet kuŕa pateefiba naw peerahdita* (SVG 1886: 94).

Izcelsme Daudzveidīga un sarežģīta ir vārda *izcelsme* vēsture mūsdienu literārajā latviešu valodā zināmajā nozīmē kā ‘rašanās, tapšanas, veidošanās process, arī apstākļi; izcelšanās, cilme’ (LLVV 3 1975: 498).

Diezgan nemainīgas ir krievu valodas vārdam *происхождение* norādītās atbilstmes 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma leksikogrāfiskajos avotos: *происхождение* – *zelschanahs, raschanahs*²⁹ (KLVV 1872: 491) un *происхождение* – *zelfchanās, fahkums* (KLV 1913: 737).³⁰ Pirms tam vācu-latviešu vārdnīcā *Herkunft* (*Abftammung*) – *zelfchanās* (VLV 1910: 562)³¹ un *Ursprung* – *fahkotne, fahkums, awots* (VLV 1910: 1159).³²

19. gadsimta publikācijās vārda *izcelsme* mūsdienu nozīmē parasti lieto vārdu (*iz*) *celšanās*³³ (sk. 2. tab.).

2. tabula. Vārda (*iz*)*celšanās* lietojumi 19. gadsimta publikācijās.

<i>Jemes dabai peemih tee pafchi weenofcahnahts un fchķirfchanas fpehki, kuŗus jau eewehrojahm pee ļaufchu beedribu zelfchanahs</i>	BV 1874, Nr. 40, 311
<i>Turku tautas un walfts ifzelfchanahs</i>	LA 1876, Nr. 30, 235
<i>Tā tad ifzelahs nemeers un beidfot kolonifteem jem flawena "Georg Wafchingtona: wadifchanas ifdewahs no Angļu pahrwaras atfwabinatees. Tā bija brihwwalftu zelfchanahs</i>	D 1876, Nr. 25, 194
<i>Pahr feno Arabeefchu [...] gara dahwanahm, eerafchahm un tikumiem jafaka, ka wiņi wehlfchodeen gandrihf tahdi pafchi, kā preekfch Islama zelfchanahs bij</i>	MV 1877, Nr. 16, 126

Vairākos lietojumos vārdam *celšanās* var konstatēt nozīmes nianšes: *preekfch fawas tautibas **zelfchanahs** nepeekufdami ftrahda* (BZ 1877, Nr. 29) ar nozīmi ‘attīstība;

29 Periodika.lv dotumos pirmie vārda rašanās lietojumi ir šādi: *derr priekfch ta pafcha augla rafchanahs un spēcigas augfchanas* (PA 1864, Nr. 38, 300); *Tā Wolta izfkaidro krufas rafchanas* (BV 1872, Nr. 20, 156).

30 Sal. *происхождение* – *izcelšanās, izcelsme, cilme* (KLV 2006 [1959]: 368).

31 Sal. *Herkunft* – *izcelšanās; izcelsme* (Vācu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=Herkunft&s=0&g=2&r=10311062>); *Abstammung* – *izcelšanās; cilme* (Vācu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?r=10311062&q=abstammung&cid=204820&g=2>).

32 Sal. *Ursprung* – *izcelšanās; sākums; pirmsākums; cilme* (Vācu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=Ursprung&s=0&g=2&r=10311062>).

33 Vārds *izcelšana* lietots nozīmē ‘sākums; izraisīšana’: *Peh3 manna padohma wajjadjetu mannam prettineekam dehļ nemeera ifzelfchanas aufis likt nogreeft* (Līventāls 1872: 70).

izaugsme; tapšana'; *femes reformas partijas **3elfchanahs** naw 3itadi domaja, ka 3aur jauno fpehku kahrtigu peeweenofchanos pie we3a kodola* (RL, 1878, Nr. 283) ar nozīmi 'izveide; nodibināšana'.

Interesants ir izskaņas *-ists* skaidrojums 1878. gada mācību grāmatā: *ifts – rahda peemehribu waj **if3zelfchanos*** (Stērste 1879: 24).

Vārds *if3zelfchanās* ir iekļauts "Konversācijas vārdnīcā" (KV 2 1906: 1398), bet nav Arveda Švābes "Konversācijas vārdnīcā", tomēr šajā vārdnīcā ir šķirkļi *izcelšanās centri* un *izcelšanās teorijas* (LKV 53 1927–1928: 13316). Kārļa Mīlenbaha (1853–1916) un Jāņa Endzelīna (1873–1961) vārdnīcas šķirklī *izcelt* (atgriezeniskā darbības vārda *izcelties* šķirkļa nav) norādīts arī substantīvs *izcelšanās* (ME 1923).

Mūsdienu formā vārds *izcelsme* lietots vairākās 1923. gada publikācijās, piemēram: *3imfonijā un wiswairak Parfifala preekfchspehlē dirigents reifem itkā 3audeja kopfkata pawedeenu, pahrak aifrahwās no atfewifchķu momentu **if3zelsmes*** (JZ 1923, Nr. 186, 5). Savdabīgi, ka pirmais leksikogrāfiskais avots, kurā iekļauts vārds formā *izcelsme*, ir Jēkaba Dravnieka (1858–1927) "Angļu-latvju vārdnīca", kur šis vārds ir viena no angļu valodas vārda *appointment* atbilstmēm (ALV 1924: 54), lai gan ne 20. gadsimta sākumā, ne vēlāk šāda angļu valodas vārda nozīme nav zināma.³⁴

(Rok)raksts(-i) Vēstures rakstīto liecību izpētes kontekstā būtisks ir termins *rokraksts*, taču kontekstuāli būtiski vispirms fiksēt vārda *raksts* lietojuma vēsturi; tas latviešu valodā ir sens. Vairāki vārdlietojumi sniegti 3. tabulā; daži lietojumi norādīti kopā ar mikrokontekstu.

3. tabula. Vārda *raksts(i)* lietojumi.

<i>raxtcz</i>	Luther 1586
<i>fawads dzfeesmu=rakfts</i>	LDzG 1764: 777
<i>tahdeh rakftu es ik neddeļu fchohs rakftus</i>	LĀ 1768, Nr. 9, 33
<i>Vidfemes 3aimneeks kahds rakfta uf Awihfchu apgadatajiem</i>	LA 1828, Nr. 34
<i>Meldiņa rakfti preekfch to fehjeja 3iņģi</i>	TLĻD 1832, Nr. 19, 76
<i>No neleetigas walkafchanas to fwehtu Deewa rakftu</i>	LA 1832, Nr. 30

Vēstures kontekstā vēl nozīmīgāka termina *rokraksts(-i)* pieraksta forma laika gaitā bijusi dažāda (sk. 4. tab.).

34 Sal. *Appointment – settlement; engagement; direction; situation; arrangement; (obs.) allowance paid to a public officer; (pl.) equipments* (CTCD 1903: 44); *appointment – iecelšana; norīkojums; amats; vieta; norunāta tikšanās* (Angļu-latviešu vārdnīca; avots: <https://letonika.lv/groups/default.aspx?q=appointment&s=0&g=2&r=10331062>).

4. tabula. Vārda *rok raksts(-i)* pieraksta formu atšķirības.

<i>rok raksti</i>	TLĻD 1840, Nr. 10, 1
<i>eewehrojamu wihru rok rakftus</i>	BV 1869, Nr. 29, 227
<i>рукопись – rok raksts</i> <i>манускрипт – manuskripts (rokas raksts preeksch drukas)</i>	KLVV 1872: 541, 238
<i>gadu grahmatas (kronikas³⁵), rok rakfti; laikrakfti jeb kronografti</i>	Brīvzemnieks 1874: 141
<i>dafchi roku=rakfti ir kahdus 7 vai 8 gadu fimtepus weži</i>	B 1884, Nr. 10, 2
<i>Kad falihdfinaja rokasrakftu, ar kuŗu ir rakftiti peefihmejumi un fkaitļi uf min. plahna, ar Batifchkowa (Chalturina) rokasrakftu (nozīmē 'cilvēka rokraksts');</i> <i>arī: diwejadi [skolēnu] rokas=rakfti</i>	BZ 1880, Nr. 47, 370 BZ 1884, Nr. 13, 51

Atšķirības apliecina gan dažādus uzskatus par pareizrakstību un tās svārstīgumu, gan arī neskaidru vai nekonsekventu attieksmi pret lietojumu vārdkopas vai salikteņa formā. Jāpiebilst, ka joprojām nav pilnīgas skaidrības par to, kā dažādos laikposmos formas ziņā izprasti vārdi, kuru pierakstā izmantota biedruzīme.³⁶

Secinājumi Koloniālās situācijas un historisma kontekstā nacionālās kultūras veidošanā tā sauktajā ilgajā 19. gadsimtā latviešu intelektuāļiem bija nepieciešams sabiedrībā veidot izpratni par vēstures procesu kopumā, turklāt latviešu apdzīvotās telpas un etniskās vēstures robežu iezīmēšana nacionālās kustības veidotajā intelektuālajā vidē notika paralēli.

Vēstures diskursa pirmsākumus latviešu valodā sagatavotajos tekstos var konstatēt kopš 18. gadsimta otrās puses. Kad jaunlatviešu darbības laikā veidojās nacionālās vēstures koncepcija, tapa arī zinātņu terminoloģija latviešu valodā.

Jaunlatviešu pieeja no Frīdriha Bernharda Blaufūsa koncepcijas atšķīrās ar to, ka šie intelektuāļi reflektēja par savu, latviešu vēsturi. 19. gadsimta 70. gados un

35 Tas ir arī periodika.lv dotumos senākais konstatētais vārda *hronika* lietojums. Rakstība ar *k* pastāvēja ilgu laiku. 1889. gadā lietots arī profesijas nosaukums *kronijts* (A, Nr. 7, 796). 1906. gada "Svešu vārdu grāmatā" jau ir divi varianti: *kronoloģija* un *chronoloģija* (SVG 1906: 143), bet "Konversācijas vārdnīcā" – tikai *chronika* (KV 1 1906: 503). 1910. gada "Vācu-latviešu vārdnīcā" konsekventi lietota *kronika*, 1913. gada "Krievu-latviešu vārdnīcā": *kronika (chronika)*; KLV 1913: 961; tāpat arī PVSVG 1921: 191), bet 1924. gada "Angļu-latvju vārdnīcā" – tikai *kronika* (ALV 1924: 116). Rakstībā vārds *hronika* lietots, piemēram, 1907. gadā (*Wispahrigā hronika*; *Brīvais Vārds*, 1907, Nr. 3) un 1915. gadā (KPSG 1915: 36). Tomēr *kronika* dominē līdz pat 20. gadsimta 30. gadu beigām, kad arvien biežāk novērojama rakstība *chronika* – līdz 1957. gada lēmumam (sk. iepriekš).

36 Jūris Baldunčiks (2024 [2014]: 204) lieto vārdu *biedrotājzīme*.

80. gadu sākumā latviešu kultūrā dominēja Rīgas Latviešu biedrība un vairāki nozīmīgi laikraksti.

Latviešu nacionālās kustības pirmā perioda noslēgumu iezīmē 1882.–1883. gadā īstenotā Baltijas guberņu pārvaldes iestāžu revīzija un tai sekojošie pārkrievošanas pasākumi izglītībā, tiesu sistēmā un administrācijā.

19. gadsimta pēdējā ceturksnī latviešu publicistiskā arvien biežāk tika uzsvērtā vēstures nozīme. Nebija aizmirsta arī nepieciešamība latviešu valodā iepazīties ar pasaules vēstures kontekstu.

Ap 1910. gadu iezīmējās jauns pavērsiens publiskajās diskusijās latviešu presē par vēstures zinātnes problēmām; autori centās izziņāt vēstures procesa būtību un tā nozīmi sabiedrības attīstībā, publikācijās izlases veidā iekļaujot arī Latvijas vēstures materiālu analīzi. Pirmā pasaules kara ietekmē noslēdzās pirmais posms ar latviešu autoru darbību saistītajā Latvijas vēstures zinātnes attīstības ceļā.

Latviešu valodas vēstures terminu apkopošanas pirmsākumi vēstures diskursa kontekstā attiecas uz 19. gadsimtu. Vēstures nozarei piederīgi svešvārdi iekļauti jau 1862. gada svešvārdu un to skaidrojumu sarakstā "Pēterburgas Avīzēs".

1922. gadā izdotajā pirmajā latviešu zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā un 1937. gadā izdotajā "Zinātņu terminu krājumā" nav vēstures terminu sadaļas. Padomju okupācijas laikā vēstures termini tika apkopoti, piemēram, Terminoloģijas komisijas biļetenos. Pēc neatkarības atgūšanas nozīmīgākais un apjomīgākais specializētais vēstures terminu izdevums Latvijā ir 1994. gadā publicētā "Arheoloģijas terminu vārdnīca".

Izdevumu kopīgā raksturīgā iezīme ir vēstures termina jēdzieniskā skaidrojuma nesniegšana. Vēstures terminus latviešu valodā veido, pirmkārt, vispārīgās vēstures zinātnē lietotie un atzītie termini, otrkārt, ar dažādām cilvēka darbības jomām un nozarēm saistīti starpnozaru termini, kam raksturīgs lietojums vēstures akadēmiskajā diskursā, un, treškārt, gnozeoloģijas un zinātnes "pārnozaru" (vispārzinātniskie) termini. Iespējams, ka atsevišķā vēstures speciālās leksikas kategorijā noteiktās situācijās būtu vērts izdalīt vēstures zinātnē lietotos leksiskos historismus.

Latvijā trūkst izsmeļošu datu par vēstures terminoloģijas attīstību, līdz ar to nav apkopojošu pārskatu par vēstures terminoloģijas raksturīgajām lingvistiskajām iezīmēm un tendencēm. Terminoloģiskie aspekti parasti minēti epizodiski un tikai saistībā ar vienu vai pāris terminiem.

Ieskats vairāku vēstures pamatterminu lietojumu vēsturē apliecina visai ilgstošu un sarežģītu terminrades procesu, kurā vērojams interferences izraisīts citvalodu vārdu atspulgs, piemēram, kalku formā, kā arī rakstības, vārdformu un vārdu vēsturisko un formālo variantu svārstīgs, neseicīgs un nereti paralēls lietojums. Bieži vien pastāvējušas acīmredzamas grūtības ieviest terminus, kas vienlaikus būtu gan akceptēti, gan stabili lietojamā.

Avoti un literatūra

A – Austrums

Ahero, Antonija; Bergmane, Anna; Blinkena, Aina; Grabis, Rūdolfis; Lepika, Milda; Melbikse, Rasma; Miķelsone, Aina; Porīte, Tamāra; Saule-Sleina, Mērija (1959). *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

[Alunāns, Heinrihs] (1885). *Stāsti iz vēstures, kā lasāma grāmata*. Jelgava: H. Allunan.

ALV 1924 – Dravnieks, Jēkabs (1924). *Angļu-latvju vārdnīca*. Rīga: Valters un Rapa.

Apīnis, Aleksejs (1994). Tautas senvēstures tēlojums latviešu pirmo literātu rakstos. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 31.–48. lpp.

ARIS 1995 – Nikolaev, Grigorij (1995). *Anglo-russkij istoricheskij slovar'*. Moskva: Progress, Leksikon.

Āronu Matīss (1929). *Latviešu Literāriskā (Latviešu Draugu) biedrība savā simts gadu darbā. Ainas no vāciešu un latviešu attiecību vēstures*. Rīga: A. Gulbis.

ATV 1994 – Graudonis, Jānis (1994). *Arheoloģijas terminu vārdnīca*. Rīga: Zinātne.

ATV 1998 – Oerts, Arno (1998). *Arhitektūras terminu vārdnīca*. Liepāja: Liepājas Universitāte.

Augstkalns, Alvils (1938). Blaufūsa "Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu" (1753). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4, 677.–696. lpp.

Austrums, V. [Ambainis, Vilis] (sast.) (1956). *Juris Alunāns. Izlase*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

AV – Amerikas Vēstnesis

B – Balss

Baldunčiks, Juris (2024 [2005a]). Priekšvārds. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.

Baldunčiks, Juris (2024 [2005b]). Aizguvumi 1872. gada krievu-latviešu-vācu vārdnīcā. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 59.–66. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2008]). Piezīmes uz etimoloģijas vārdnīcas malām. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 93.–101. lpp.

Baldunčiks, Juris. (2024 [2010]). Daži papildinājumi "Latviešu etimoloģijas vārdnīcai". Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 145.–154. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2012]). Senās Latvijas tautību nosaukumi latviešu rakstu valodā līdz 20. gadsimtam. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 165.–179. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2014]). Kalki un puskalki latviešu valodā: interpretācijas un inventarizācijas jautājums. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 200.–223. lpp.

Baldunčiks, Juris (2024 [2019]). Republika un tās atribūti Latvijas valstiskuma kontekstā: lingvistiskais aspekts. Sviķe, Silga; Veckrācis, Jānis (sast.). *Juris Baldunčiks. Zinātniskie raksti. Viedokļraksti. Intervijas*. Rīga: Zinātne, 338.–354. lpp.

Balodis, Fricis (1926). Salenieku senkapi. *Latvijas Saule*, Nr. 45.

- Banga, Māra; Čakule, Gaida; Kļaviņa, Sarma; Mūrniece, Baiba; Zariņa, Skaidrīte (sast.) (1995). *Latvji izdotās latviešu valodas vārdnīcas: bibliogrāfisks rādītājs (1900–1994)*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- [Barons, Krišjānis] (1859). *Mūsu tēvzemes aprakstīšana un dažī pielikumi īsumā saņemti*. Jelgava: G. A. Reyher.
- Bergmane, Anna; Blinkena, Aina (1986). *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.
- Bernheims, Ernsts (1913). *Vēstures filozofija, viņas vēsture un uzdevumi*. Pēterburga: A. Gulbis.
- Bērziņš, Valdis (2000). Ieskats avotos un pētniecībā. Bērziņš, Valdis (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture. 1. sēj. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai, 1900–1918*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 11.–58. lpp.
- Birkerts, Antons (1927). Indriķis Voldemārs (Valdemārs) – pirmais latviešu tautības vēsturnieks. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 4, 127.–132. lpp.
- Breidaks, Antons (1999). Latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme un teritoriālā izplatība. Caune, Andris (sast.). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 26.–33. lpp.
- Breidaks 2007a – Breidaks, Antons (2007). *Darbu izlase, 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Breidaks 2007b – Breidaks, Antons (2007). *Darbu izlase, 2*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts; Daugavpils Universitāte.
- Brīvzemnieks, Fricis (1874). Krievu rakstniecības tēvs. *Mājas Viesis*, Nr. 36, 141. lpp.
- Brīvzemnieks, Fricis (1881). Kādi vārdi jaunajam latviešu tautas mantu krājumam par pavadoņiem, *Mājas Viesis*, Nr. 24.
- Brīvzemnieks, Fricis (1991). *Autobiogrāfiskas skices*. Rīga: Liesma.
- BV – *Baltijas Vēstnesis*
- BZ – *Baltijas Zemkopis*
- Caune, Andris (sast.) (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Caune, Andris; Ose, Ieva (2004). *Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds (Latvijas viduslaiku pilis, IV).
- Celms, Teodors (1936). Sabiedriskā iekārta un sabiedriskais noskaņojums. *Aizsargs*, Nr. 6, 408.–410. lpp.
- CTCD 1903 – *Chambers's Twentieth Century Dictionary of the English Language* (1903). Edinburgh: W. & R. Chambers.
- D – *Darbs*
- Daija, Pauls (2013). Tautas atklāšana: latviešu laicīgās literatūras ģenēze 18. gadsimtā un tās priekšnosacījumi. *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*. 18. sēj. Liepāja: Liepājas Universitāte, 58.–69. lpp.
- Daija, Pauls (2023). Lindes un Birzgales mācītājs Konrāds Šulcs tautas apgaismības vēsturē. *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. 28. sēj. Liepāja: Liepājas Universitāte, 174.–195. lpp.
- DHT 1990 – Cook, Chris (1990). *Macmillan Dictionary of Historical Terms*. 2nd ed. London; Basingstoke: The Macmillan Press.

Dinsbergs, Ernests (1867). *Vērā liekamie vārdi un notikumi no pasaules stāstiem, līdz ar to datumu, kad tie gadījušies*. Rīga: W. F. Häcker.

Dinsbergs, Ernests (1889). Rōbs latviešu literatūrā. *Balss*, Nr. 16.

Dinsbergs, Ernests (1892). *Vispārīga vēsture jeb pasaules notikumi*. 1. grām. Liepāja: K. Ukstiņš.

Dinsbergs, Krišjānis (1882). *Baltiešu senatnes vēsture*. Rīga: A. Stāls.

DL – *Dienas Lapa*

Dreimanis, Pēteris (1939). Par dažiem zinātniskiem terminiem mūsu vēstures literatūrā. *Audzinātājs*, Nr. 4, 219.–224. lpp.

Dr – *Druva*

DuB – *Draugs un Biedris*

Dunsdorfs, Edgars (1980). *Latvijas vēsture skolām un pašmācībai*. Linkolna: Amerikas latviešu apvienība.

Dunsdorfs, Edgars; Spekke, Arnolds (1964). *Latvijas vēsture, 1500–1600*. Stokholma: Daugava.

DzV – *Dzimtenes Vēstnesis*

DWH 2015 – Wright, Edmund; Kerr, Anne (2015). *Oxford Dictionary of World History*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press. E-book.

EHI 1934 – Endzelīns, Jānis; Hauzenberga, Edīte (1934–1938). *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1. sēj. Rīga: Kultūras fonds.

Endzelīns, Jānis (1920). Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Recenzija. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 8, 176.–181. lpp.

FV 1974 – Rozentāls, Mārtiņš (red.) (1974). *Filozofijas vārdnīca*. Tulk. A. Fihtenbergs, A. Gūtmanis u. c. Rīga: Liesma.

Gaidulis 1875 – No Viduskurzemes. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 37, 290., 291. lpp.

GEDAHA 1982 – Apelt, Mary L. (1982). *German-English Dictionary: Art History – Archeology*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Graudonis, Jānis (1992). Par terminoloģiju un vēstures zinātnes terminoloģiju īpaši. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4 (5), 5.–8. lpp.

Graudonis, Jānis (1995). Arheoloģija – letonikas daļa. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, A daļa*, Nr. 5–6, 8.–11. lpp.

Grīle, Rasma (2005a [1996]). Kas tie tādi "romi", kas "vācbalti" un to idejas? Grīle, Rasma. *Spēkildze, I*. Rīga: Antava, 126.–130. lpp.

Grīle, Rasma (2005b [1998]). Tēv(u)zeme jeb tēvija no valodnieka viedokļa. Grīle, Rasma. *Spēkildze, I*. Rīga: Antava, 131., 132. lpp.

Grīle, Rasma (2007a [1983]). Kur ņemt terminus. Grīle, Rasma. *Spēkildze, II*. Rīga: Antava, 259.–266. lpp.

Grīle, Rasma (2007b [1989]). Nelokāmais Endzelīns. Grīle, Rasma. *Spēkildze, II*. Rīga: Antava, 55.–71. lpp.

Ģinters, Augusts (sast.) (1928). *Latviešu zinātne un literatūra, 1856.–1875. gadi*. Periodikā iespiesto rakstu rādītājs. Rīga: Kultūras fonds.

- Ģinters, Augusts (sast.) (1936). *Latviešu zinātne un literatūra, 1896.–1900. gadi*. Periodikā iespiesto rakstu rādītājs. Rīga: Kultūras fonds.
- HAD 1993 – Alekseeva, Ol'ga; Savvonidi, Nikolai (1993). *The Historical and Archeological Dictionary*. Saint-Petersburg.
- Henings, Detlefs (1995). Nacionālā kustība un nacionāls valsts tapšana Latvijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 64.–79. lpp.
- Henning, Detlef (2025). *Geschichte der lettischen Geschichtsschreibung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ijabs, Ivars (2014). Another Baltic Postcolonialism: Young Latvians, Baltic Germans, and the emergence of Latvian National Movement. *Nationalities Papers*, Vol. 42(1), pp. 88–107.
- Ijabs, Ivars (2019). Starp provinci un impēriju: Latvijas autonomijas idejas attīstība līdz Pirmajam pasaules karam. Goldmanis, Juris (zin. red.). *Varas Latvijā: no Kurzemes hercogistes līdz neatkarīgai valstij*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 294.–330. lpp.
- Iltnere, Astrīda (atb. red.) (1993–1994). *Mitoloģijas enciklopēdija*. 1.–2. sēj. Rīga: Latvijas Enciklopēdija.
- IV 1999 – Nortona, Anna Lūsija (sast. un virsred.) (1999). Tulk. Zaiga Ikere, Jānis Markots, Normunds Pukjans, Maija Treilona. *Ideju vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Jankavs, Jānis (1910). *Progresīvo demokrātu zinātne latviešu vēstures jautājumos. Kritika par Landera "Latvijas vēsturi"*. Rīga: J. Ozoliņš.
- Jansons, Gunārs (1999). Turaidas pils nocietinājumu attīstība 13.–17. gs. Ose, Ieva (sast.). *Pētījumi par Rīgas arhibīskapijas pilīm*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 112.–146. lpp. (Latvijas viduslaiku pilis, I).
- Jansons, Janis (1910). *Vēsturiskais materiālisms. Apcerējumi iz vēstures un vēstures filozofijas*. 1. daļa. Rīga: T. Puriņš.
- Jāņsons, Ulafs [Ģermanis, Uldis] (1967). Meklējiet rakstos un sērijās. *Brīvība*, Nr. 2.
- Jāņsons, Ulafs [Ģermanis, Uldis] (1979). Dr. Ulafa Jāņsona piebildumi. *Laiks*, Nr. 84, 7. lpp.
- Jefferies, Mathew (2006). The Age of Historism. Berger, Stefan (ed.). *A Companion to Nineteenth-Century Europe 1789–1914*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 316–331.
- Johansons, Andrejs (1953). *Latviešu literatūra no viduslaikiem līdz 1940. gadam*. 2. grām. Stokholma: Daugava.
- JZ – *Jaunākās Ziņas*
- Kalniņa, Līga; Zvirgzds, Ilmārs (2006). *Lielā mitoloģijas enciklopēdija*. Rīga: Jumava.
- Karlsons, Žanis (1936). *Ordeņa laikmets Latvijā*. Rīga: Valters un Rapa.
- Karulis, Konstantīns (1992). *Etimoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- Karulis, Konstantīns (1997). Par vācbaltiešiem un dažiem Latvijas vietvārdiem. *Laiks*, Nr. 17, 4. lpp.
- Kauliņš, Jānis (sast.) (1891–1892). *Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem*. 1., 2. sēj. Rīga: P. Bisnieks.
- Kažociņš, Indulis (1987). Latvijas vēstures izpratnei. *Brīvā Latvija*, Nr. 23.
- KCL 1802 – *Kurzemes Cēļu=Likkumi no ta Gadda 1801*. Jelgava: J. W. Steffenhagen un Dehls, 1802.
- KLV 1913 – Dravnieks, Jēkabs (sast.) (1913). *Krievu-latviešu vārdnīca*. Rīga: J. Brigaders.

KLVV 1872 – *Krievu-latviešu-vācu vārdnīca*. Maskava: Tautas apgaismošanas ministrija, 1872.

KLVV 1997 – *Krievu-latviešu vēstures vārdnīca*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes izdevniecība "Saulē".

Kokareviča, Dace (2018). Viedamo un citu vārdu atradumi. Saruna ar Ventspils Augstskolas profesoru Juri Baldunčiku. *Latvijas Avīze*, 06.11.

Koselleck, Reinhart (1975). Geschichte, Historie. Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhart (Hrsg.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 2. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, S. 593–717.

KPSG 1915 – Paegļu Mārtiņš (1915). *Kara un politisku svešvārdu grāmata*. Rīga: J. Legzdīņš.

Krodznieks, Jānis (1910). *Iz Baltijas vēstures*. 1. daļa. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļa.

KV 1 1906 – *Konverzācijas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija.

KV 4 1921 – *Konverzācijas vārdnīca*. 4. sēj. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija.

Ķikuts, Toms (2019). Latvija Krievijas impērijas sastāvā: tradīcijas un pārvērtības 18.–19. gadsimtā. Goldmanis, Juris (zin. red.). *Varas Latvijā: no Kurzemes hercogistes līdz neatkarīgai valstij*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 66.–187. lpp.

L 1936 [1685] – *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese. Rīga: Latvijas Universitāte, 1936.

LA – *Latviešu Avīzes*

LĀ – *Latviešu Ārste*

LA SN – *Latviešu Avīžu Stāstu nodaļa*

Lange 1773 – Lange, Johanness (1773). Lettisch Deütscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici, darinnen nicht nur sämtliche Stamwörter dieser Sprache samt ihren Abstämmingen, sondern auch die seltene, nur in gewißen Gegenden gebräuchliche Wörter, zum Nachschlagen, angezeigt werden. Schloß Ober-Pahlen.

LKV 4 1927–1928 – Švābe, Arveds; Dišlers, Kārlis; Būmanis, Aleksandrs (red.) (1927–1928). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 4. burtnīca. Rīga: A. Gulbis.

LKV 53 1927–1928 – Švābe, Arveds; Dišlers, Kārlis; Būmanis, Aleksandrs (red.) (1927–1928). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 53. burtnīca. Rīga: A. Gulbis.

Lancmanis, Imants (1994). Latvijas kultūrainava – vācbaltiskais, baltiskais, latviskais. *Literatūra un Māksla*, 04.11., 4. lpp.

Landers, Kārlis (1908–1909). *Latvijas vēsture. Kultūrvēsturiski apcerējumi*. Pēterburga: A. Gulbis; Imanta.

Latkovskis, Leonards (1985). Latvijas vēstures terminoloģija. *Dzeive*, Nr. 159, 21.–24. lpp.

Lautenbahs, Jēkabs (1886). Par veco latviešu rakstu. *Rota*, Nr. 2, 17.–19. lpp.

Lautenbahs, Jēkabs (1902). Vecais Usmenieks. *"Balss" Feļetons*, Nr. 44, 521.–528. lpp.

LDzG 1764 – *Latviska dziesmu grāmata*. Rīga: bey Samuel Lorentz Frölich, 1764.

Lēbers, Dītrihs Andrejs (1997). "Vācbaltieši" tomēr ir "vācbaltieši". *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 48. Pieejams: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/42230> [sk. 29.11.2023.].

LETS 1991 – *Latgales etnogrāfisko terminu skaidrojums*

Līgotņu Jēkabs (1928). *Ernests Dīnsberģis. Dzīves apraksts un rakstu izlase*. Rīga: Latvijas Kultūras veicināšanas biedrība.

LIV 2005 – *Latviešu izlokšņu vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Līventāls, Ansis (1872). Pracešis par ķēves ēnu. *Latviešu Avīzes*, Nr. 9, 69.–71. lpp.

LKVTSV 2008 – Bartele, Tatjana (2008). *Latviešu-krievu vēstures terminu skaidrojošā vārdnīca skolēniem*. Rīga: Zvaigzne ABC.

LLVV 1 1972 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1972.

LLVV 3 1975 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1975.

LLVV 6₂ 1987 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 6₂. sēj. Rīga: Zinātne, 1987.

LLVV 8 1996 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 8. sēj. Rīga: Zinātne, 1996.

LSa – *Latvijas Sargs*

LSu – *Latvijas Saule*

Lubei 1978 – Lubei, Lyudmila (1978). Istrocheskij termin i ego perevod. *Daugava*, № 3, 105.–107. lpp.

Luther, Martin (1586). *ENCHIRIDION Der kleine Catechismus: Oder Christliche zucht für die gemeinen Pfarherr vnd Prediger auch Hausueter etc. / Durch D. Martin. Luther. Nun aber aus dem Deudschen ins vndeutsche gebracht, vnd von wort zu wort, wie es von D. M. Luthero gesetzet, gefasset worden*. Gedruckt zu Königsperg: bey George Osterbergern Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Ench1586>.

ME 1923 – Mīlenbahs, Kārlis (1923). *Latviešu valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīga: Kultūras fonds.

Mednis, Imants (2005). *Savu vēsturi mēs rakstījām visi kopā*. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds.

Mieriņa, Austra (1999). Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. – 1918. g. novembris). Caune, Andris (sast.) (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 147.–181. lpp.

Mintaurs, Mārtiņš; Zanders, Māris (2023). *U. c. Ārpus kolektīvās atmiņas palikušie*. Rīga: Aminori.

Mirbahs, Otto (1899). *Mirbaha vēstules par Kurzemes hercogu Jēkabu; ar atskatiem senatnē*. Tulk. E. S. Jelgava: Allunans.

MJSV 2008 – Justs, Francis (2008). *Militāro jēdzienu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Avots.

MMVTV 2005 – Blūma, Daina (2005). *Mazā mākslas vēstures terminu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.

MTSV 2003 – *Militāro terminu skaidrojošā vārdnīca* (2003). Rīga: Nacionālā aizsardzības akadēmija.

MV – *Mājas Viesis*

MV M – *Mājas Viesa Mēnešraksts*

NRIS 2002 – Tatarinov, Viktor (2002). *Nemetsko-russkij istorichekij slovar'*. Moskva: Moskovskij Litsej.

Ose, Ieva (2001). *Latvijas viduslaiku piļu pētniecība 18.–20. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

P – *Pagalms*

PA – *Pēterburgas Avīzes*

Peterss, Karls (1899). Dienvideiropas panīkšana. Tulk. Aberziņš [P. Prūsa pseidonīms (sk. Ģinters 1936: 507)]. *Balss*, Nr. 9, 03.03., 1. lpp.

Plakans, Andrejs (1989). Kronvalds un latviešu vēsture. *Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 31, 22.–27. lpp.

PSG 1906 – *Politisku svešvārdu grāmata. Mazā bibliotēka*. Nr. 2. Rīga: L. Rozentāls.

PTV 1999 – Ašmanis, Miķelis (1999). *Politikas terminu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.

PVSVG 1921 – Deķēns, Dermanis (1921). *Politiska un vispārēja svešvārdu grāmata*. Rīga: Daile un Darbs.

Rauch, Georg von (Hrsg.) (1986). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln, Wien: Böhlau Verlag.

RL – *Rīgas Lapa*

Rotkale, Līva; Paparinska, Vita; Kukjalko, Brigita; Rūmniece, Ilze (2023). Otrā izdevuma redakcijas piebilde. Aristotelis. *Runas māksla – rētorika*. Otrais, labotais un papildinātais izdevums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 232.–237. lpp.

Roziņš, Fricis (1906). *Latviešu zemnieks: kultūrvēsturiska un tautsaimnieciska studija. Vēsturiskā daļa*. Rīga: [b. i.].

RTV 2008 – Hiršs, Ilmārs; Sigita, Hirša (2008). *Reliģisko terminu vārdnīca*. Rīga: Kristīgās vadības koledža.

Rūmniece, Ilze; Rotkale, Līva (2023). Aristoteļa "Rētorikas" latviskā tapšana. Aristotelis. *Runas māksla – rētorika*. Otrais, labotais un papildinātais izdevums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 238.–246. lpp.

Schubert, Ines (2021). *Eine kurze Geschichte des Historismus. Moderne Geschichtsdiskurse in Philosophie, Geschichtswissenschaft und Literatur*. Bielefeld: Aisthesis Verlag.

SIT 2004 – Khokhlova, Elena (2004). *Slovar' istoricheskikh terminov, ponyatij i realij*. Moskva: Flinta; Nauka.

Skruzis, Kārlis (2015). *Mitoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.

Smits, Antonijs D. (1997). *Nacionālā identitāte*. Rīga: AGB.

Stenders, Aleksandrs Johans (1820). *Vācu valodas un vārdu grāmata par pirmu iesākšanu tādiem latviešiem dāvāta, kas vācu valodu grib iemācīties un kur abas valodas viena pret otru stādītas. No Sērpiles prāvesta Aleksander Johan Stender sarakstīta*. Jelgava: J. W. Steffenhagen un dēls.

Stenders, Gothards Frīdrihs (1988). *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas*. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem. Rīga: Liesma.

Stērste, Andrejs (1879). *Latviešu valodas mācība, sistematisks kurss*. 1. daļa: *Etimoloģija*. Rīga; Tērbata: Šnakenburgs.

Stradiņš, Jānis (1999). Sēlijas problēma laikmetu skatījumā. Caune, Andris (sast.) (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 271.–282. lpp.

SV 1912 – *Svešvārdu vārdnīca* (1912). Rīga: A. Raņķis.

SV 1934 – Ozoliņš, Eduards (sak.); Endzelīns, Jānis (red.) (1934). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: A. Gulbis.

SV 1999 – Baldunčiks, Juris (red.) (1999). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.

- SV 2008 – Andersone, Indra; Čerņevska, Ilze; Kalniņa, Intra; Nātiņa, Dina; Putiņa, Ruta; Vjaterē, Larisa (sast.) (2008). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Avots.
- SVG 1878 – Mekons, Frīdrihs (1878). *Svešu vārdu grāmata*. Liepāja: V. Niemana drukātava.
- SVG 1886 – Dravnieks, Jēkabs (1886). *Svešu vārdu grāmata*. Jelgava: H. Allunans.
- SVG 1906 – Dravnieks, Jēkabs (1906). *Svešu vārdu grāmata*. 4. izd. Jelgava: H. Allunans.
- S. W. (1869). Dzintara zemme. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 49, 383., 384. lpp.
- Šiliņš, Jānis (red.) (2015). *F. B. Blaufüss. Vidzemes stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753*. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība.
- Šlēziņš, Andrejs (1872). Praurimas svētnices izcelšanās. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 24, 189., 190. lpp.
- Šterns, Indriķis (1985). Senlatvijas sociālā un militārpolitiskā iekārta. *Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 27, 46.–65. lpp.
- Šterns, Indriķis (1993). Jauns "Indriķa chronikas" izdevums Rīgā. *Laiks*, Nr. 102, 8. lpp.
- Šulcs, Konrāds (1832). *Kurzemes stāstu grāmata*. Jelgava: J. W. Steffenhagen un dēls.
- Šulcs, Rūdolfs (1875). *Pasaules stāstu grāmata priekš skolām un mājām*. Rīga: Ernst Plates.
- Šuvajevs, Igors (2023). *Marginālijas*. Rīga: Neputns.
- Švābe, Arveds (1939). Mūsu senās naudas sistēmas. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. Nr. 2(10), 177.–212. lpp.
- Švābe, Arveds (1940). Latviešu vēstures uzdevumi. Švābe, Arveds. *Straumes un avoti*. 2. sēj. Rīga: A. Gulbis, 5.–112. lpp.
- TFP – *Tēvijas Fejetons. Laikraksta "Tēvija" pielikums*
- TLĻD – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs*
- [Tomsons, Rihards] (1875). Vēstures iznākumi. *Darbs*, Nr. 15, 190.–192. lpp.
- Ulmann und Brafzhe 1880 – Ulmanis, Kārlis Kristiāns; Braže, Gustavs (1880). *Lettisches Wörterbuch*. 2. Teil. Rīga; Leipzig: Verlag von H. Brutzer & Co.
- [Veinbergs, Frīdrihs] (1885). *Iz latviešu–leišu vēstures*. Rīga: B. Dīriķis & biedri.
- Vijups, Armands (1999). Aizvēstures jēdziena terminoloģija un tās attīstība latviešu valodā. *Latvijas Vēsture: Jaunie un Jaunākie Laiki*, Nr. 4(36), 38.–49. lpp.
- Vīksne, Rudīte; Stradiņš, Jānis (1997). Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija Latvijas un Rīgas kultūrvēsturē. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 103.–127. lpp.
- Vīksniņš, Nikolajs (1976). Apbalvotais darbs. *Universitāte*, Nr. 37, 92., 93. lpp.
- Vjaterē, Ilze (2004). *Mitoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots.
- VLV 1910 – Dravnieks, Jēkabs (1910). *Vācu-latviešu vārdnīca*. Rīga: C. J. Sichmann.
- Volfarte, Kristīne (2008). *Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- VTKL 1997 – *Vēstures terminu krievu-latviešu vārdnīca*. Rīga: Mācību apgāds NT.
- VTVJT 2001 – Valters, Pēteris (sast.) (2001). *Valsts un tiesību vēsture jēdzienos un terminos*. 2. papildin. izd. Rīga: Divergens.

- Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Zelče, Vita (2001). Jānis Krodznieks – Latvijas Republikas pirmā arhīva direktors. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 2, 151.–155. lpp.
- Zelče, Vita (2007). Deviņpadsmitais gadsimts. Zelče, Vita (zin. red.). Krišjānis Valdemārs. *Lietišķā un privātā sarakste*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 9.–30. lpp.
- Zellis, Kaspars (2017). Etnonīmi vēsturiski politiskajā diskursīvajā praksē Latvijā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, Nr. 12. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 106.–122. lpp.
- Zemzare, Daina (1961). *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Zīverts, F. (1878). Īss pārskats par *Krievijas un Baltijas vēsturi. Pagasta skolām*. Rīga: M. Jakobsons.
- ZTK 1937 – Loja, Jānis (red.) (1937). *Zinātņu terminu krājums*. Maskava: Prometejs.
- ZTV 1922 – *Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca* (1922). Rīga: Izglītības ministrijas izdevums.
- ZTV 2001 – Guļevska, Dainuvīte (galv. red.). *Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīca*. Rīga: Norden AB.

Linda Zulmane

Mg. philol., literatūrzinātniece; RTU Liepājas akadēmija

Mg. philol., literary scholar; RTU Liepāja Academy

E-pasts / e-mail: linda.zulmane@inbox.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.06

Ceļš pārejas laikmetā Andrieва Niedras pasakā “Zemnieka dēls”

The Road in the Age of Transition in Andrievs Niedra's Fairytale *The Farmer's Son*

Atslēgvārdi:

pasaka,
labirints,
pārejas periods,
binārās opozīcijas

Keywords:

fairytale,
labyrinth,
transitional period,
binary oppositions

Kopsavilkums

Aktuāla tēma literatūrā allaž ir bijusi cilvēka dzīves jēgas meklējumi. Gadsimtu gaitā ir mainījušies meklējumu virzieni un ceļi, taču cilvēka prātu arvien ir nodarbinājusi doma par dzīves jēgas atrašanu, īpaši laikmetu griežos, pārmaiņu laikos un atsevišķa indivīda robežsituācijās. Andrievas Niedras pasaka "Zemnieka dēls" (1902) ir rakstnieka pašatklāsmē dzīves un nāves robežsituācijā, ārstējot tuberkulozi Davosas sanatorijā Šveicē. Izmantojot psiholoģisku, semiotisku un salīdzinošu skatījumu, iespējams raksturot 19. un 20. gadsimta mijas aktuālos jautājumus literārā pasakā. Pārejas laikmetu autors atklāj kā Zemnieka dēla dzīves vērojumu ceļojumā uz četrām debess pusēm. Ceļš – labirints veidots kā krusts, centrs ir mājas, no kurām doties pasaulē, izejot ceļus uz rietumiem, austrumiem, dienvidiem un ziemeļiem. Zemnieka dēla maldu un atziņu ceļš iezīmē pāreju no ieras-tā un zināmā uz nezināmo, svešo, ko veido vairākas bināras opozīcijas – savs/svešs, zeme/debesis, dzīvība/nāve, laime/katastrofa utt. Pasaules izzināšana vienmēr saistīta ar piepūli, risku, neziņu, jo zināšanas ir jāiegūst, tās neatklājas pašas no sevis. Ceļa modelējumā savdabīgu niansi ienes laiktelpas tēlu "kodeļa – pavediens – kamols" jēgizpratne, tā ne tikai veido darba kompozicionālo saiti – pasaka sadalīta vairākās nodaļās jeb kodeļās, bet arī sapludina laika slāņus pasakas beigās, Zemnieka dēlam iztīnot dzīves četrus kamolus un mirstot svešumā un vientulībā.

Summary

Andrievas Niedra's fairytale *The Farmer's Son* ("Zemnieka dēls", 1902) is the writer's self-discovery in the marginal state of life and death during the treatment of tuberculosis in a sanatorium in Davos, Switzerland. The road of human spiritual exploration through the labyrinth of the transitional period of the turn of the 19th and 20th centuries leads in different directions – searching for God, faith, religion and ethical norms, the self, happiness, and knowledge. The road of the farmer son's delusions and insights marks a move from usual and known to unknown, alien, formed by several binary oppositions – own/foreign, earth/heaven, life/death, happiness/disaster, etc. The positive and negative share of the binary opposition own/foreign (home/road) is not stable and unambiguous: the home is both a characteristic of peace and stability in opposition to the road as a symbol of insecurity, ignorance, and doubt and a symbol of stillness and quiescence, while the road means a spiritual activity.

Ievads

Ceļš ir viena no būtiskākajām dzīves mērvienībām, kas raksturo evolūcijas gaitu laikā un telpā cauri gadu simtiem un tūkstošiem. Andrieva Niedras (1871–1942) dzīves un daiļrades ceļš 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā ir labirints, kurā viņš izdara daudzas izvēles krustcelēs kā rakstnieks, mācītājs, lauksaimnieks, izdevējs un politiķis, taču mūža otrajā pusē, mēģinot rast izeju no politikas labirinta, nokļūst "slazdā" (tiek sodīts kā tautas nodevējs un izsūtīts no Latvijas), no kura nav izejas līdz pat 1942. gadam, kad viņš beidzot var atgriezties Latvijā. Diemžēl pēc pusgada viņš mirst.

Latviešu literāro pasaku kā oriģinālžanru aizsāk Ansis Lerhis-Puškaitis (1859–1903; "Pasakas", 1–2, 1890–1891), 19. gadsimta 90. gados pasakas raksta Doku Atis (1861–1903; "Par Adatu un Īlenu", 1891), Rūdolfs Blaumanis (1863–1908; "Velniņi", 1895), Jānis Poruks (1871–1911; "Maldu pils", 1897; "Puteklītis", 1898; "Baltā roze", 1889; "Zoss", 1901) u. c. 19.–20. gadsimta mijā literārās pasakas žanram īslai cīgi pievēršas Anna Brigadere (1861–1933; "Mare", 1900) un arī Andrievs Niedra ar 1902. gadā sarakstīto pasaku "Zemnieka dēls".¹

Raksta mērķis ir atklāt pārejas laikmeta cilvēka dzīves jēgas meklējumu ceļu un tā dažādos veidus. Salīdzinājumam izmantota Brigaderes pasaka "Mare" un Skalbes "Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties". Niedras daiļrades klāstā parasti tiek minēta tikai šī pasaka, taču rakstnieka daiļdarbu pūrā atrodamas arī citas – 1935. gadā ir izdota latviešu tautas pasakas "Kurbads" versija, bet Latvijas Nacionālā rakstniecības un mūzikas muzeja arhīvā atrodamas vēl deviņas neliela apjoma pasakas, piemēram, "Zaldāta laime", "Nevaldāmais zemnieks", "Putras vaina", "Kādēļ vīrieši ir bārdaini" u. c., kas plašākam lasītāju lokam nav zināmas (RMM, AND, Nr. 44577-44597). Niedra savu ideju atklāsmei izvēlējies pasakas žanru, jo tieši tā "nereti spēj nonākt pie īstenības būtības padziļinātas izpratnes. Tā spēj tuvināties patiesībai, ejot pa šķietami projām vadošu ceļu." (Mackova 1989: 67) Komentāros par pasaku "Zemnieka dēls" rakstnieks norāda, ka tā ir "pārejas laikmeta atspulgs novērotāja dvēselē" (Niedra 1933a: 209). Pārejas laikmeta zīmes svarīgi ir identificēt un aplūkot to kontekstā, atsaucēs uz autora dzīvi un darba sarakstīšanas laiku, kā arī recepcijas laiku un aktuālo lasījumu. Zīmes tiek analizētas metaforiskā nolasījumā, konkrētos tekstuālos motīvos. Jurijs Lotmans (*Jurij Lotman*, 1922–1993) norāda, ka ar "semiotisku vērojumu" palīdzību iespējams atklāt būtisko (Lotman 1984). Salīdzināmā metode jeb komparatīvistika ļauj īsā laika posmā (1900–1904) raksturot un trīs literārās pasakās salīdzināt pārejas laikmeta varoņu izziņas procesu un naratīvu.

1 Plašāk par pasakas žanru 19.–20. gadsimta mijā sk.: Kampāne 2013.

Ceļš – labirints

Labirintu kā laiktelpas modeli var aplūkot daudzos Andrieva Niedras darbos, taču viens no interesantākajiem modeļiem attēlots 1902. gadā sarakstītajā pasakā "Zemnieka dēls". Cilvēka dzīves jēgas meklējumi allaž ir bijusi aktuāla tēma literatūrā. Gadsimtu gaitā ir mainījušies meklējumu virzieni un ceļi, taču cilvēka prātu arvien ir nodarbinājusi doma par dzīves jēgas atrašanu. Īpaši laikmetu griežos, pārmaiņu laikos un atsevišķa indivīda robežsituācijās saasinās cilvēka esības jautājumi. Niedras pasaka "Zemnieka dēls" ir rakstnieka pašatklāsme dzīves un nāves robežsituācijā, ārstējot tuberkulozi Davosas sanatorijā Šveicē. "Pasaku viņš rakstīja ar zīmuli, Davosā guļamā krēslā gulēdams, tikko spēdams kustēties. Kur autors ņēmis to straujumu, stila kuplumu, izteiksmes koncentrēto spēku, varam tikai nobrīnīties. Tas bija skaļš kliedziens nacionālās dzīves krustceļos." (Klaustiņš 1942: 919) Par pasaku "Zemnieka dēls" viedokļus ir izteikuši Jānis Asars (1877–1908), Jānis Akmens (1887–1958), Teodors Zeiferts (1865–1929), Pēteris Ērmanis (1893–1969), Andrejs Upīts (1870–1977), Roberts Klaustiņš (1875–1962), Edgars Mucenieks (1948) un Biruta Gudriķe² (1928–2006), taču plašāka pētījuma par to līdz šim nav bijis.

Ikvienu laikmetu var raksturot gan no ārpuses – kā objektīvu vēsturisku izpausmju kopumu, gan no iekšpuses – kā cilvēka dvēseles un gara meklējumu analīzi (Miļūna 1992: 6). Niedra komentāros par to, ko gribējis pateikt pasakā, raksta: "[...] pārejas atspulgu un atbalsi novērotāja dvēselē, tā sakot: viņas izjūtu, kādēļ te arī galvenā kārtā lietāti izjūtas liriskie izteiksmes līdzekļi." (Niedra 1933: 209)

Andrieva Niedras prozā pārejas laikmeta cilvēka garīgo meklējumu ceļš dalās trīs virzienos: 1) Dieva, ticības, reliģijas un ētisko normu meklējumi (stāstos "Nespēcīgā dvēsele", "Bez paša pagātnes", "Skaidra sirds", "Pēteris Salna", romānā "Līduma dūmos" u. c.); 2) patības meklējumi (romānos "Sikspārnis", "Kad mēness dilst"); 3) tieksme pēc zināšanām, pasaules izzināšana (pasakā "Zemnieka dēls"). Ceļš ir viens no arhetipiem, ceļojuma motīvu pirmsākumi meklējami mitoloģijā un folklorā, kur varoņa klejotumi ir viņa lielākie pārbaudījumi. 19. gadsimta literatūrā lasītāja uzmanība pievērsta ne tikai reāliem ceļojumiem, bet arī varoņa iekšējiem pārdzīvojumiem un gara klejotumiem, romantiķu darbos raksturīgs "t. s. ceļojuma motīvs, centrā ir viens varonis, kurš reflektē par dažādām (nereti – pretstatīgām) problēmām, kas saistītas ar garīgo esamību, personības pašidentifikāciju, dzīves ideāliem, mākslas un metafizikas īpašo statusu, dvēseles dzīves un sadzīviskās dzīves pretstatiem, humānismu, skaistumu, dievību un cilvēcību." (Vecgrāvis 1995: 9)

Latviešu literatūrā ceļojuma motīvs kā pārbaudījumu cikls parādās jau Andreja Pumpura (1841–1902) eposā "Lāčplēsis" (1888), bet Jāņa Poruka fantāzijā "Pērļu zvejnieks" (1895) tas atklājas gan kā ceļojums telpā, gan kā varoņa Anša Vairoga

2 Sk.: Gudriķe 2007.

sava es meklējumi. Uzmanība cilvēka garīgajiem meklējumiem pievērsta arī gadsimtu mijā sarakstītājā Annas Brigaderes pasakā "Mare" (1900) un Kārļa Skalbes "Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties" (1904), ko nosacīti dēvē par netiešu atbildi uz pasakā "Zemnieka dēls" izvirzītajām problēmām. Pasakā "Zemnieka dēls" romantismam raksturīgā saasinātā dzīves tvērumā Niedra atklāj būtisku sava pasaules skatījuma šķautni, proponē jaun nacionālisma principus un ļauj izsekot cilvēka garīgo meklējumu ceļam visas dzīves garumā. Literārās pasakas žanra specifika un tautas pasakai raksturīgo tēlu (zemnieks, Laima u. c.), motīvu (vecīšiem, kam nav bērnu, Laima dāvā dēlu; varoņa došanās pasaulē un dažādu šķēršļu pārvarēšana u. c.) un stilistikas (trīskāršojumi, tradicionālās formulas) izmantojums attālina no pasaules reālījām, tomēr atklāj pārejas laikmetu simboliskā skatījumā.

Zemnieka dēla ceļš

Pasakas sākumā atainotā zemnieku dzīve sākotnēji rit laikā, kad cilvēks uz apkārtējo pasauli raugās caur mitoloģisko priekšstatu prizmu, kad cilvēka dzīves izmērojamība un pārdzīvojumu intensitāte, satuvināta ar dabas parādībām, veido harmonisku dzīves laiktelpu. Vienā rindkopā Andrievs Niedra sniedz latviešu zemnieka portretu, raksturo viņa dzīvesveidu un dzīves ritmu kā zemnieciskajās tradīcijās sakņotu ikdienas rituālu, reizē lakoniski, ar trāpīgu detaļu palīdzību atklājot zemnieka dzīves jēgu – lielo pieķeršanos zemei un savam darbam. "Pats zemnieks katru vakaru iznāca aiz vārtiņiem un ilgi noskatījās uz vakaru pusi. Tad viņš zināja, kāda rītu būs diena. Un tad viņš nobraucēja iesirmo, kuplo bārzdu un lēnām pagrieza brūno, grumbaino seju uz rītu pusi. Un "lietus laivas" pār mežu viņam stāstīja, kāda būs nakts. Tad viņš pārlaida acis pār paša koptiem tīrumiem: varēja dzirdēt, kā labība briest. Un zemnieks nopūtās un gausi iegāja atpakaļ istabā." (Niedra 1994: 7) Zemnieks raksturots ne tikai kā dabas un tās norišu pazinējs, bet arī dota norāde uz cilvēka un dabas vienotību, pasaule atrodas "pavisam blakus," jo starp subjektu un objektu pastāv daudz mazāk atšķirību nekā šodien cilvēka apziņā. Tiek izmantoti trīs un četrzīlbu verbi – iznāca, noskatījās, zināja, nobraucēja, pagrieza, stāstīja, pārlaida, varēja, nopūtās, iegāja –, kas stāstījumam piedod nesteidzīga, ritmiska rituāla raksturu. Palēninātu dzīves plūduma izjūtu veidot palīdz arī apstākļa vārdi – ilgi, gausi, lēnām, bet jo sevišķi prozas ritmu raksturo tas, kā iesāk katru no šiem teikumiem. Divi teikumi iesākas ar vārdu "tad", divi – ar "un", vēl viens ar "un tad". Tikai pirmais teikums sākas ar vārdu "pats", kas palīdz akcentēt šā cilvēka centrālo vietu viņa sētā. Kā prototips izmantots Niedras mātes tēvs – vecais Sīcējs, kas raksturots kā pēdējais celms no izmiruša meža, ap kuru saaugusi jauna birzs (Niedra 1943: 13). Pasakas pirmais teikums "Kā nosūnojuši celmi ataugā, tā viņi abi vientuļi stāvēja starp jauno paaudzi" (Niedra 1994: 7) piesaka gan pirmajā nodaļā "Trīs Laimas

kodeļas" atklāto zemnieku ģimenes problēmu – viņiem nav bērnu, tātad dzimtas turpinātāju, gan pārejas laikmeta plašāku jautājumu loku – pārejas posmā no feodālisma uz naudas jeb kapitālistisko saimniecību iezīmējas paaudžu konflikta un nesa-
pratnes problēmas. Niedra rāda tradicionālās, mītiskās pasaules ainu – sakārtotu, harmonijā ar dabu veidotu pasauli, kurā zemnieks simbolizē veco zemniecību ar seno latviešu kultūru un tradīcijām, bet saimniece – tautu un dzimteni. Kad Laima dāvā zemniekiem dēlu, aizsākas darbība – Zemnieka dēla ceļojums, kurā galvenā uzmanība pievērsta pārejas laikmeta pozitīvajām un negatīvajām pārmaiņām.

Zemnieka dēla redzes lauks ir ierobežots – viņš pazīst savu māju, tās tuvāko apkārtni, kaimiņu sētas, mežus, laukus, apjomā nelielu teritoriju, ko iezīmē telpas horizontālā ass. Raksturīgi, ka cilvēkam jājūtas mazliet attālinātam no pasaules, lai censtos to izzināt. Viņa pasaules skatījums ir vienpusīgs, līdz svešinieks atklāj viņam, ka ikkatrai lietai ir arī otra puse. Atmodinātais dvēseles nemiers mudina doties pasaulē un izzināt to. Viņa dzīves ceļu Laima pareģo, viņam vēl šūpulī esot: "Nemiera cilvēks viņš būs... ies uz rītiem, uz vakariem." (Niedra 1994: 7) Zemnieka dēla izaugsmes laiks ir trīspakāpju: kad bija 10 gadu vecs – neviens koks nebija par augstu, kad bija 15 gadu vecs – neviens arkls nebija par smagu, kad 20 gadu vecs – nebija nevienas dziesmas, kuras nezinātu. Trīs lakoniskos teikumus Niedra atklāj Zemnieka dēla bērnības un jaunības gadus un norāda uz veiklību, spēku un garīgo pasauli – lai arī nav tādu dziesmu, kuras viņš nezinātu, tās visas tomēr ir vienpusīgas, no ārpuses skatītas: "Tu dziedī par šo un dziedī par to, bet mūžam tikai no vienas puses" (Niedra 1994: 11). Pēc tam kad svešinieks atklājis Zemnieka dēlam, ka pasaulē ir iespējams skatīt visu no divām pusēm, "iesējis" nemieru un izziņas vēlmi viņa dvēselē, Zemnieka dēls mājas izjūt kā noslēgtu telpu, vecajā, patriarhālā tipa dzīvē jūtas kā sprostā, slazdā. "[...] viss te ap mums tāpat vien apkārt iet... kā tītavas. Tur viņi dzied tās pašas Jāņu dziesmas kā pērn. Jāņu ugunis deg tais pašos kokos kā pērn. Un nākošo gadu tas atkal būs tāpat. Un es aršu to pašu tīrumu un braukšu tos pašus ceļus... Māt, viss jau ir bijis, viss atkal būs tāpat. Man elpa ņemas ciet... Laid, māt, laid mani projām!" (Niedra 1994: 13) Arī Annas Brigaderes pasakas "Mare" varonis Visvaldis jūtas sasaistīts, atrodoties mājās, viņš vēlas plašāku dzīves telpu sev apkārt un vēlas nokratīt iedomāto verdzības jūgu, nabadzības važas. Gluži tāpat arī Kārļa Skalbes pasakas "Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties" varonis jūrnieks raujas prom no mājām un atstāj zemo, pelēko tēva mājiņu klusajā meža līkumā, un dodas straujiem soļiem pār brāļu uzarto kalnu tālumā, neskatīdamies, kur kājas iet. Viņš ir "kā rūcošs akmens kalnu strautā" (Skalbe 1998: 5). Alkas pēc tālā, neaizsniedzamā, nemiers dzen viņu pasaulē. Salīdzinot trīs gadsimtu mijā tapušās pasakas, jāsecina, ka līdzīga ir pasakās tēloto varoņu vēlme doties pasaulē, taču atšķirīgs ir ceļš, kā arī sasniegtais.

Pārejas laikmetu autors atklāj kā Zemnieka dēla dzīves vērojumu ceļojumā uz četrām debess pusēm. Ceļš – labirints veidots kā krusts, centrs ir mājas, no kurām doties pasaulē, izejot ceļus uz rietumiem, austrumiem, dienvidiem un ziemeļiem. Pasaules izzināšana vienmēr saistīta ar piepūli, risku, neziņu, jo zināšanas ir jāiegūst, tās neatklājas pašas no sevis. Zemnieka dēla maldu un atziņas ceļš iezīmē virzību no ierastā, zināmā uz nezināmo, svešo. Izziņas process veidots ar vairāku bināro opozīciju – savs/svešs, zeme/debess (kalns), dzīvība/nāve, laime/nelaime u. c. – palīdzību. Binārās opozīcijas pārī "savējais – svešais (mājas/ceļš) pozitīvā un negatīvā īpatsvars nav stabils, viennozīmīgs – mājas ir gan miera un stabilitātes raksturlielums iepretim ceļam kā nedrošības, neziņas un šaubu simbolam, gan arī mājas simbolizē sastingumu, nekustību, turpretī ceļš – garīgas aktivitātes. Ceļš sākas no mājām, no savējā uz svešo, jo "īstā pasaule vienmēr atrodas centrā, vidū" (Eliade 1996: 43). Ilzes Šķipsnas romānā "Aiz septītā tilta" teiktais: "Kas reiz izgājis pa pilsētas vārtiem, tam mūžs jādzīvo kā dēka, ar visu sirdi, ar visu spēku, neapstājoties nekur. Kas grib palikt dzīvs, tam jāpūlas pašam, jāiemācās redzēt, kur beidzas vārti un kur iesākas pasaule, jāiemācās atšķirt balss no atbalss. Tiesnesis un izšķirējs var būt tikai cilvēks pats," (Šķipsna 1965: 128) attiecināms arī uz pasakas varoni – Zemnieka dēls, reiz sācis ceļu, vairs nevar atgriezties un dzīvot līdzšinējo dzīvi, ir tikai viens virziens – prom pasaulē, kur jāspēj atpazīt un atšķirt balss un atbalss, labais un sliktais, laime un nelaime utt.

Ceļa modelējumā savdabīgu niansi ienes laiktelpas tēlu "kodeļa – pavediens – kamols" jēgizpratne, tā ne tikai veido darba kompozicionālo saiti – pasaka sadalīta vairākās nodaļās jeb kodeļās, bet arī sapludina laika slāņus pasakas beigās, Zemnieka dēlam iztīnot savas dzīves četrus kamolus. Janīna Kursīte atzīmē, ka latviešu tautasdziesmās laika ritējums bieži izteikts ar jēdzienu "kamols". "Ir tā, ka laika it kā nav: tas ir tad, kad kamols satīts vai iztīts un pavediens pārrauts, un ir, kad laiks funkcionē – kad kamolu tin ciet vai vaļā." (Kursīte 1998: 4) Kamols kā mītiskās laiktelpas ekvivalents izmantots, lai atspoguļotu Zemnieka dēla gaitas uz visām četrām debess pusēm. Trim ceļa lokiem (uz rītiem, vakariem un dienvidiem) Laima dod savu svētību, dāvājot mātei trīs kodeļas un piekodinot: "[...] vērp, meit, stipru pavedienu. Aiz šitā pavediena tu dēlu vilksi atpakaļ no svešām zemēm. Vērp stipru pavedienu: kad tas trūks, tad dēla atpakaļ nedabūsi." (Niedra 1994: 9)

Literatūrā laiks parasti attēlots tāds, kādu to pieņem, izjūt, redz darba varoņi vai arī pats autors (nereti šie uzskati sakrīt), bet pasakā laiks ir savdabīgs. Niedra kā pasakas apakšvirsrakstu dod norādi "mūsu laiku pasaka". Mītiskais laiks un reālais darbības laiks – jāšana uz četrām debess pusēm, pusaizmāršas (pusaizmidzis, apvidvārds), iekšējais, psiholoģiskais laiks, vērpjamais laiks, kamolu tīšanas laiks vienmēr virzās uz priekšu un neatgriežas atpakaļ, stāstījums to virza tālāk. Pasakas laiks neiziet ārpus pasakas robežām, tas ir ieslēgts, ierobežots laiks – it kā nav pirms pasakas

sākuma un pēc tās beigām. Kompozicionāli veidotas sešas nodaļas – “Trīs Laimas kodeļas”, kam seko četras nodaļas jeb kodeļas un “Beigas”. Pasakā hronoloģiskā laikā izsekots varoņa gaitām no dzimšanas līdz mūža beigām. Izdzīvojot dzīvi kā atsevišķu mirkļu simbiozi, Zemnieka dēls atklājas kā meklētājs, grūtību un šķēršļu pārvarētājs. Analizējot horizontālā laika slāni pasakā, jāatzīmē, ka tas veidots pasakām raksturīgajā stilā, kur laiks ir ieslēgts sižetā – pasaka sākas no nebūtības (tā nesniedz ziņas par to, kas bijis pirms tam) un beidzas ar noteiktu laika nogriezni. Otrs laika slānis veidojas kā vertikāla ass – pasakas beigās viņš, tinot četrus pagājušu laiku kamolus, izdzīvo, pārdzīvo visu jau nodzīvoto dzīvi.

Vispirms viņš dodas uz vakariem, uz rietumiem (līdzīgi kā tēvs pasakas sākumā vispirms skatās uz vakaru pusi, lai zinātu, kāda rīt būs diena), lai apgūtu zināšanas un vērtības, ko uzkrājusi civilizācija gadsimtu gaitā. Pirmās kodeļas pavedienu kamolā tinot, Zemnieka dēlam ceļš aizsākas kā vēlme “ieraudzīt lietām otru pusi” un izvēršas par vērojumu virkni, kurā atklājas jaun nacionālisma akcentēto vērtību – ģimene, mīlestība, darbs, dzimtene un izglītība – neviennozīmīgums, ideāla un realitātes nesavienojamība. Fricis Bārda (1880–1919) par Zemnieka dēla ceļu un vēlmi skatīt lietas no abām pusēm sacījis: “Un šis ceļš ir romantiķa ceļš. Un viņa mērķis ir – atrast to gudro, sirmo māmulīņu – likteņu audēju, kura caur saviem diviem lodziņiem māca visas lietas skatīt no divām pusēm, tādēļ, ka visistākā, visdziļākā atzišana ir iespējama tikai caur pretstatiem un šo pretstatu apvienošanā vienā augstākā, visaptverošākā sintētiskā atzišanā. Tā mēs varētu jau sacīt: romantiķa mērs ir visaptverība.” (Bārda 1990: 258) Vērojot dzīvi caur vecās māmiņas istabas diviem lodziņiem, aplūkojot lietas no abām pusēm, Zemnieka dēls iegūst priekšstatu par pasauli. Tas veidojas kā pretstatu sintēze – viņš paskatās pa vienu lodziņu – dziesmai viena puse gatava, paskatās pa otru lodziņu – gatava dziesmai otra puse. Pārejas laikmeta reāliju atspulgs – pirmais vērojums mudina Zemnieka dēlu dziedāt dziesmu par darbu un atpūtu, taču vecenīte uz viņa sajūsmu noskatās līdzcietīgi, jo tā ir tikai lietas viena puse – ar darba palīdzību iegūta bagātība un pelnīta atpūta. Skatoties pa otru lodziņu, paveras skumja aina – nabadzība, nesaticība ģimenē, ko vēl asāk iezīmē tas, ka kā pilnīgi pretstati atainoti viena pagasta cilvēki, kungs un viņa sētnieks, bagātais latvietis, kas spēj konkurēt ar sveštautietiešiem, un nabadzīgais, dzērājs.

Otrs Zemnieka dēla skatījums atklāj mīlestības, laulības un uzticības neviennozīmību. Novītušu puķu dārzs simboliski atspoguļo laulības dzīvē iespējamo duālismu. Bērni smilšu kaudzē stāda saplūktas puķes, kas vīst, jo tām nav sakņu, kaut arī ik pa brītiņam viņi tās aplaista. Ārēji laimīga ģimene, kas balstās uz savstarpēju cieņu un pienākumu, izrādās līdzīga puķēm, kas dēstītas smiltīs. Skatoties no otras puses, izrādās, ka sieva apprecējusies ar vecāku vīru aprēķina dēļ un, kad ierodas kādreizējais mīļotais, viņa nespēj pretoties kaislībai, senas mīlestības vilinājums izrādās

spēcīgāks par pienākumu un pateicību vīram. Mīlestība, "kas uzzied mūsu dvēselē varbūt pa visu mūžu tikai reiz, kā pasakainā brīnumpuķe" (Niedra 1994: 28), mudina Zemnieka dēlu dziedāt dziesmu par mīlestības idilli. Niedra uzsver arī ģimenes un mīļotā cilvēka atbalstu, ticību mērķu sasniegšanā, jo "kaut visas pasaules grūtumi man nāktu pretī... tik daudz spēka man bij cīnīties. Jo es ticēju cilvēcei tādēļ, ka es ticēju savam biedram." (Niedra 1994: 27) Pretendēt uz dzīves pārveidi var tikai iekšēji harmonisks, savu tuvāko, ģimenes atbalstīts un saprasts cilvēks.

Skatoties pa abiem lodziņiem, jauneklīm daudzas dzīves parādības atklājas negaidītā skatījumā – trešajā dienā viņš vēro trīs latviešu inteliģences pārstāvju tikšanos, viņu vēlmi strādāt tautas un dzimtenes labā un reizē arī nespēju realizēt savus ideālus. Atklājot lietu un parādību duālismu, ejot izziņas ceļu, tas paveras kā bezgalīgs, nekad neaptverams. Jo vairāk zini, jo vairāk saproti, cik daudz vēl nezini. Zemnieka dēls meklējumu gaitā secina, ka gudrība laimi nenes, tieši otrādi, jo vairāk cilvēks zina, jo nelaimīgāks viņš ir. "Cilvēks, kas nekad nav pārdomājis savas dzīves jēgu, atšķiras no tā, kas risina šo jautājumu. Atšķirība nav zināšanu līmenī, bet gan dziļāk – eksistences līmenī. Tas, kurš domā par jēgu, dzīvo citādi nekā tas, kurš par to nedomā." (Kūle; Kūlis 1996: 479) Tādēļ arī Zemnieka dēlam, atgriežoties mājās no kārtējā ceļa loka, vairs nav iespējams saprasties ar vecākiem. Vecais zemnieks secina: "Ar vienu žēlumu aizjāja, ar septiņiem atjāja. Un agrāk tak vēl viņš pienāca pie manis, paraudājās. Bet tagad viņam nav vairs neviena, ar ko vārdu pārmiņ. Nes viens pats savu nastu." (Niedra 1994: 41) Izglītotam latvietim nav vairs iespējams saaukt ar savu cilti, viņš ir ieguvis sikspārņa statusu, liekā, atsvešinātā cilvēka zīmogu, iemantojis nesapratni, vientulību.

Atbildes uz jautājumiem par dzīves mērķi, savas patības atrašanu meklējamas tikai grūtībās un vientulībā. Rakstnieks pat citē Raiņa dzejoļa rindu: "...Tad kļūsi vientulīgāks gads pēc gada... un pāri paliks tev tikai tavi atmiņu kamoltni." (Niedra 1993: 212) Šī doma izskan arī ubaga atbildē uz Zemnieka dēla jautājumu, kurš ceļš taisnāks: "Kurš tālāks, tas taisnāks!" (Niedra 1994: 14) Niedras Zemnieka dēls, Brigaderes Visvaldis un Skalbes jūrnieks pasaulē dodas viens, atstājot visu, atsakoties no visa. Visvaldis lūkojas uz ceļu, "bet viņa domas tam aizsteidzās tālu priekšā – jūdžēm tālu! Vai tad viņa varenās domas, viņa plašie nolūki bij pavisam ar mēru mērojami vai telpā tverami? Viņa tumšajās acīs pazibēja lepna pasaules iekarotāja gara dzirkstele [...]." (Brigadere 1993: 130) Skalbes jūrniekam ir tik karsta sirds, ka "pavasara straumes aizrauj sev līdz krastmalas kokus un atstāj viņus tur, kur noplok, tā manas straujās asinis rāva mani prom." (Skalbe 1998: 5) Pārejas laikmets aicina doties sevis meklējumos, taču viņi nav cīnītāji, bet gan novērotāji, ar acīm un sirdi.

Zemnieka dēla ceļš ved caur dubļiem, bez atpūtas, pasaules aukstumam spītējot. "Griezīgais rītenis dzina viņam asas sniega adatas acīs [...] acu plakstiņi piesala ledus

pilni.” (Niedra 1994: 40) Arī Skalbes jūrniekam locekļi ir kā ar svinu pielieti, vēja aprauti, sūrstoši vaigi un sasprēgājušas, asiņainas rokas.

Zemnieka dēls turpina izziņas ceļu, šoreiz dodoties uz austrumiem, lai atminētu mīklu, kādēļ pasaulē nav laimes bez nelaimes. Dzīves jēga un laime ir rezumējošas kategorijas, ne mazums cilvēku uzskata, ka viņu dzīves jēga ir laimes sasniegšanā. Jautājumu par laimi un nelaimi Niedra aizsāk jau pasakas pirmajā nodaļā. Laima, kurai, tāpat kā Laimei Skalbes “Pasakā par vērdu” (1912), nav dotas neierobežotas iespējas darīt cilvēkus laimīgus, mēģina pārliecināt saimnieci, sakot, ka viņai nav bērnu Laimes un katram cilvēkam nolicta sava Laime. Otrajā ceļa posmā uz rītiem/austrumiem, mēģinot atrast atbildi uz jautājumu par laimi un nelaimi, Zemnieka dēls iepazīst trīs dažādus pasaules uzskatus – reliģisko, dabaszinātnisko un sociālistisko, kas raksturīgi modernitātes filozofijai gadsimtu mijā. Niedra kā padomdevējus izmanto trīs dažādu paaudžu personas – sirmgalvi, pusmūža vīru un jaunekli, tādējādi sazarojot laiktelpisko ceļu – labirinta modeli arī paaudžu ziņā.

Meklēdams cilvēku, kas atmin visas mīklas, Zemnieka dēls nonāk pie veca vīra, kam ir grāmata ar atbildēm uz visiem jautājumiem (Bībele). Sirmgalvis garīdznieks apgalvo, ka “tāpēc nav laimes bez nelaimes, tāpēc nav dzīvības bez nāves, ka cilvēks atkāpies no Dieva” (Niedra 1994: 44), un izstāsta par trim bēdām pasaulē – sērdieņa, grēcinieka un mirēja. Sirmgalvis sarunā ar Zemnieka dēlu atklāj ticības, Dieva žēlastības un mīlestības būtību – jebkuram cilvēkam, īpaši grūtdieņiem, ir iespēja nevis pašiem nest savu raizi nastu, bet gan nolikt savu vientulību un skumjas Dieva klēpī. Par grēciniekiem sirmgalvis nosauc tos, kas ir lepni un spēcīgi, kas atstāj mātes, sievas un bērnus idejas vārdā, viņu devīze ir – bez saitēm, bez robežas, bez pagātnes. Pasakā vērojamas paralēles ar Henrihu Ibsena (*Henrik Johan Ibsen*, 1828–1906) Brandu gan vides atainojumā, gan atziņā, ka pārejas laikmeta cilvēki savā ceļā sastop nesapratni, neticību, atbalsta trūkumu. “Un šī neticība tinās kā ledus pavadieni ap viņiem, un, jo spēcīgāki viņi cēla savus spārnus, jo ciešāk tinās aukstie neticības pavadieni... Un tur tad viņi guļ, dziļi šļūdoņi aizā, kur saulīte neiespīd un kur mēneša sudrabainās kājas iet secen.” (Niedra 1994: 46)

Sirmgalvis, dabaszinātnieks un jauneklis kā Gudrā vīra arhetipisks tēls, no vienas puses, ietver zināšanas, garīgumu, pārdomas, prātu un intuīciju, bet, no otras puses, morālās īpašības, tādas kā labsirdība, gatavība palīdzēt, kas izskaidro viņa garīgo raksturu. Zemnieka dēls, atstājot mājas (statisko, nemainīgo, inerto), dodas garīgo meklējumu ceļā pretī dinamiskajam, mainīgajam. Gudrais vīrs kā likumsakarīgu pārdomu un morālu spēku koncentrācija atainots noteikta pasaules uzskata paudēja tēlā (garīdznieks, dabaszinātnieks, sociālists). Zemnieka dēla ceļš ved tālāk, viņš “iepazīst pasauli no tundras līdz tuksnesim un nonāk pie dabas pētnieka, kas viņam paskaidro, ka cilvēks ir nelaimīgs tāpēc, ka atkāpies no dabas” (Mucenieks 1994: 217).

Telpa veidota blīvi, vienuviet sakoncentrēts visas pasaules dabas raksturojums – Zemnieka dēlam, ejot pa ceļu, pa kreisi paveras jūra ar ziliem ledus blāķiem, balti lāči, roņi, valzivs un jūras putni, pa labi – tuksnesis, kamieļi, beduīni, bet starp jūru un tuksnesi plešas mežs, kura vidū Zemnieka dēls atrod māju un dabaszinātnieku.

Kā trešo ceļa posmā uz austrumiem Zemnieka dēls sastop jaunekli – sociālistu, kurš apgalvo, ka cilvēks ir nelaimīgs tādēļ, ka atkāpies no cilvēka. "Ne tādēļ cilvēks nelaimīgs, ka viņš no Dieva atkāpies, nedz arī tādēļ, ka viņš no dabas atkāpies, bet tādēļ, ka cilvēks atkāpies no cilvēka. Vieni raugās tikai padebešos: tur augšā esot īstā dzīve, te tikai sapnis un maldīšanās, un posts. Un viņi atkāpjas no šās dzīves un atkāpjas no tā cilvēka [...] otri neatzīst cilvēkā nekā cilvēciska, nekā, kas viņu paceltu pār dabu, un prasa, lai visur un allaž valdītu tikai dabas likums." (Niedra 1994: 56) Jauneklis pauž uzskatu, ka jāstrādā, jāsavaldā egoisms, jāiekārto dzīve pēc cilvēku likumiem, tad izzudīs netaisnība, varmācība, nabadzība un posts (Niedra 1994: 57). Viņš atklāj nežēlīgu atziņu: lai cilvēce piedzīvotu zelta laikus, vispirms jāmirst sirmgalvim, pēc tam dabas pētniekam un tad jātop visiem cilvēkiem tik nelaimīgiem, ka neviens vairs nespēj palīdzēt, tikai tad nāks atzīšana, ka cilvēka prāts ir vienīgais Dievs un valdnieks. Zemnieka dēlam nav pieņemams šāds uzskats, viņš nesaprot tos, kuru "bērnība samīdīta uz pilsētas akmeņiem" un kuri cietuši badu un slimības.

Viņš dodas atpakaļ uz tēva mājām, taču nespēj rast mieru, iejusties agrākajā dzīves ritmā, tādēļ ceļš ved tālāk uz dienvidiem, bet māte sprauž pēdējo kodeļu uz ratiņa. Nonācis pilsētā, Zemnieka dēls sāk strādāt rūpnīcā, lai nopelnītu sev un iekrātu līdzekļus kopīgai lietai – cilvēku brīvībai un labklājībai. "Beidzot viņš iejāja lielā, lielā pilsētā. Ostas malā viņš redzēja neskaitāmos kuģu mastus; otrā pusē pilsētu norobežoja rindām vien apkvēpušie fabriku skursteņi. Bet pa vidu ripoja rati ar gumijas riteņiem un lielajos tirgotavu logos mirdzēja zelts, sudrabs un dārgi audekli." (Niedra 1994: 55) Šajā ceļa posmā viņš iegūst vairākas atziņas: "Nav lielākas nelaimes kā tās, kad cilvēks pats vairs netic savai ticībai!" (Niedra 1994: 59), un "[t]omēr pasaulē viss iznīkst. Arī īsta draudzība." (Niedra 1994: 61) Zemnieka dēls ir iemantojis bagātību no citu sviedriem un asarām, taču dvēselē ir nabags un vientuļš: "Bet, kad Zemnieka dēls apsegloja savu sirmo un izjāja pa pilsētas vārtiem, tad nebija neviena, kas viņu pavada. Un viņš atlaida šļaugani sirmā pavadu, un sirmītis tecēja gausu riksīti uz tēva mājas pusi..." (Niedra 1994: 62) Trijos meklējumu lokos uz rietumiem, austrumiem un dienvidiem Zemnieka dēls ir ieguvis zināšanas, mantu un godu, tikai ne laimi. "Tā te nu mana jaunība! [...] Tā te nu mana sirds ilgošanās un mīlestība. Un asaru te klāt tik daudz un nopūtu, un lāstu. Un tik daudz kauna..." (Niedra 1994: 62)

Mātei vairs nav Laimas dāvināto kodeļu, kas simbolizē asinsradniecību un garīgo iedzimtību, kas vērpijas no tautas uz atsevišķu indivīdu. Tomēr mātes mīlestība un vēlēšanās redzēt dēlu laimīgu ir stiprāka par bailēm pazaudēt viņu, tādēļ viņa kā kodeļu

uz ratiņa sprauž savus sirmos matus un dod svētību ceļam uz ziemeļiem, uz vietu, kur pietrūkst saules, kur valda aukstums, uz kosmopolītismu. Gadsimtu mijas literatūrā ziemeļu motīvs ieskanas vairāku autoru darbos – Kārļa Skalbes pasakā “Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties” (1904), Jāņa Akuratera (1876–1937) dzejoļu krājumā “Ziemeļos” (1906), stāstu grāmatā “Puķes ziemeļos” (1914), Augusta Saulieša (1869–1933) lugā “Pret ziemeļiem” (1911) u. c. darbos. Interesantu domu pauž igauņu literatūras pētnieks Tenu Karma (*Tõnu Karma*, 1924–2014), aplūkojot Lapas Mārtiņa (1846–1909) tulkotās Frīdriha Reinholda Kreicvalda (*Friedrich Reinhold Kreutzwald*, 1803–1882) pasakas. “Ziemeļu ķēniņa skaistā, mūžīgā meita jeb Ziemeļu jaunava” (1888), izrādās, nav nedz igauņu, ne arī latviešu tautas pasaka, tādēļ Karma saka: “[...] šo mistifikāciju radījis pats Lapas Mārtiņš, kas bija sācis interesēties par tautas garamantām un apzināties to nozīmi. Varbūt tā ir pirmā Ziemeļmeita latviešu literatūrā un reizē arī pirmā literārā pasaka.” (Karma 1996: 107, 108)

Jaunības nemiera pilns meklējumu ceļā uz ziemeļiem dodas Kārļa Skalbes jūrnieks, taču Andrieva Niedras Zemnieka dēlam tas ir meklējumu pēdējais posms, kad iestāties pagurums. Pirmos divus ceļa posmus pavada romantisko jaunības ilgu lirisms, bet jau trešajā posmā iezīmējas praktisko nolūku laikmets, kas īpaši raksturots ceturtajā, pēdējā meklējumu posmā uz ziemeļiem, no kurienes nav atpakaļceļa uz mājām. Latviešu folklorā ir raksturīgs pretstatījums pilnais – tukšais laiks. Pilnais laiks “asociējas ar kosmizēto, sakārtoto un sakrālo, bet savukārt tukšais – ar neizveidoto, haotisko, bīstamo, tāpēc ar iznīcību saistīto. Ļoti izteikts šis pretstatījums redzams debesu pusēs un tukšā – pilnā mēnesī: Tukšumi latviešu folklorā ir tas pats, kas ziemeļi, pilnumi – dienvidi” (Kursīte 2000: 152) 19. un 20. gadsimta mijas pārejas laikmets iezīmējas ar pāreju no pilnā uz tukšo laiku. Niedra recenzijā “K. Skalbes: Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties” (Niedra 1933: 470) paskaidro, ka praktisko nolūku laikmetā, salīdzinot ar jaunības ilgošanos, mērķi ir zemāki, daudzi pat varētu kādreizējo ideālistu saukt par oportunistu, atpakaļrāpuli, kompromistu, tomēr viņam būs ciets pamats zem kājām un izvirzītos mērķus varēs arī sasniegt. Arī Raiņa dzejā iezīmēta ziemeļu puses negatīvā saturiskā slodze: dienvidi – mīlestība, siltums, ziemeļi – naidis, tumsa, aukstums. Cilvēks pazaudē saikni ar temporālajām telpām un priekštečiem, ieslīgstot amnēzijā un nezināšanā, atmiņa ir zināšanas, gaisma, bet aizmiršana un nezināšana savukārt ir tumsa, haoss, mokas un ciešanas.

Gadsimtu mijā kalnā kāpēja, ceļinieka un ceļa motīvs ir tik populārs, ka daži kritiķi pat apgalvo, ka visi dzejnieki runājis par ceļiem un kāpjot kalnos. Katrs dzejnieks un rakstnieks šos motīvus risina citādi, atbilstoši savai dzīves uztverei. Rainis kalnā kāpēju redz kā neatlaidīgu domātāju, meklētāju, kam “visas zemes ilgas krūtīs degs,” bet Apsesdēla (1880–1932) dzejā ieskanas neticības nots: “Es netikšu mūžam tur augšā.” (Valeinis 1973: 46) Katrs meklētājs savu ceļu veic citādi – vieniem tas veidojas

kā bezgalīgs un nebeidzams (Skalbes jūrniekam), citiem kā aplis (Brigaderes Visvaldim), bet Zemnieka dēla – "latvju Pēra Ginta" (Pēteris Ērmanis, 1893–1969) garīgo meklējumu ceļš iezīmēts kā krusts horizontālā plaknē – dodoties uz četrām debess pusēm un atgriežoties mājās, vairākkārt veicot ceļu prom no mājām un atpakaļ jau citā kvalitātē, tas veidojas kā spirāle. Arī ziemeļos kalnā Zemnieka dēls jā nevis kā citi – stāvus, bet lēnām, pa spirāli, katru dienu veicot daļu ceļa. "Mans tēvs mani mācīja kalnus art: nekad taisni uz augšu, bet tikai apkārt, tikai apkārt... Pirmā dienā Zemnieka dēls apjāja desmit reizes ap kalnu un tika gandrīz pusē; otrā dienā viņš apjāja divdesmit reizes un varēja muižas suņus dzirdēt. Trešā dienā viņš apjāja trīsdesmit reizes un pieklaudzināja ap launaglaiku pie muižas vārtiem." (Niedra 1994: 64) Ziemeļos, uzjājot kalnā un iegūstot skaistu sievu un bagātību, Zemnieka dēls nonāk savas dzīves "miera un pieticības malā". Andrejs Upīts par Zemnieka dēla pēdējo ceļa posmu raksta: "Klejojot ideālists beigās apprec bagātu vācu sievu – un to tālāko mēs paši zinām. Viņš izvēršas par pārvācotu mācītāju vai pārkrievotu uniformētu ierēdni un omulīgi nodzīvo savu mūžu." (Upīts 1921: 1355) Diskutējama ir Upīša atziņa, jo, lai arī Zemnieka dēls ir sasniedzis kalna virsotni, ieguvis slavu, bagātību, sievu, tomēr viņam joprojām trūkst paša galvenā – laimes. Jau vienā no pirmajiem stāstiem "Kur laime mīt?" Niedra mēģina rast atbildi, kas vajadzīgs, lai cilvēks būtu laimīgs. Sarunā ar cilvēku nakts pavadoni mēnesi Dauškāns atklāj laimes relativitātes noslēpumu. "Redz, sevišķas laimes jau uz pasaules – varam sacīt – gandrīz nemaz nav. Laime atrodas tik mūsu iedomās: mēs uzdomājam kaut ko par mūsu laimi... Laime nav nekas cits kā tukša pudele ar uzrakstu "Laime", lai tur nu lietu ūdeni, alu, vīnu vai arī citu kādu šķidrumu." (Niedra 1926: 98)

Zemnieka dēla sasniegtā laime ir iluzora – ik dienas gardi ēdieni un smalki vīni, un balti galdauti, un skaistas kundzes, bet par visām skaistāka viņa paša sirds karaļiene. Vai tas ir tas, ko visu mūžu Zemnieka dēls bija meklējis? "Pasaules slava sēd augsta, stāva kalna galā, un ja to gribēsi sev iegūt, tad tev būs daudz līdzcenšu, un ja tu būsi veiklāks par viņiem, tad tev būs daudz skauģu un naidnieku. Un pati šī slava – vai tāda tā sirds laime?" (Niedra 1933b: 212) Vai vispār iespējams atrast laimi? Atbildi uz jautājumu, kur atrast laimi, sniedz Jānis Poruks fantāzijā "Pērļu zvejnieks": "[...] īsta laime, tāpat kā īsta mīlestība, tā mīt tik paša sirdī; viņu vajaga tik atmodināt. Kam laimes nav paša sirdī, tas viņas nekad neatradīs." (Poruks 1984: 85) Zemnieka dēla mātes vārdos "[I]aikam gan tikai cilvēks var cilvēkam dot laimi. Meklē, dēls, cilvēku, kas tev laimi dod." (Niedra 1994: 63) izskan jaun nacionālisma atziņa par to, ka visas dzīves miera, laimes un spēka avots ir ģimene. Kādēļ Zemnieka dēls tomēr neatrod laimi ģimenē? Tādēļ, ka trūkst dvēseļu radniecības – sieva, kuru apprec Zemnieka dēls, ir skaista, taču citu aprindu, citas tautības cilvēks. Nacionālās identitātes jautājums nav mazsvarīgs laulības dzīvē – "kultūra nav uzmaucama un nomaucama kā

cimds". Šķiet, ka vispilnīgāko atbildi Niedra mums sniedz romānā "Līduma dūmos": "Ko prāts var aprēķināt un aptvert, to tu visu vari pieņemt no svešas cilts, bet kas aizķer tikai sirdi un trīc caur taviem vārdiem tikai kā slepena skaņa, tā tu nevari pieņemt no otra, ja tava sirds nav rada šās otras cilts sirdij. Un uz sirds, uz dvēseļu radniecības jādibinās laulības dzīvei [...]" (Niedra 1992: 130)

Dzīvē un pasaulē apmaldīties cilvēks ir tāds cilvēks, kurš vairs neatceras ceļu, pa kuru atgriezies mājās, no kurām viņš ir aizgājis. Rituma ar daudziem ceļiem jeb labirinta būtība komunikācijas līdzekļu nomaiņas periodā ir palīdzēt izkļūt no eksistenciālās amnēzijas stāvokļa, kā arī noskaidrot dzīves turpmākās virzības un attīstības perspektīvas. Taču, ja saikne starp paaudzēm pārtrūkusi, tad nav arī iespējas saņemt iepriekšējo paaudžu uzkrātās zināšanas, kuras "mūsu priekšteči izprata kā ceļu, pa kuru var "aiziet un atgriezties mājās," "pacelties debess sakrālajā gaismā," kā arī "nonest sakrālo debess gaismu zemes virsū"." (Briede u. c. 2008: 172) Zemnieka dēls vēlreiz atgriežas dzimtenē, jo viņam gribas kaut notālēm paskatīties uz dūmiem, kas kūp no tēva mājas pavarda. Viņam ir iespēja vēlreiz satikties ar māti, taču Zemnieka dēls izliekas to nepazīstam. Satrūkst pēdējais pavediens ar dzimteni. Ceļa uz mājām atcerēšanās simbolizē ne vien harmoniskās attiecības pašam ar sevi un pasauli, bet arī ilgu un pilnasinīgu dzīvi, kas noris atbilstīgi dabas un kosmosa likumbām, taču šā ceļa aizmiršana liek ieslīgt amnēzijā un izjust patības un identitātes mokas un ciešanas.

Andrievs Niedra pasaku beidz ar rezignētu, smeldzīgu noskaņu. Zemnieka dēls ir romantisks meklētājs, vienpatis un ideālists, sava ceļa gājējs, "nespēcīga dvēsele" – sava laika vērotājs, bet ne aktīvs cīnītājs, varbūt arī tādēļ meklējumi nav nesuši gaidīto. Viņš ir gan lūkojies un iepazinis dzīvi caur diviem lodziņiem, uzklaudis atšķirīgus viedokļus, bet nav aktīvi rīkojies, nav pārdzīvojis. Jānis Poruks pauž līdzīgu domu: "Viens otram izstāstīt jau nekā nevar, tāpēc jūti pats, dzīvo pats." (Poruks 1984: 36) Niedra uzskata, ka dzīves jēgas noslēpums nav izzināms bez ciešanu jēgas izpratnes, tādēļ Zemnieka dēlam (tāpat kā Visvaldim Brigaderes pasakā "Mare") tiek dota pēdējā iespēja – ciešanās rast mierinājumu un atbrīvošanos no grēka nastas, jo tieši ciešanas var būt tas spēks, kas nosaka dzīves izjūtas spilgtumu un paceļ cilvēku līdz pilnībai.

Zemnieka dēls tumsā un vientulībā iztin savas dzīves četrus kamolus, pārdzīvojot, nevis vērojot visu iepriekšējo. Tinot pirmo kamolu, vēja skaņās sadzirdamas mātes nopūtas, dēlam promesot. Otrajā kamolā ietītas mātes asaras, kad dvēselē vairs nav sāpēm vietas, bet, trešo kamolu tinot, sadzirdama zvana dunēšana dzimtenes kapsētā, kad bērinieki brien pa dzeltenajām kapu smiltīm. Atlīcis vien pēdējais kamols – apklust vējš, nostājas lietūs, nav vairs dzirdama zvana dunēšana (Niedra 1994: 64). Zemnieka dēls ir nonācis sava ceļa galā. Vai viņš sasniedzis, ko vēlējies?

Niedras pasakas varonis ir pārejas laikmeta cilvēks, inteliģents, kurš pazaudējis saikni ar dzimtu, dzimteni, viņš līdz pilnīgai savas dvēseles, savas patības izpratnei un sava mērķa un laimes sasniegšanai nenonāk. Bet varbūt tomēr, ja par vienu no iespējām sasniegt pilnību var uzskatīt nāvi kā izlīdzināšanos, lielo attīrīšanos, aiziešanu citā pasaulē. Izsāpot, izciešot var atbrīvoties, attīrīties cilvēka dvēsele un varbūt pat rast dzīves jēgu un mieru. Viņa meklējumu ceļš visas dzīves garumā iezīmējas kā krusts, kas simboliskā formā slēpj sevī dzīves jēgas atrisinājumu – *ave crux, spes unica* (Esi sveicināts Krusts, mūsu vienīgā cerība! latīņu val.). Kārlis Kundziņš raksta: "[...] bez ciešanām nav apskaidrotas, pilnīgas dzīves, bez krusta nav augšāmcelšanās. Jo krusts, nepelnīto ciešanu zīmīgākais izpaudums, tikai šķietami nozīmē bojā eju; faktiski tas ir kas cits; pāreja uz mūžīgu, apskaidrotu dzīvi." (Kundziņš 1936: 143) "Apklust vējiņš, nostājas lietūs, nav vairs dzirdama zvana dunēšana. Bet augšā caur liepu lapām atspīd zvaigznīte pēc zvaigznītes, mierīgi, klusi, tālu nost no pasaules un viņas ļaunuma. Un Zemnieka dēls ilgi skatās zvaigžņu mierā un domā ilgas domas, līdz tās pārvēršas par sudraba gaismu un izklīst debess dziļumā." (Niedra 1994: 67) Šāds stāvoklis, kas līdzinās miegam, sapnim, vīzijai, raksturīgs pasakas laikam, arī Zemnieka dēla mātes saruna ar Laimu notiek nevis tādā kā īstā miegā, bet "pusaizmāršā". Mainītie apziņas stāvokļi ļauj tai piekļūt zemapziņas informācijai, tādējādi paplašinot, padziļinot laiktelpu, veicot ceļu, pa kuru cilvēks paceļas debesīs, lai nonāktu sakrālajā gaismā.

Secinājumi

Pārejas laikmeta ceļa attēlojumam Andrievs Niedra izmanto pasakas žanru, folkloras motīvus, filozofiskas atziņas, simboliskus tēlus, raksturo laiku it kā "šķērsgriezumā" caur latviešu tautas pārejas posmu, kas atklājas kā krīzes jeb tā sauktais *kairos*, pretrunu un lielu notikumu piesātinātais laiks, nevis vienmērīgi plūstošais, hronoloģiskais, lineārais laiks. Šodienā ir pāriešanas process, kurā atvairās no pagātnes un dodas uz rītdienu, tieši tāpēc Zemnieka dēla ceļš iezīmē krustu – ceļu uz visām debess pusēm. Salīdzinot trīs pasaku varoņu ceļu pārejas laikmetā, jāatzīmē, ka visiem tas ir sarežģīts un pārbaudījumu pilns, Anna Brigadere un Andrievs Niedra pasakas raksta trešajā personā, atbilstoši pasakas žanram teksts ir reālistisks, bet Kārlis Skalbe izmanto pirmo personu, norādot, ka kāds jūrnīeks to izstāstījis. Lai arī visu tēlu ceļam ir daudz kopēja, varam saskatīt arī atšķirības, tikai Brigadere savus tēlus sauc vārdos (Mare, Visvaldis, Zamis, Danija u. c.), Niedra un Skalbe vairāk saglabā pasakas tradīciju, nelietojot īpašvārdus. Brigaderes un Skalbes pasakai beigas ir optimistiskas, taču Niedras pasakai tā nav. Iespējams, Niedra "redz tālāk," t. i., saskata to, ka latviešiem ir un būs problēmas atrast dzīves jēgu un identitāti pārejas laikmetā, tādējādi akcentējot modernitātes izpausmes 19.–20. gadsimta

latviešu literatūrā (Burima 2011; Kalnačs 2017; 2024). Pārejas laikmets (neatkarīgi no laika posma) ir meklējumu un jautājumu, bet ne mērķa sasniegšanas un atbilžu ceļš, gluži kā pašlaik.

Literatūra

Bārda, Fricis (1990). *Raksti divos sējumos*. 1. sēj. Čaklā, Inta (sast.). Rīga: Liesma.

Briede, Marija; Briedis, Leons; Briedis, Kornelijs; Briedis, Adrians (2008). *Mūžīgā tagadne*. Rīga: Minerva.

Brigadere, Anna (1993). Mare. *Kad pumpuri briest: stāsti un tēlojumi*. 1. sēj. Rapa, Jānis (sast.). Rīga: Liesma, 130.–167. lpp.

Burima, Maija (2011). *Modernisma koncepti 20. gadsimta sākuma latviešu literatūrā*. Rīga: LU LFMI.

Eliade, Mirča (1996). *Sakrālais un profānais*. Tulk. Leons Briedis. Rīga: Minerva.

Gudriķe, Biruta (2007). *Andrievs Niedra – rakstnieks un mācītājs*. Rīga: Zinātne.

Kalnačs, Benedikts (2017). Nācijas kartēšana un kultūras atmiņa 19. un 20. gadsimta mijas latviešu literatūrā. Kalnačs, Benedikts; Daija, Pauls; Eglāja-Kristsone, Eva; Vērdiņš, Kārlis. *Fin de siècle: literārā kultūra Latvijā*. Rīga: LFMI, 17.–95. lpp.

Kalnačs, Benedikts (2024). Local Identity and Comparative Aspects in Nineteenth-Century Latvian Literature. *Letonica*, No. 55, pp. 24–41. DOI: 10.35539/LTNC.2024.0055.05.

Kampāne, Sintija (2013). Rūdolfa Blaumaņa daiļrades pozīcija latviešu literārās pasakas attīstībā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Kalniņa, Ieva (sast.). *Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 87.–94. lpp.

Karma, Tenu (1996). Kas sacerēja pirmo Ziemeļmeitu? Volkova, Līvija (sast.). *Varavīksne*. Rīga: Preses nams, 89.–115. lpp.

Klaustiņš, Roberts (1942). Andrievs Niedra nemiera krustceļos. *Latvju Mēnešraksts*, Nr. 10, 908.–921. lpp.

Kundziņš, Kārlis (1936). *Ap lielo dzīves mīklu*. Rīga: Valters un Rapa.

Kursīte, Janīna (1998). Mītiskais laiks latviešu folklorā. *Kentaurs XXI*, Nr. 17, 4.–15. lpp.

Kursīte, Janīna (2001). Tukšie – pilnie laiki folklorā un literatūrā gadsimteņu mijās. *Acta Baltica*. Kaunas: Aesti, 152.–158. lpp.

Kūle, Maija; Kūlis, Rihards (1996). *Filosofija*. Rīga: Burtnieks.

Lotman, Jurij (1984). O semiosfere. *Trudy po znakovym sistemam, XXVII*. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised.

Mackova, Jolanta (1989). *Mūžīgie jautājumi*. Rīga: Liesma.

Miļūna, Inguna (1992). Ironijas princips romantismā. *Avots*, Nr. 2, 6., 7. lpp.

Mucenieks, Edgars (1994). Sava ceļa gājējs. Niedra, Andrievs. *Zemnieka dēls. Māras josta: pēdējie stāsti*. Rīga: Cīrulī, 210.–227. lpp.

Niedra, Andrievs (1926). Kur laime mīt? *Andrieva Niedras kopoti raksti*. 9. sēj. Rīga: Zeltiņš, 93.–107. lpp.

- Niedra, Andrievs (1933a). K. Skalbes: Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties. Niedra, Andrievs. *Nemiera ceļi: raksti*. 3. sēj. Rīga: RLB Derīgu grāmatu nodaļa, 445.–479. lpp.
- Niedra, Andrievs (1933b). *Nemiera ceļi: raksti*. 4. sēj. Rīga: RLB Derīgu grāmatu nodaļa.
- Niedra, Andrievs (1992). *Lūduma dūmos*. Rīga: Zinātne.
- Niedra, Andrievs (1994). Zemnieka dēls. Niedra, Andrievs. *Zemnieka dēls. Māras josta: pēdējie stāsti*. Rīga: Cīrulis, 7.–67. lpp.
- Poruks, Jānis (1984). Pērļu zvejnieks. *Izlase*. Rīga: Zvaigzne.
- Skalbe, Kārlis (1998). Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties. Skalbe, Kārlis. *Pasakas*. Sak. Kristīne Skrīvele. Rīga: Zvaigzne ABC, 5.–29. lpp.
- Šķipsna, Ilze (1965). *Aiz septītā tilta*. Bruklina: Grāmatu Draugs.
- Upīts, Andrejs (1921). *Latviešu jaunākās rakstniecības vēsture, 1885–1920*. 1. sēj. Rīga: Zeltiņš, Golts.
- Valeinis, Vitolds (1973). *Latviešu lirika XX gadsimta sākumā, 1900–1917*. Rīga: Zinātne.
- Vecgrāvis, Viesturs (1995). Jānis Poruks un dažas latviešu romantisma īpatnības 19./20. gs. mijā. Rožkalne, Anita (sast.). *Materiāli latviešu literatūras un mākslas vēsturei*. Rīga: Zinātne, 5.–19. lpp.

Sergejs Kruks

Dr. sc. inf., media and communication scholar; Rīga Stradiņš University

Dr. sc. inf., mediju un komunikācijas pētnieks; Rīgas Stradiņa Universitāte

E-pasts / e-mail: sergejs.kruks@rsu.lv

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.07

Ambiguous Grammatical Forms in Latvian Corpora

Neviennozīmīgas gramatiskās formas latviešu valodas korpusos

Keywords:

ambiguous grammatical form,
corpus analysis,
critical discourse analysis,
Latvian language

Atslēgvārdi:

neviennozīmīga gramatiskā forma,
korpusa analīze,
kritiskā diskursa analīze,
latviešu valoda

Summary

Ambiguous grammatical forms (AGF) combine the characteristics of different parts of speech, and it is up to the receiver to decide whether a word is, for example, a subject, object, or predicate. When the sender does not provide explicit cotextual and contextual cues for interpretation, she assumes no responsibility for the content of the message but reserves the right to reject the receiver's interpretation as inadequate. In this capacity, AGF can be used to maintain hierarchical social relations between communicators. Hence, language is not a neutral means of communication, critical discourse analysis maintains. This paper seeks statistical support for this claim by testing the null hypothesis: If AGF are neutral carriers of meaning, the difference in their relative frequencies in the specialized corpora is not statistically significant. Analysis of the Latvian language corpora rejected the null hypothesis. The highest incidence of AGF was found in messages created by powerful social institutions: laws, doctoral dissertations, and news from the Internet media. Literary works, magazines, and everyday conversations contain the least number of ambiguous forms.

Kopsavilkums

Neviennozīmīgas gramatiskās formas apvieno dažādu vārdšķiru īpašības, un saņēmējam pašam jāizlemj, vai vārds teikumā ir, piemēram, subjekts, objekts vai predikāts. Neieklaujot kotekstā un kontekstā skaidras atslēgas interpretācijai, sūtītājs neuzņemas atbildību par vēstījuma saturu, taču saglabā tiesības noraidīt sūtītāja sniegto interpretāciju kā neatbilstīgu. Šādu neviennozīmīgu gramatisko formu īpašību komunikatori var izmantot hierarhisko sociālo attiecību uzturēšanai. Kritiskā diskursa analīze pauž, ka valoda tāpēc nav neitrāls saziņas līdzeklis. Raksts meklē statistisko pamatojumu šim apgalvojumam, testējot nulles hipotēzi: ja neviennozīmīgas gramatiskās formas ir neitrāli saziņas līdzekļi, tad to relatīva biežuma atšķirība specializētajos valodas korpusos nav statistiski nozīmīga. Latviešu valodas korpusu analīze noraidīja nulles hipotēzi. Visbiežāk neviennozīmīgas gramatiskās formas parādās vēstījumos, kurus radījušas ar varu apveltītas sociālās institūcijas: likumos, doktora disertācijās un tiešsaistes mediju ziņās. Dailliteratūrā, žurnālos un ikdienas sarunās ir vismazāk šādu gramatisko formu.

Introduction

Ambiguity in language arises because some grammatical forms combine the characteristics of different parts of speech. Mostly, the problem refers to derivatives from verbs. In new forms, verbs lose grammatical categories of part of speech (person, number, tense, mood, and modality) and acquire new ones. Nominalization, passive voice, indeclinable participle, declinable present passive participle, and subjunctive mood are examples of ambiguous grammatical forms (AGF) in the Latvian language. They can refer to a process or result, an antecedent or simultaneous action, a wish or future state, a reified abstraction, or an action. The receiver must consider the cotext and context before deciding whether a word should be understood as a noun, verb, adjective, or adverb. When interpretation cues are absent, the receiver may rely on her personal knowledge of the world. In strategic communication aimed at influencing others, AGF is an advantage for the sender who can reject the receiver's interpretation as contradicting the surface grammar or irrelevant in the presupposed context. In particular, the issue is acute in situations of unequal distribution of power. The authors of laws and policy documents have the power to prescribe behavior and impose sanctions. Using AGF in orders, the sender does not assume explicit responsibility for the content, but still the order requests the receiver's compliance. The receiver finds herself in a double bind situation with incompatible constraints: She must respect the order, but its exact meaning is impossible to explicate.

Language is not neutral, critical linguistics and critical discourse studies contend (Fowler, Kress 1979; Fowler 1991; Fairclough 2013; Titscher et al. 2000). Agents select from a variety of grammatical forms to achieve their specific goals in specific social interactions; consequently, the concrete language use reflects the distribution of power in social structures. This paper seeks a statistical foundation for such a claim in the specialized Latvian language corpora. The specialized corpora represent language use in various registers or various social interactions that assume different relations between senders and receivers: monologue and dialogue, requesting and begging, convincing and sharing opinion, commanding and suggesting. If AGF are neutral to social interactions, then the difference of their relative frequency in specialized corpora should not be statistically significant. In other words, oral conversations, private diaries, literature, news media, science, and law should demonstrate a similar level of ambiguity.

Ambiguous grammatical forms in Latvian

Ambiguous gram-

matical forms of the Latvian language were discussed in recent research on legal discourse (Kruks 2023). This section reiterates the discussion and describes some more ambiguity resources established during the current research.

Linguists distinguish between lexical (a word has more than one meaning) and structural (a phrase can be segmented in more than one way) ambiguity (Gillon 1990; Kennedy 2011). Derivatives from verbs are examples of lexical ambiguity, but first I will introduce a grammatical form that combines both kinds of ambiguity: noun in the genitive case. In Latvian, genitive is a very productive case declension: nouns in the genitive case can name subject, object, possession, attribution, quality, feature, substance, application, purpose, and can also be appositive and partitive (Kalnača, Lokmane 2021: 106–109). For example, (1) can be interpreted as “Paul has educated someone” and “Someone has educated Paul”.

(1) Lūk, tas ir Paula (GEN) audzināšanas (NMZ, GEN) rezultāts (NOM).

Well, this is the result (NOM) of education (NMZ, GEN) of/by Paul (GEN).

In the genitive case, the proper noun Paul can be either the subject or object of the proposition. To disambiguate the propositions, the receiver relies on the background information provided by cotext and context. Chaining nouns in the genitive case introduces structural ambiguity that entangles the interpretation even further. To distinguish between object, subject, and their characteristics, the receiver must segment the proposition applying personal knowledge of the world. In the balanced Latvian Language Corpus 2022 the longest cascade contains 16 nouns in the genitive case in a row:

(2) Pārcelt (INF) I. Liepu (ACC) no (PREP) Finanšu (GEN) ministrijas (GEN) Eiropas (GEN) Savienības (GEN) fondu (GEN) stratēģijas (GEN) departamenta (GEN) direktora (GEN) vietnieka (GEN) amata (GEN) Satiksmes (GEN) ministrijas (GEN) Investīciju (GEN) departamenta (GEN) direktora (GEN) vietnieka (GEN) amatā (LOC).

To transfer (INF) I. Liepa (ACC) from (PREP) the position (GEN) of Deputy (GEN) Director (GEN) of the European (GEN) Union (GEN) Fund (GEN) Strategy (GEN) Department (GEN) of the Ministry (GEN) of Finance (GEN) to the position (LOC) of Deputy (GEN) Director (GEN) of the Investment (GEN) Department (GEN) of the Ministry (GEN) of Transport (GEN).

In laws and policy documents, long cascades denote the positions of officials in public governance institutions and the smallest units of the latter. Even if (2) is not ambiguous, the reader should make an effort to structure the sentence into segments that denote meaningful entities. Proposition (3) is a current notion in media and political discourses, although the knowledge of the political context does not suffice to segment it unambiguously.

(3) Latvijas (GEN) kultūras (GEN) identitāte (NOM).

Latvia (GEN) culture (GEN) identity (NOM).

The proposition has two meaningful segmentations that result in different interpretations: “identity of Latvia’s culture” and “cultural identity of Latvia”.

Now we turn to the grammatical forms derived from verbs. Nominalization (NMZ) as a substantiated verb conceals the grammatical categories of the verb (person, number, tense, and mood), thus reifying dynamic processes. Concealing the agent, passive voice (PV) presents the outcome of the action as an effect of objective forces beyond human control. In Latvian, indefinite passive tense forms are derived using the auxiliary verbs *tikt* and *tapt* in a finite form and past passive participle; the perfect passive tense forms use the auxiliary verb *būt* in a finite form and past passive participle (Kalnača, Lokmane 2021: 260). Passive voice forms express generalized, regular or habitual actions, or impersonal statements of a fact (Kalnača, Lokmane 2021: 263). The variety of meanings allows the sender to present her subjective opinion as a generalization or a fact. These two grammatical forms, NMZ and PV, are usually discussed in the English-language literature on critical discourse studies, but Latvian has some other ambiguous forms.

The indeclinable participle (IDP) presents an action as causally related to the main action of the clause (Kalnača, Lokmane 2021: 298). Combining the characteristics of an adverb and verb, it can express mode, time, cause, purpose, circumstances of, or conditions for an action (Nītiņa, Grigorjevs 2013: 585). As the grammatical categories of the verb are lost, it is not always possible to distinguish between the result and the process, the antecedent and the simultaneity. The differentiation of meaning depends on the perfective or imperfective aspect of the original verb; however, not all verbs distinguish between these aspects. IDP allows the sender to imply causality, eschewing the specification of relations between two actions so that the receiver cannot tell between the result and the process. Proposition (4) is a goal that the government set in a policy document, the National Development Plan for 2021–2027.

(4) Efektīva (GEN) pierobežas (GEN) ekonomiskā (GEN) potenciāla (GEN) izmantošana (NMZ, NOM), stiprinot (IDP) sadarbības (NMZ, GEN) saišu (GEN) veidošanu (NMZ, ACC).

Effective (GEN) border (GEN) economic (GEN) potential (GEN) use (NMZ, NOM), strengthening (IDP) cooperation (NMZ, GEN) ties (GEN) formation (NMZ, ACC).

The IDP ‘strengthening’ can name a precondition (first strengthen the ‘cooperation ties’ and then ‘use effectively’); or a parallel process (someone ‘uses effectively’ while someone ‘creates ties’). Nominalizations and cascades of genitive turn the

goal 'to cooperate with neighboring countries' into a process 'strengthening the formation' that does not envisage a tangible result.

In absolute dative constructions, IDP names the action, and a noun or a pronoun in the dative case names the agent. Proposition (5) demonstrates that the absolute dative turns the agent and action in circumstances of another action performed by an anonymous agent.

- (5) Policijai (DAT) veicot (IDP) izmeklēšanu (NMZ, ACC), meitenes (GEN) jakas (GEN) kabatā (LOC) tika atrasta (PV) arī (PART) pirmsnāves (GEN) vēstulīte (NOM).

As/when the police (DAT) was conducting (IDP) an investigation (NMZ, ACC), a suicide (GEN) note (NOM) also (PART) was found (PV) in the girl's (GEN) jacket (GEN) pocket (NOM).

Subjunctive mood (SUB) is called 'optative mood' (*vēlējuma izteiksme*) in Latvian. It is an umbrella designation for various forms of expression of the relation between the content of the proposition and reality: subjunctive, conditional, and optative mood. Since these forms of verb share a single morphological marker in Latvian, it is difficult to tell the non-epistemic modality (projection of actions in the future) from the epistemic modality (sender's evaluation of the truth or attitude towards the proposition). This is a task that the government set for itself in the National Development Plan for 2021–2027:

- (6) Lai mazinātu (SUB) profilaktiski un medicīniski novēršamo nāves gadījumu skaitu,

In order to reduce (SUB) the number of preclinically and medically preventable deaths,

- (7) ir būtiski uzlabojama (DPPP) ne tikai veselības aprūpes pieejamība, bet arī kvalitāte.

is significantly improvable (DPPP) not only the availability of health care, but also the quality.

The reason for the existence of policy documents is that the government assumes responsibility to achieve the stated goal by the defined year. However, the text (6) is ambiguous. SUB can express both a goal that the government will attain in the future (non-epistemic modality) and merely a wish (epistemic modality). Furthermore, the prerequisite for the achievement of the target (7) is expressed by a declinable passive present participle (DPPP) instead of the debitive mood. DPPP can express possibility or necessity; linguists also recognize it as synonymous with debitive mood with the proviso that it has a 'semantically nuanced' meaning (Nītiņa, Grigorjevs 2013: 577–578). Explicitly, proposition (7) does not state that the government will have attained the formulated goal.

The semi-declinable participle (SDP) is a control variable in the research. This active voice participle refers to actions occurring simultaneously with the main action of a clause. Retaining some grammatical categories of verbs (number and gender), the SDP has much less potential for ambiguity. In propositions with a shared agent, the IDP and the SDP are synonymous (Kalnača, Lokmane 2021). Rarely used in speech and writing, it can serve as an indicator of cultivated language. In the balanced Latvian language corpus 2022, IDP is used 18.5 times more often than SDP, whereas in the female prose corpus the rate is 0.72. Arguably, female authors make use of SDP to mark the gender of protagonists.

Hypothesis and Method

The statistical null hypothesis of the research: The difference in relative frequency of ambiguous grammatical forms in the specialized Latvian language corpora is not statistically significant. Five AGF are the variables chosen for the research: cascade of nouns in the genitive case, nominalization, passive voice, indeclinable participle, and subjunctive mood. The declinable passive present participle mentioned in the previous section was considered unsuitable for the quantitative analysis because it has a variety of non-ambiguous meanings, and its ambiguous synonymy with the debitive mood can be established in qualitative analysis. The semi-declinable participle is a control variable: supposedly it must be used less frequently in corpora rich in ambiguous grammatical forms.

The sample includes 19 corpora available online at korpuss.lv/ and korpuss.lnb.lv/ (in Table 1 corpora are grouped into clusters identified by statistical analysis). When corpus design permitted, specific registers were singled out as subcorpora. Subcorpora of poetry, drama, and political essays by the writer Rainis (1865–1929) were sampled from the corpus of his works; subcorpora of the national and regional press were separated from the balanced Latvian language corpus 2022; corpus of television subtitles was divided by genre (fiction and documentary); corpus of PhD theses was split by topic (natural sciences, social sciences, and philology; philosophy, art, and musicology were assigned to a single subcorpus). Large corpora of internet news media, parliamentary debate, and law were split into smaller chronological subcorpora. Altogether, the sample included 39 units.

The absolute frequencies of the variables were extracted in the NoSketch Engine program using the Corpus Query Language (CQL) codes. Extraction of four grammatical forms is straightforward since they are tagged in the corpora:

IDP: [tag="v..pu.*"]

SUB: [tag="v..c.*"]

PV: [tag="va.*"]

SDP: [tag="v..pp.*"]

Nominalizations are not identified by a special tag. NMZ denoting the processes that are the focus of this research, have suffixes *-šan-* and *-īb-* (Kalnača, Lokmane 2021: 131–137). However, two letters of the latter are insufficient to distinguish NMZ from other words. Extraction by the suffix *-šan-* alone returns satisfactory results to establish the trend (Kruks 2023), and it will be used here:

NMZ *-šan-*: [lemma="*.šana"]

Regarding the cascades, tentatively, the minimal sequence has been set to three nouns, hence the short designation G3+. To avoid splitting cascades in portions, the full sequence is delimited by words other than nouns in the genitive case or by punctuation marks:

G3+: [tag!="n...g."][tag="n...g.">{3,}[tag!="n...g."]

The extracted data were normalized per million words. By default, NoSketch Engine normalizes the data to the size of the entire analyzed corpus rather than to the selected subcorpus. The total number of words in each corpus and subcorpus was recalculated, excluding non-words from the count, and setting the minimal frequency to one occurrence. The normalized data were processed in SPSS. The two-step cluster analysis and descriptive statistics methods were used to summarize and describe the main characteristics of the subcorpora and corpora and to identify patterns and relationships between them. Pearson's bivariate correlation establishes the co-occurrence of grammatical forms in corpora.

Findings

The two-step cluster analysis groups the corpora and subcorpora according to the frequencies of the variables. Clustering therefore identifies registers that prefer or avoid ambiguity. By default settings, two clusters were identified. The silhouette measure of cohesion and separation of clustering was 0.5, fair. The variable Subjunctive mood demonstrated the lowest coefficient of importance for clustering (0.08) and was abandoned from the research. Continuing the procedure with five variables, the number of clusters was increased step by step to achieve the highest silhouette measure of cohesion and separation of clustering. The highest value (0.8) was achieved with 17 clusters, but this number was considered excessive. A lower silhouette measure of cohesion and separation of clustering (0.7) was achieved with seven clusters and this number was considered appropriate for analysis (Table 1). Cascades of nouns in the genitive case have the highest coefficient of importance in seven clusters (1.0), followed by NMZ (0.91), PV (0.72), SDP (0.49), and IDP (0.35). The clustering results are visualized in Figure 1. In the image, boxplots

represent the locality, spread, and skewness groups of the data through quartiles; the outlier corpora are identified by circles.

Table 1. The sampled corpora and subcorpora.

Clusters, corpora and subcorpora	Words, mln	Latvian name of the corpora
Cluster 1. Laws		
Laws, 1993-1995	2.5	Likumi
Laws, 2003-2006	11.4	Likumi
Laws, 2019-2022	9.7	Likumi
Cluster 2. Science		
PhD Social sciences, 1993-2020	6.7	Disertācijas
PhD Natural sciences, 1993-2020	1.6	Disertācijas
Cluster 3. Internet media, Parliament, Science		
Internet media, 2001-2021 (split into 10 files)	348.4	Ziņas
National press, 2019-2022	40.0	LVK2022
Regional press, 2019-2022	20.6	LVK2022
PhD Philology, 1993-2020	1.1	Disertācijas
PhD Philosophy, Arts, Arts, 1993-2020	2.1	Disertācijas
Parliament, 1993-1995	2.8	Saeima
Parliament, 2002-2006	1.9	Saeima
Parliament, 2014-2018	1.9	Saeima
Cluster 4. Soviet newspapers		
Cīņa, 1944-1991	184.9	Cīņa
Padomju Jaunatne, 1944-1989	138.1	Jaunatne
Literatūra un Māksla, 1945-1995	52.7	LitMāksla
Rīgas Balss, 1957-1990	98.2	Rīgas Balss
Cluster 5. Essays		
Blogs, 2001-2015	6.7	Emuāri
Pandemia diary, 2020-2022	0.6	PanDi
School essays, 2018	0.2	Pārspriedumi
Subtitles of documentary, 2015-2020	5.0	Subtitri
Rainis political essays, 1895-1929	0.2	Rainis

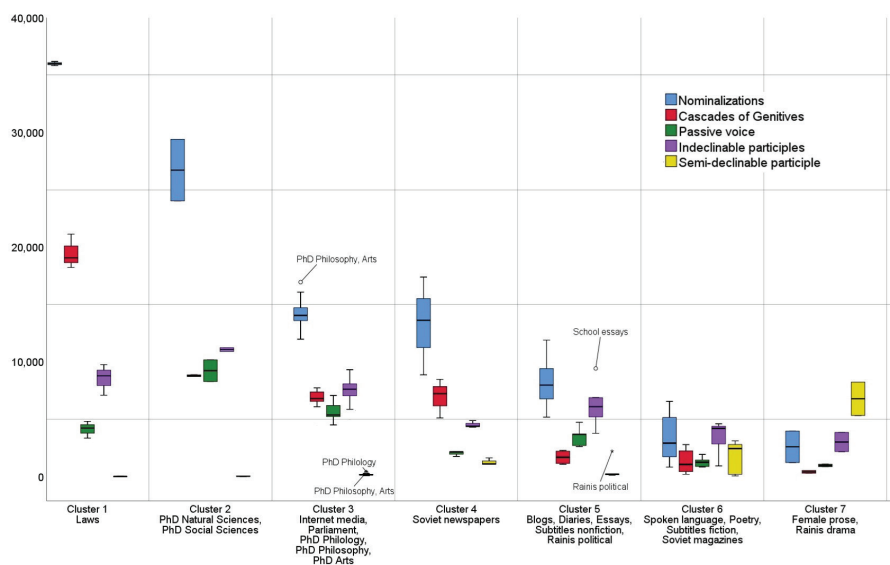
Cluster 6. Conversations		
Spoken language, 2012-2024	0.3	LATE-sarunas
Subtitles of fiction films, 2015-2020	0.3	Subtitri
Bērnība (children's magazine), 1945-1964	4.6	Bērnība
Karogs (literary magazine), 1940-1994	48.7	Karogs
Rainis poetry, 1895-1929	0.1	Rainis
Poetry, 1920-1999	3.1	Latviešu 20. gs. dzejas korpus
Cluster 7. Literature		
Female prose, 1893-2002	0.9	ĪsprozaS
Rainis drama, 1895-1929	0.3	Rainis

The semi-declinable participle is a marked characteristic of cultivated language use. It is a distinctive feature of literary works: female prose, drama, and poetry. Abundantly, Rainis used the SDP in his political essays. The popularity of SDP in Soviet magazines and newspapers can be explained by the practices of thorough text editing. Soviet editorial offices hired linguists whose tasks included, in addition to correction of orthography and grammar, polishing of expression style. Note also that the subcorpus of doctoral dissertations in philology is the outlier in Cluster 3. The z-test confirms that students of linguistics and literature use the SDP significantly more frequently ($z = 3.5077$, $p < .001$) than the authors of the second outlier in this cluster – students of philosophy, musicology, and fine arts. The latter, in their turn, use the SDP twice as often as journalists of the internet news media. SDP is not a special characteristic of spoken Latvian. Oral conversations and subtitles of fiction films (scripted dialogues) have the lowest incidence of SDP among the corpora included in Cluster 6. Pearson's bivariate correlation demonstrates moderate negative correlations of SDP with all four AGF (Table 2).

Nominalization is the most popular AGF. Clusters 1 and 2 display the highest frequencies of NMZ: Laws and PhD theses in social sciences and natural sciences. The least frequently NMZ is used in literature, spoken language, Soviet magazines, subtitles, as well as in text written by nonprofessional authors (blogs, diaries, school essays), and Rainis' political essays. The midlevel is occupied by Soviet newspapers and contemporary internet media, parliamentary debates, and dissertations in philology, philosophy, and arts.

The highest incidence of G3+ cascades was found in laws. The score of the followers is almost three times lower: PhD theses, internet media, parliamentary

Figure 1. Frequencies of grammatical forms by clusters, occurrences per mln words.

debates, and Soviet newspapers. The lowest frequencies of the cascades are observed in prose and drama.

Laws, doctoral dissertations, internet media, parliamentary debates, blogs, diaries, and school essays score the highest numbers of IDP. A strong correlation between NMZ and IDP ($r = .666$, $p < .001$, Table 2) requires a special explanation. Using IDP in the subordinate clause, the sender suggests that the action is causally related to the action of the main clause. When the main action is identified by NMZ (see Proposition 4), the causality is difficult, if not impossible, to understand. The combined use of NMZ and IDP creates not only lexical ambiguity concealing perfective (result) and imperfective (process) aspects of an action, but also structural ambiguity because there is no explicit distinction between the main and secondary action. The sender leaves the impression of reasoning about the dynamic processes, but does not assert their actuality and causal necessity.

The use of PV is a characteristic of science, internet media, and law. Non-professional authors of essays tend to use PV less often. The lowest incidence of PV was found in literary works, spoken language, and Soviet magazines and newspapers.

Pearson's bivariate correlation shows that four AGF have moderate to strong mutually positive correlations. The very strong correlation between NMZ and G3+ is

not surprising, because, tagged as nouns, NMZ in the genitive case also appear in cascades.

Table 2. Pearson’s bivariate correlation of the incidence of grammatical forms.

	SDP	NMZ	G3+	PV	IDP
SDP	–	-.470**	-.432**	-.567**	-.516**
NMZ	-.470**	–	.944**	.552**	.666**
G3+	-.432**	.944**	–	.412**	.529**
PV	-.567**	.552**	.412**	–	.745**
IDP	-.516**	.666**	.529**	.745**	–

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Ambiguous objectivity Quantitative analysis rejects the statistical null hypothesis: The difference in relative frequency of ambiguous grammatical forms in the specialized Latvian language corpora is statistically significant. The highest frequency of AGF is observed in law and doctoral dissertations in the natural and social sciences. They are followed by the internet media, dissertations on philosophy, arts, music, and philology, parliamentary debates, and Soviet newspapers. The lowest incidence of AGF was found in literary works, Soviet magazines, subtitles of fiction films, and transcripts of oral conversations. Thus, registers that issue orders, strive for objectivity and impersonality, and involve monological communication tend to have a higher rate of AGF. Registers that admit subjectivity and involve dialogical communication tend to have the lowest AGF rate. The non-ambiguous control variable, SDP, is found more frequently in registers that admit subjectivity and involve dialogue.

The language of Cluster 5 can be explained keeping in mind that these corpora represent a transition point between private and public communication. The writers of blogs, diaries, and essays share their personal experience and opinion, and this down-to-earth routine could have been verbalized in plain language; however, they prefer less clear grammatical forms. I assume that sharing their subjective thoughts with a large anonymous public (any internet user who found the blog), an authority (schoolteachers who evaluate the exam essays), or a significant other (a person to whom the author entrusted her diary), these nonprofessional writers are concerned with finding the appropriate style of public communication. Today, the pervasive internet news media are those institutions that cultivate the linguistic norm of public communication. Note that mass media texts make 60% of the balanced corpus of Latvian, LVK 2022.

The high incidence of AGF in discourses that strive for objectivity and impersonality makes us think that these grammatical forms better grasp complex scientific, legal, and political phenomena, and the authors provide the necessary cues for their disambiguation. The following examples randomly found in dissertations in sociology and political science demonstrate that at least sometimes it is not true. Proposition (8) with five nouns in the genitive case does not create structural ambiguity, as it is easy to split into meaningful units, whereas its lexical ambiguity is high.

(8) [Konstruktīvisms] sekmē (IND) novērtējuma (NMZ, GEN) pētījuma (GEN) rezultātu (GEN) izmantošanas (NMZ, GEN) prakšu (GEN) attīstību (NMZ, ACC).

[Constructivism] promotes (IND) the development (NMZ, ACC) of practices (GEN) of use (NMZ, GEN) of results (GEN) of evaluation (NMZ, GEN) research (GEN).

Arguably, the author wants policy makers to consider the results of evaluation research when drafting laws and policy documents. In the sentence, three nouns in the genitive case that name the object 'evaluation research results' become a characteristic of the purpose 'to use', but this verb itself is nominalized and put in the genitive case as a specification of another purpose 'practices'; again, used in the genitive case, the noun 'practices' becomes a characteristic of another purpose named by the NMZ 'development' which, in its turn, is devoid of concrete meaning. The author has changed the focus from concrete action 'to use' (policy makers consider research data) to ambiguous 'development'. The Latvian language dictionary Tezaurs.lv defines 'development' as 'qualitative changes'. Since the proposition does not specify the object to be changed and the scale of change, the reader only learns that someone changes something in 'practices' to achieve some new quality. Preceded by the nouns in the genitive case that function as characteristics, the nominalization 'development' appears as a complex scholarly notion, which, in fact, is not.

Next example is a one sentence summary of a scholarly publication.

(9) [Pētnieki] nonāca (IND) pie (PREP) secinājuma (NMZ),

[Researchers] came (IND) to (PREP) the conclusion (NMZ),

(10) ka (CONJ) arodbiedrību (GEN) attīstībā (NMZ, LOC) turpinās (IND) arodbiedrību (GEN) īpatsvara (GEN) samazināšanās (NMZ, NOM),

that in the development (NMZ, LOC) of trade unions (GEN) is continuing (IND) a decrease (NMZ, NOM) of the share (GEN) of trade unions (GEN),

(11) pārrunu (GEN) starp (PREP) darba (GEN) devējiem (DAT) un (CONJ) arodbiedrībām (DAT) decentralizācija (NMZ, NOM),

the decentralization (NMZ, NOM) of negotiations (GEN) between (PREP) work (GEN) givers (DAT) and (CONJ) trade unions (DAT),

(12) kā arī (CONJ) konstatēja (IND) darbinieku (GEN) līdzdalības (NMZ, GEN) nozīmes (NMZ, GEN) samazināšanās (NMZ, GEN) tendences (ACC).

as well as (CONJ) found (IND) the trends (ACC) of decrease (NMZ, GEN) of significance (NMZ, GEN) of participation (NMZ, GEN) of employees (GEN).

In the sentence, there is a collective human agent ('researchers') and three verbs in indicative mood (researchers 'came' and 'found', the decrease 'is continuing'). Proposition (9) raises no interpretation problem: 'came to the conclusion' means 'discovered'. Subsequent ambiguity is due to four nominalizations and two cascades of the genitives. The NMZ 'development' in (10) is not only ambiguous like in (8), but it is also illogical: How can the share of trade unions decrease in the development of trade unions? NMZ 'decentralization' in (11) conceals the object and the agent: Where is the 'center' of negotiations and who decentralizes them? NMZ 'decrease' conceals agents in (12): Who sidelines employees? The cascade 'significance of participation of employees' conceals the agent and object: What is the 'significance' and for whom? Proposition (12) can be understood in various ways:

(13) Employees are unwilling (or unable, distrustful) and therefore they do not participate in trade unions (or in negotiations with employers).

(14) Employers (or trade union leadership) are unwilling (or unable, distrustful) and therefore employees are not admitted to participation.

Nominalizations and cascades of the genitives conceal much of the information necessary to reformulate the sentence in concise language. Based on personal knowledge, I would rewrite the sentence: 'Someone distrusts trade unions; employers negotiate with someone else directly, but not with trade unions; employees do not want to participate in negotiations with employers'. The author can always refute my reading as inappropriate because the text does not explicitly identify the agents and their actions.

Conclusion

The difference in the relative frequency of ambiguous grammatical forms between Latvian language corpora is statistically significant. Most often, they are used by powerful social institutions: the state, science, and the internet news media. To disambiguate meaning, receivers look after the interpretation cues, but not always senders include them in the cotext and explicate the relevant context. AGF creates an impression of objective and impersonal reasoning about complex reality, but in fact the sender shifts responsibility for communication failure onto the receiver, who is not able to identify subject, object, and predicate of the proposition and to understand the implied causality. In this way, ambiguity maintains hierarchical relations between the sender and the receiver.

The ambiguity of grammatical forms is a common feature of natural languages. There is no reason to avoid them altogether, because the cotextual and contextual information helps communicators to disambiguate meaning. The extent to which

senders misuse ambiguity for manipulative purposes can be established by a combined qualitative and quantitative analysis of a random sample of laws, doctoral dissertations, and internet news.

List of abbreviations

ACC	Accusative case
AGF	Ambiguous grammatical forms
CONJ	Conjunction
DAT	Dative case
DPPP	Declinable present passive participle
G3+	Cascade of three or more nouns in the genitive case
GEN	Genitive case
IDP	Indeclinable participle
IND	Indicative mood
LOC	Locative case
NMZ	Nominalization
NOM	Nominative case
PART	Particle
PREP	Preposition
PV	Passive voice
SDP	Semi-declinable participle
SUB	Subjunctive mood

References

- Fairclough, Norman (2013). *Language and Power*. London: Routledge.
- Fowler, Roger (1991). *Language in the News*. London: Routledge.
- Fowler Roger; Kress, Gunther (1979) Critical linguistics. R. Fowler, R. Hodge, G. Kress, T. Trew (eds.). *Language and Control*. London: Routledge & Kegan Paul, pp. 185–213.
- Gillon, Brendan S. (1990). Ambiguity, Generality, and Indeterminacy: Tests and Definitions. *Synthese*, No. 85, pp. 391–416.
- Habermas, Jürgen (1998). *On the pragmatics of communication*. MIT Press.
- Kalnača, Andra; Lokmane, Ilze (2021). *Latvian Grammar*. Rīga: University of Latvia Press.
- Kennedy, Christopher (2011). Ambiguity and Vagueness. C. Maienborn, K. von Heusinger, P. Portner (eds.). *Semantics*. Berlin: DeGruyter, pp. 507–535.

Kruks, Sergejs (2023). Ambiguous grammar of legal discourse. *Letonica*, No. 53, pp. 168–185.
DOI: 10.35539/LTNC.2023.0053.09

Nītiņa, Daina; Grigorjevs, Juris (eds.) (2013). *Latviešu valodas gramatika*.

Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.

Titscher, Stefan; Meyer, Michael; Wodak, Ruth; Vetter, Eva (2000). *Methods of text and discourse analysis*. London: SAGE.

Arhīvi, dokumenti, fakti

Archives, documents, facts

Gonzalo Preciado-Azanza

Mg. art., dance scholar; Universidad de Zaragoza, Spain

Mg. art., dejas pētnieks; Saragosas Universitāte, Spānija

E-mail / e-pasts: gpreciado@unizar.es

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.08

A Guide to Sources of Information for Researchers of the Latvian Ballet Diaspora

**Informācijas avotu ceļvedis Latvijas baleta diasporas
pētniekiem**

Latvian ballet can be proud of its centennial history. However, much remains to be said. I first became acquainted as a dancer of the Latvian National Ballet troupe, becoming captivated to such a point that I decided to fully commit to the task of understanding its pivotal role on the international scene. The following text aims to act as an early guide for researchers interested in this field. Even though there is no such thing as a magic wand to unravel the intricate trajectory of ballet in Riga, the knowledge of some sources can be helpful in illuminating its path. But what is the starting point for research on Latvian ballet?

First, we must begin by presenting a brief state of the art. Elza Siliņa could be considered a pioneer. As the first professional Latvian ballet critic, she wrote a monograph, *Latviešu deja* (1939), with highly valuable data about the beginning of this art form in the current territory of Latvia, though Georgs Brants and Georgs Štals authored the first histories of Latvian ballet in 1937 and 1943. Both books, titled *Latviešu balets*, are fundamental primary sources for those interested in the ballet that took place during the interwar Republic of Latvia. Unfortunately, the Soviet period was a period of stagnation that profoundly affected the number and quality of Latvian ballet publications. The few references that exist are not only biased towards Russian influence, but also omit Diaghilev's crucial legacy.

On regaining independence, Latvia was keen to compensate the hiatus in its historiography. Ballet literature showed considerable growth at the turn of the century. The dance critic Ēriks Tivums opened a new era. It is worth mentioning his chapter on Riga's ballet history in *Latvijas Nacionālā opera* (2000). Biographical approaches flourished. Helēna Tangijeva-Birzniece, Austrā Strazdiņa-Miļeviča, Aleksandrs Lembergs, Haralds Ritenbergs, Maris Liepa, Anna Priede, and Aivars Leimanis are among the 20th century Latvian ballet icons covered. The prolific Igors Freimanis provided us with an interesting vision from the angle of cultural history, while Rita Spalva's scientific approach towards choreographic processes is summarized in *Dejas kompozīcija* (2018). But above all, we need to highlight the voluminous *Latvijas balets* and *Ar mūzas skūpstu dvēselē* that respectively cover the history of Latvian ballet as well as the Riga Choreography School. Both works, published in 2002 by ballet historian Ija Bite, together with the latest edition of Gunta Bāliņa's *Latvijas baleta un dejas enciklopēdija* (2018),¹ and the exhaustive chronicle presented in *No skices līdz izrādei* (2018), constitute the starting point of any research on the subject.

1 In 2006, Gunta Bāliņa and Ija Bite published the first edition of this encyclopedia.

Nonetheless, this perspective was provided by Latvian literature. Thus, it is necessary to contrast it with the information from a foreign viewpoint too. The *International Encyclopedia of Dance* (1998), edited by Selma Jeanne Cohen, as well as *The Oxford Dictionary of Dance* (2000) both include a chapter dedicated to Latvia. Particularly valuable is the inclusion of Osvalds Lēmanis in the *Supplement to Complete Book of Ballets* (1942). By so doing, British dance historian Cyril W. Beaumont positioned Lēmanis as a major international choreographer. *The Dancing Times* published different approaches to Latvian ballet in the 1930s, while in the midst of the Cold War, *Ballet Today* recounted its history as well as writing about the figure of Tangijeva-Birzniece. Soviet dance historian Natalia Roslavleva praised Latvian ballet in *Dance News*. Marian Horosko interviewed Aleksandra Feodorova-Fokina in *Dance Magazine*.² Although ever since *Ballett International* and *Dance Magazine* gave an account of the complicated 1990 situation, it seems that Latvian ballet has been forgotten. Only Feodorova-Fokina has been briefly analyzed in the collective volume *Tras los pasos de la Sílfi* (2022), the impact of Spanishness has been succinctly studied in the ballets *Paquita*, *Jota Aragonesa*, and *Don Quixote*, while Mikhail Baryshnikov appears, most extensively, in every single publication related to Latvian and Russian ballet.³ Latvian ballet history is a diaspora, as illustrated by Dita Jonīte's chapter in *Latvija: kultūru migrācija* (2019). Unfortunately, the Latvian National Ballet centenary has not evidenced, in a deeper academic publication, how its trajectory is richer than its literature actually showcases.

Many of these bibliographical references base their information on Riga's archives. A logical starting point is the Latvian National Opera and Ballet Archive, though, migrations have substantially reduced its material. Therefore, one should begin with the Museum of Literature and Music (Fig. 1). Its holdings are extensive. Latvian ballet can be encountered in many collections. It is beyond the scope of this article to cover all of them. As a rough guide, *Nacionālā opera* holds an extensive number of interwar visual sources, whereas *Operas un baleta teātris* is dedicated to the Soviet period. Each subject has its own collection. Siliņa's exhaustive repository is particularly significant, covering both the panorama in Latvia and abroad. Another point of interest is the Latvian State Archive. *F265 Latvijas Nacionālā opera* comprises material from before 1944, while *F260 Latvijas Nacionālā opera* goes up to 2015. The collection of Marta Alberinga, which has been analyzed by Māris Brancis, should also be noted. Her Spanish dance photographs and costumes can be found at the Museum

2 In this article, we use her name as displayed on her visit cards in Riga and Kaunas. Later on, her ballet studio in New York was named Alexandra Fedorova Fokine (NYPL *MGZMD 110).

3 Indeed, Baryshnikov wrote the foreword of Robert Greskovic's *Ballet: A Complete Guide*.

Figure 1. Museum of Literature and Music repository in Pulka iela. 2020. Photography: Gonzalo Preciado-Azanza.

of the History of Riga and Navigation. It is especially difficult to trace ballet history prior to the independence of Latvia in 1918. Hence, the Academic Library of the University of Latvia's program notes can be helpful. A choreography has not been fully completed without its set and costume designs. During the prewar Republic of Latvia, several productions were influenced by the Ballets Russes's perception of *Gesamtkunstwerk*. Ludolfs Liberts, Niklāvs Strunke, Romans Suta, and Sigismunds Vidbergs are among the artists whose sketches can be found at the Latvian National Museum of Art, the Zuzeum Art Centre, and also the Romans Suta and Aleksandra Beļcova Museum.

Nevertheless, if you truly want to unravel the richness of Latvian ballet, then you need to look at foreign archives. This is not surprising if we remember the abundance of international ballet masters who worked in multicultural Riga. French, Italian, Polish, and German females were amidst the leading ballet figures during the second half of the 19th century. The Russian Aleksandra Feodorova, sister-in-law of renowned choreographer Mikhail Fokine, established the foundation for the development of the Latvian National Ballet between 1925 and 1932. Thus, it seems reasonable that several of her materials are included among the *Alexandra Fedorova*

Figure 2. Bibliothèque-Musée de l'Opéra reading room. 2022. Photography: Gonzalo Preciado-Azanza.

papers. This collection is held at the New York Public Library for the Performing Arts, considered the world's most extensive dance research library. Although the exhaustive *Guide to the research collections of the New York Public Library* (1975) can give us a glimpse into its overall content, it is advisable to follow the subject *Ballet-Latvia* on its online catalog searcher. There you can find many other Latvian dancers who settled in the United States, such as Lēmanis and, most extensively, Baryshnikov, whose collection is based on his own archive donated to the library.

Another essential archive for any dance researcher is the Bibliothèque-Musée de l'Opéra in Paris (Fig. 2). This branch of France national library, however, mainly encompasses the Paris Opera Ballet's collections. It also includes an interesting and unique initiative: the *Archives internationales de la danse*. In 1931, Les Ballets Suédois founder Rolf de Maré established this association by organizing regular dance-themed exhibitions besides covering the international panorama through its journal. As a result, we can find a notable number of interwar Latvian ballet photographs within this collection (AID).

On a final note, we cannot forget another fundamental source not only for the Latvian ballet, but also for dance history: the *Nikolai Sergeev dance notations and music*

scores for ballets, currently known as the Sergeyev Collection and preserved at Harvard University. Nikolai Sergeyev assisted Marius Petipa at the Imperial Ballet in Saint Petersburg. He notated dozens of his choreographies, which ultimately became the legacy of classical ballet. After working with Diaghilev's Ballets Russes, in 1922 Sergeyev became the first director of the Latvian National Ballet, where he recreated and produced many Imperial Ballet choreographies. *Paquita* and *La Bayadère* are among these works. This collection also includes several Latvian ballet programs together with photographs taken between 1922 and 1925. In a certain way, Riga shaped the history of 20th century ballet.

In conclusion, it is obvious that Latvian ballet has not yet been fully studied to comprehend its international relevance. The number of sources will satisfy eager researchers who need clear methodologies to conduct their investigations. Ballet in Riga needs to be understood within the context of the cosmopolitan European culture of the 19th century, as described by Orlando Figes in *The Europeans* (2019). The Baltic capital has contributed to its cross-culturalism from the outer edge of Europe, in line with the postcolonial theories of Edward W. Said (*Orientalism*, 1978) and Homi K. Bhabha (*The Location of Culture*, 1994). We could continue to mention the presence of Latvian ballet in collections located in London, Madrid, Moscow, and Saint Petersburg. However, this would certainly require another article. Hopefully this brief summary will provide some assistance to unravelling the fascinating history of ballet in Riga.

Archival sources: institutions and funds

Latvian National Opera and Ballet Archive, Riga (Latvia).

Museum of Literature and Music, Riga (Latvia): *Elza Siliņa, Nacionālā opera, Operas un baleta teātris*.

Latvian State Archive, Riga (Latvia): *Latvijas Nacionālā opera (1919-1944)* (sign. F260), *Latvijas Nacionālā* (sign. F260), *Marta Alberinga* (1909), *spāņu deju dejotāja* (sign. F2256).

Museum of the History of Riga and Navigation, Riga (Latvia): *Marta Alberinga*.

Latvian National Museum of Art, Riga (Latvia).

Romans Suta and Aleksandra Beļcova Museum, Riga (Latvia).

Zuzeum Art Centre, Riga (Latvia).

New York Public Library, New York (United States): *Alexandra Fedorova papers* (sign. *MGZMD 110), *Mikhail Baryshnikov Archive* (sign. *MGZMD 302), *Ballet-Latvia* (sign. *MGZA).

Harvard University, Cambridge (United States): *Nikolai Sergeyev dance notations and music scores for ballets* (sign. MS Thr 245).

Bibliothèque nationale de France-Bibliothèque-Musée de l'Opéra, Paris (France): *Archives internationales de la danse* (sign. AID).

Bibliography

- [Anon.] (1990). The Baltic Republics. The Dance Scene in Estonia, Latvia and Lithuania. *Ballett international*, June–July, pp. 54–56.
- Au, Susan (2002). *Ballet and Modern Dance* [Revised and expanded edition]. London: Thames & Hudson.
- Bāliņa, Gunta (2018). *Latvijas baleta un dejas enciklopēdija*. Rīga: Ulma.
- Bāliņa, Gunta (2018). Balets un deja. Vilks, Andris (ed.), *Nacionālā enciklopēdija*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, pp. 283–286.
- Bāliņa, Gunta; Kaupuža, Regīna (2013). *Lembergs par Lembergu*. Rīga: Ulma.
- Bāliņa, Gunta; Freimane, Eiženija, Kaupuža, Regīna; Priede, Anna; Tivums, Ēriks (2009). *Anna Priede*. Rīga: Ulma.
- Bāliņa, Gunta; Bite, Ija (2006). *Latvijas baleta enciklopēdija*. Rīga: Pētergailis.
- Balode, Guna (2015). *Mirklim dzimuši putni. Balerīnas Austras Strazdiņas-Mīļevičas dienas grāmata*. Rīga: Jumava.
- Beaumont, Cyril W. (1942). *Supplement to Complete Book of Ballets*. London: Putnam.
- Behrman, Renate (1937). "The Latvian Ballet". *The Dancing Times*, no 44 (10), pp. 11–13.
- Bhabha, Homi K. (1994) *The Location of Culture*. London/New York: Routledge.
- Bite, Ija; Ritenbergs, Haralds (2007). *Haris. Viss par Haraldu Ritenbergu*. Rīga: Ulma.
- Bite, Ija (2002). *Latvijas balets*. Rīga: Pētergailis.
- Bite, Ija (2002). *Ar mūzas skūpstu dvēselē*. Rīga: Pētergailis.
- Bite, Ija; Kaupuža, Regīna (2007). *Helēna Tangijeva-Birzniece*. Rīga: Ulma.
- Brancis, Māris (2002). *Kāpt mūzas kalnā: Marta Alberinga*. Rīga: Atēna.
- Brants, Georgs (1937). *Latviešu balets*. Rīga: Tāle.
- Brants, Georgs (1937). "New ballets in Riga". *The Dancing Times*, no 44 (2), pp. 620–621.
- Čeže, Mikus; Ancāne, Anna; Vanaga, Anita (eds.). *No skices līdz izrādei/From Concept to Stage*. Rīga: Latvijas Nacionālā opera un balets.
- Debra, Craine; Mackrell, Judith (2010). *The Oxford Dictionary of Dance*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Figes, Orlando (2019). *The Europeans: Three Lives and the Making of a Cosmopolitan Culture*. New York: Macmillan.
- Freimanis, Igors (2018). *Pasakas par princi*. Rīga: SIA N.I.M.S.
- Freimanis, Igors (2017). *Saistošie sīkumi*. Rīga: SIA N.I.M.S.
- Freimanis, Igors (2016). *Dzīve. Rēbuss. Šarādes*. Rīga: SIA Visual Studio.
- Freimanis, Igors (2014). *Gandrīz ticami*. Rīga: SIA Visual Studio.
- Freimanis, Igors (2011). *Jaunavas zvaigznāja*. Rīga: SIA Visual Studio.
- Freimanis, Igors (2010). *Noslēpumaina kā Īriss*. Rīga: SIA N.I.M.S.
- Freimanis, Igors (2010). *Mīlas uzvara: baleta hronika*. Rīga: SIA N.I.M.S.

- Freimanis, Igors (2007). *Dendijs cauri gadsimtiem*. Rīga: SIA Drukātava.
- Freimanis, Igors (2005). *Politika, erotika, teātris*. Rīga: SIA Drukātava.
- Freimanis, Igors (2003). *Deja. Balets. Karnevāls*. Rīga: Atēna.
- Freimanis, Igors (2002). *Dzīves piruete*. Rīga: Daugava.
- Freimanis, Igors (1998). *Laiks. Laikmets. Mode*. Rīga: Madris.
- Greskovic, Robert (2004). "Baryshnikov, Mikhail". Cohen, Selma Jeanne (ed.). *International Encyclopedia of Dance* [Volume 1]. New York/Oxford: Oxford University Press, pp. 371–373.
- Greskovic, Robert (2000). *Ballet: A Complete Guide*. London: Robert Hale.
- Greskovic, Robert (1993). Baryshnikov, Mikhail. Bremser, Martha (ed.), *The International Dictionary of Ballet* [Volume 1]. Detroit/London/Washington DC: St. James Press, pp. 105–109.
- Horosko, Marian; Fedorova, Alexandra (1971). In the Shadow of Russian Tradition: A Series on Russian Teachers in America. *Dance Magazine*, no 45, pp. 24–28.
- Jevsejeva, Natālija (2024). Ludolfs Liberts's stage design. The hypnotic brilliance of Art Deco. Slava, Laima (ed.). *Ludolfs Liberts*. Rīga: Neputns, pp. 606–623.
- Jevsejeva, Natālija (2016). The scenography and interior design. Slava, Laima (ed.), *Romans Suta*. Rīga: Neputns, pp. 416–421.
- Jonīte, Dita (2019). Kultūrmigrācija dejā. No pirmsākumiem līdz mūsdienām. Rožkalne, Anita (ed.), *Latvija: kultūru migrācija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, pp. 671–699.
- Kaupuža, Reģīna; Vasiljeva, Inga; Tivums, Ēriks (2008). *Aivars Leimanis Latvijas baletā*. Rīga: Ulma.
- Karasyova, Nina (1963). Choreographer from Latvia: Elena Tangieva-Birzniek. *Dance Today*, no 14 (3), p. 26.
- Koegler, Horst (1987). *The Concise Oxford Dictionary of Ballet* [Updated second edition]. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Krolls, Otto (1962). *Karalis Gaida*. Chicago: Krolla Kultūras birojs.
- Preciado-Azanza, Gonzalo (2023). Recuperar el ballet *Jota Aragonesa* (1930) de Mijaíl Fokin a través de la colección fotográfica del Rakstniecības un mūzikas muzejs en Riga. Hernández Latas, José Antonio (ed.). *IV Jornadas sobre Investigación en Historia de la Fotografía. 1839–1939: Un siglo de fotografía*. Zaragoza: Institución «Fernando el Católico», pp. 285–296.
- Preciado-Azanza, Gonzalo (2022). *Don Quijote* (1931): el asentamiento del imaginario de "lo español" en el Ballet Nacional de Letonia. Murga Castro, Idoia, Miguel Arroyo, Carolina, López Arnaiz, Irene, Coello Hernández, Alejandro (eds.). *Tras los pasos de la Sífide. Imaginarios españoles del ballet romántico a la danza moderna*. Madrid: Ministerio de Cultura y Deporte, pp. 301–320.
- Preciado-Azanza, Gonzalo (2020). *Paquita*: el imaginario de "lo español" en los inicios del Ballet Nacional de Letonia. Álvarez Puente, Imma, Giménez-Morte, Carmen, López Fernández, Raquel, Martínez Costa, Miriam, Soprano Manzo, Virginia (eds.). *La Investigación en Danza 2020*. Valencia: Mahali, pp. 105–110.
- Roslavleva, Natalia (1966). Latvian Ballet Has Fine Past and a Promising Future. *Dance News*, October, p. 9.
- Said, Edward W. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Siliņa, Elza (1939). *Latviešu deja*. Rīga: Latviešu folkloras krātuve.

- Snodgrass, Mary Ellen (2015). *The Encyclopedia of World Ballet*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Spalva, Rita (2018). *Dejas kompozīcija*. Rīga: Zinātne.
- Spalva, Rita (2013). *Klasiskā deja un balets Eiropas kultūrā*. Rīga: Zinātne.
- Štāls, Georgs (1943). *Latviešu balets*. Rīga: J. Kadiļa apgāds.
- Stein, Bonnie Sue (1990). Dance Struggles in the Baltics. *Dance Magazine*, September, p. 20.
- Tihonovs, Jakovs (1967). *Rīgas balets*. Rīga: Liesma.
- Tišheizere, Edīte (2024). To be immersed in the world. The contexts and ideals for Ludolfs Liberts's work for the stage. Slava, Laima (ed.). *Ludolfs Liberts*. Rīga: Neputns, pp. 601–605.
- Tišheizere, Edīte (2021). Niklāvs Strunke un teātris. Minējumi un versijas. Slava, Laima (ed.). *Niklāvs Strunke*. Rīga: Neputns, pp. 530–609.
- Tivums, Ēriks (2000). Balets Baltā nama spogulī. Zenne, Ivs (ed.). *Latvijas Nacionālā opera/ Latvian National Opera*. Rīga: Jumava, pp. 184–224.
- Tivums, Ēriks (2006). *Māris Liepa. Publiski un intīmi*. Rīga: SIA Gamajuma.
- Tivums, Ēriks (2004). Latvia. Cohen, Selma Jeanne (ed.). *International Encyclopedia of Dance* [Volume 4]. New York/Oxford: Oxford University Press, pp. 126–128.
- Tivums, Ēriks (1996). *Nakts ar primabalerīnu*. Rīga: Likteņstāsti.
- Vanaga, Anita (2014). Scenic Design. Klaviņš, Eduards (ed.). *Art History of Latvia V 1915–1940*. Rīga: Neputns, pp. 341–398.
- Voskresenska, Jelena (1978). *Latviešu padomju balets*. Rīga: Liesma.
- Williams, Sam P. (1975). *Guide to the research collections of the New York Public Library* (1975). Chicago: American Library Association.
- Zvirgzdiņš, Kārlis (2018). Hronika/Chronicle. Čeže, Mikus; Ancāne, Anna; Vanaga, Anita (eds.). *No skices līdz izrādei/From Concept to Stage*. Rīga: Latvijas Nacionālā opera un balets, pp. 338–361.

This article has been funded as part of the Aragon Government Predoctoral Research Grant (Call 2021–2025) to carry out his PhD supervised by Jesús Pedro Lorente and Idoia Murga; the Research Group *Observatorio Aragonés de Arte en la Esfera Pública*, financed by the Aragon Government with ERDF funds; R+D+i project *Cuerpo danzante: archivos, imaginarios y transculturalidades en la danza entre el Romanticismo y la Modernidad*, ref. PID2021-122286NB-I00, financed by MCIN/AEI/10.13039/501100011033/ "FEDER Una manera de hacer Europa"; as well as the Ayudas a la Investigación y Transferencia de la Investigación IPH, 2022, Programa Ibercaja-CAI de Estancias de Investigación (CH 15/23), the Ayudas a proyectos de investigación sobre la provincia de Huesca IEA-DPH, 2023, and the Fundación Banco Sabadell's Ayudas a la Investigación 2023 to be a visiting researcher at the Institute of Literature, Folklore and Art of the University of Latvia, Paris 1 Pantheon-Sorbonne University, Paris 8 University, and Harvard University, where he was a Fellow with the Davis Center for Russian and Eurasian Studies. The author owes much gratitude to Dr. Edīte Tišheizere.

LETONICA

Redakcijas adrese / Address of the editorial office

Mūkusalas iela 3, Rīga, LV-1423, Latvija

Tālrunis / Phone: +371 67229017

E-pasts / E-mail: letonica@lulfmi.lv

Galvenais redaktors / Editor-in-chief

Jānis Oga

janis.oga@lulfmi.lv

Redakcijas asistents / Assistant

Ivars Šteinbergs

Dizains / Design

Tatjana Raičiņeca

Literārā redakcija / Language editors

Ilze Antēna,

Terēze Svilāne (angļu val.)

Numurs izdots ar Latvijas Universitātes un

Valsts kultūrkapitāla fonda atbalstu.

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**

© LU LFMI, 2024

ISSN 1407-3110

ISSN 2592-9453 (digitālā versija)

Olga Senkāne.

Identitāšu semiotiskās reprezentācijas Gunara Janovska un
Viestura Kairiša atveidotajā Latgales mazpilsētā

Ilze Ļaksa-Timinska.

Mēģinot izprast 20. gadsimta 20. gadu padomju latviešu identitāti.
Roberta Eidemaņa garā stāsta "Ielenkie" imagoloģisks lasījums

Juris Urtāns.

Suņi Latgales pilskalnu folklorā

Signe Šēnfelde.

Alternatīvā lasīšanas kultūra Latvijas PSR 20. gadsimta 50. gados pēc
Kaspara Aleksandra Irbes dienasgrāmatas

Jānis Veckrācis, Mārtiņš Mintaurs.

Vēstures (terminoloģiskais) diskurss un dažu pamatterminu
vēsture latviešu valodā

Linda Zulmane.

Ceļš pārejas laikmetā Andrieva Niedras pasakā "Zemnieka dēls"

Sergejs Kruks.

Ambiguous Grammatical Forms in Latvian Corpora

Arhīvi, dokumenti, fakti (Archives, documents, facts)

Gonzalo Preciado-Azanza.

A Guide to Sources of Information for Researchers of the Latvian Ballet Diaspora